

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

ЦВЯХ ОЛЕГ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 338.314.052.4

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОГО МЕХАНІЗМУ
РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ
ВІДНОСИН: ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ТА
ІНСТИТУЦІЙНЕ ПІДГРУНТЯ**

Спеціальність 08.00.06 – економіка природокористування та охорони
навколишнього середовища

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.М.ЦВЯХ
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

АНОТАЦІЯ

Цвях О.М. Формування фінансового механізму регулювання земельних відносин: еколого-економічні засади та інституційне підґрунтя. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища». Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ, 2026.

Дослідження результативності функціонування сучасної архітекτονіки регулювання процесів землеволодіння та землекористування дали змогу встановити, що інституціоналізація повноцінного ринку сільськогосподарських земель, земельна дерегуляція та воєнні і продовольчі виклики призвели до переформатування усієї сукупності земельних відносин в Україні. На основі поглибленого вивчення наявних авторських підходів та дослідження ретроспективи урізноманітнення системно-структурних вимірів земельних відносин у дисертаційній роботі удосконалено дефініцію поняття «земельні відносини». Авторська версія передбачає розгляд земельних відносин як інституційно-системної архітекτονіки взаємозв'язків, взаємодій, взаємовпливів та трансакцій між органами публічної влади, суб'єктами підприємницької діяльності та домогосподарствами щодо володіння, користування та розпоряджання земельними ресурсами, становлення системи землеустрою, моніторингу земель, земельного кадастру, формування, розподілу та перерозподілу фінансових фондів на основі акумуляції плати за землю та коштів від продажу земель, застосування інструментів економічного стимулювання відтворення, охорони та захисту земельно-ресурсного потенціалу, комерціалізації екосистемних послуг, які продукуються різними категоріями земель.

На основі проведених досліджень встановлено, що поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації та завершення процесу укрупнення мережі територіальних громад базового рівня посилило вагомість методів та

інструментів фінансового впливу на поведінку землевласників і землекористувачів, а також вертикального та горизонтального міжбюджетного розподілу коштів, акумульованих в процесі адміністрування плати за землю та продажу земель державної та комунальної форми власності. Критичне переосмислення авторських підходів стосовно застосування методів та інструментів фінансового впливу на процеси залучення земельних ресурсів у господарський обіг дало змогу виявити, що найбільшого рівня результативності застосування такого роду методів та інструментів забезпечується за умови інституціоналізації сучасного фінансового механізму регулювання земельних відносин. У дисертаційній роботі запропоновано розглядати фінансовий механізм регулювання земельних відносин як сукупність форм, методів, інструментів та важелів оціночного, бюджетно-податкового, грошово-кредитного, цінового, відшкодувального, компенсаційного та майнового спрямування, які забезпечують проведення нормативної та експертної грошової оцінки земель, ідентифікацію бази справляння плати за землю, здійснення операцій купівлі-продажу земель та фіскальне регулювання земельних трансакцій, реалізацію іпотечно-заставних операцій, формування фінансових фондів відтворення, охорони та захисту земель, застосування прийомів економічного стимулювання раціонального землекористування.

Виходячи з багатогранності та багатофункціональності основних блоків фінансового механізму регулювання земельних відносин, у дисертації розроблено теоретико-методологічну архітектуру дослідження процесів становлення такого механізму з урахуванням воєнних, децентралізаційних, євроінтеграційних та продовольчих викликів. Авторський концепт архітектури дослідження процесів становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин дає підстави стверджувати, що її базисом виступає комплекс фундаментальних та функціональних принципів (рентних оцінок, інклюзивності, еквівалентного розподілу земельної ренти, розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу, соціальної та

екологічної відповідальності, просторово-часового континууму), що визначають набір підходів дослідження (відтворювальний, синергетичний, секторальний, територіальний, когнітивний), котрі, у свою чергу, реалізуються через застосування комплексу загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання (аксіоматичний, абстрактно-логічний, економіко-статистичний, системного та інституційного аналізу, регресійне та когнітивне моделювання, інституційне проєктування), що дозволить виявити інституційні пастки та інституційні розриви у діючому механізмі та сформувати дорожню карту його трансформації у відповідності з передовим іноземним досвідом та кращими вітчизняними практиками.

З метою параметризації процесів визначення рівня ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин та виявлення територіальної асиметрії результативності застосування окремих підойм фінансового впливу на землевласників та землекористувачів у дисертаційній роботі розроблено методологічний підхід до проведення порівняльної комплексної оцінки ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин в розрізі адміністративних областей України, яка базується на розрахунку інтегрального індексу на основі індивідуальних індексів за трьома групами критеріїв (фіскальна ефективність регулювання землеволодінь та землекористувань; бюджетна ефективність регулювання використання публічних земельних активів; цінова ефективність регулювання ринку сільськогосподарських земель), що дало можливість згрупувати адміністративні області за низьким, середнім та високим рівнем ефективності фінансового регулювання земельних відносин для подальшої диференціації застосування антикризових, стабілізаційних та стимулюючих інструментів з метою посилення вагомості впливу землеволодінь та землекористувань на темпи соціально-економічного піднесення країни, регіонів та територіальних громад базового рівня.

Результати досліджень функціонування основних блоків фінансового механізму регулювання земельних відносин в останні десятиліття засвідчили,

що плата за землю, яка представлена земельним податком та орендною платою за землю, в умовах поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації влади та завершення процесу формування мережі укрупнених територіальних громад базового рівня є вагомим чинником нарощення доходів місцевих бюджетів і відповідно зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування. Також дослідження показали, що прикметною рисою надходжень земельного податку та орендної плати за землю до місцевих бюджетів України у 2007-2024 роках є те, що в цілому в їх динаміці спостерігається висхідна тенденція, яка зумовлена в основному перманентними інфляційно-девальваційними процесами в національній економіці, що вимагало регулярної індексації ставок земельних податків і відповідно ставок орендної плати за землю і у підсумку призвело до зростання фактичних надходжень загальних сум названих фінансових інструментів до бюджетів територіальних громад базового рівня.

У дисертації розроблено методичний підхід до параметризації взаємозв'язку між адмініструванням плати за землю та бюджетним потенціалом соціально-економічного піднесення територіальних громад, який передбачає розрахунок узагальнюючого індексу дієвості впливу надходжень плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня на основі індивідуальних індексів (індивідуального індексу показника частки плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів міських територіальних громад; індивідуального індексу показника частки плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів селищних територіальних громад; індивідуального індексу показника частки плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів сільських територіальних громад), що дає можливість забезпечити числове вираження частки плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів різних категорій територіальних громад базового рівня і тим самим ідентифікувати реальний вплив означеного фіскального інструменту на фінансову самодостатність місцевого самоврядування.

Для підвищення результативності вилучення різноманітних форм земельної ренти і відповідно зростання надходжень плати за землю до бюджетів територіальних громад базового рівня у дисертації сформовано інституційно-методологічну платформу трансформації системи земельного оподаткування, яка передбачає реалізацію комплексу трансформаційно-стабілізуючих заходів (застосування підвищувальних коефіцієнтів при оподаткуванні невикористовуваних земель; оподаткування зниження якісних характеристик земель; додаткове оподаткування монопольного використання земель; оподаткування доходів від земельних трансакцій; формування у місцевих бюджетах спеціальних фондів охорони земель), спрямованих на усунення інституційних пасток (інституційна невизначеність плати за землю як складової оподаткування власності; недостатня диференціація ставок земельного податку та орендної плати; перегини у пільговому оподаткуванні земель; недостатній вплив оподаткування на земельні трансакції; недосконалість інструментарію індексації ставок земельного податку; хронічний характер проблем обліково-інвентаризаційного забезпечення землекористування) та інституційних розривів (низький рівень стимулюючого впливу земельного оподаткування на процеси охорони та захисту земель; дискретний податковий тиск на використання окремих категорій земель; штучне звуження бази стягнення плати за землю; скорочення реального обсягу надходжень плати за землю до місцевих бюджетів; нецільове використання акумульованих у місцевих бюджетах земельних платежів), що у підсумку дозволить отримати еколого-економічний ефект у формі підвищення результативності збереження та відтворення земель, а також зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад.

Масові прояви порушення та деградації земель внаслідок російської збройної агресії детермінували необхідність розроблення компенсаційного механізму екологічного реінжинірингу порушених внаслідок воєнних дій та виснажливого використання земель. Дослідження показали, що такий

механізм повинен передбачати здійснення реінжинірингових заходів у державному, комунальному, корпоративному секторах та в секторі домашніх господарств на основі диференціації та диверсифікації джерел (корпоративні, публічні та глобальні фінанси, фінанси домогосподарств), методів (програмування, інвестування, страхування, сек'юритизація, стимулювання, фондування) та інструментів (податкові, кредитні та митні пільги, субвенції та дотації, компенсації, відшкодування, страхові внески, ціни та тарифи, зелені облігації, краудфандинг) фінансового забезпечення відтворення первинних фізико-хімічних характеристик різних категорій земель, а також природооблаштувальних поліпшень в агроландшафтах;

На основі проведеного дослідження передового іноземного досвіду компенсації втрат погіршення фізико-хімічних характеристик земель у дисертаційній роботі обґрунтовано пріоритети імплементації у вітчизняну практику формування фінансового механізму регулювання земельних відносин окремих складових комплексної системи відшкодування втрат власникам землі, яка функціонує в США, зокрема Програм збереження земель, Програм страхування сільськогосподарських культур, Програм компенсації для власників лісових угідь, формування Фондів ліквідації наслідків природних катастроф, застосування компенсацій за вилучення земель, які передбачають диверсифікацію джерел фінансування заходів по відтворенню, відновленню та охороні земель на основі коштів публічних бюджетів, страхових фондів, екологічних фондів та організацій, коштів, акумульованих на основі продажу спеціальних облігацій та реалізації угод публічно-приватного партнерства.

Виходячи з того, що підвищення лісистості та нарощення сукупного лісоресурсного потенціалу є одним з ключових пріоритетів зміцнення асиміляційної місткості територій та досягнення цілей вуглецевої нейтральності, у дисертації розроблено фіскально-кредитний механізм економічного стимулювання розширення площі лісових земель, який передбачає застосування інструментів податкового, бюджетного, кредитного,

майнового та інституційно-дорадчого стимулювання переведення самозаліснених угідь у категорію лісових земель, природооблаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та неугідь та інших видів лісорозведення з диференціацією на загальнонаціональному рівні та на рівні територіальної громади базового рівня. Дослідження показали, що центральним елементом функціонування фіскально-кредитного механізму економічного стимулювання розширення площі лісових земель повинно виступати формування на місцевому рівні бюджетних цільових фондів відтворення, охорони та захисту лісових земель, які були порушені внаслідок воєнних дій та еколого-деструктивної діяльності природокористувачів, на основі акумуляції 50% податку на лісові землі та рентної плати за користування надрами для видобутку бурштину.

Ключові слова: фінансовий механізм, земельні відносини, екологічний реінжиніринг, плата за землю, самозаліснені землі, територіальна громада базового рівня, економічне стимулювання, земельна дерегуляція.

ABSTRACT

Tsviakh O.M. Formation of a financial mechanism for regulating land relations: ecological and economic principles and institutional foundations. – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Economic Sciences in the speciality 08.00.06 'Economics of Natural Resource Use and Environmental Protection'. National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, 2026.

Research into the effectiveness of the modern architectonics of land ownership and land use regulation has shown that the institutionalisation of a fully-fledged agricultural land market, land deregulation, and military and food challenges have led to a reformatting of the entire set of land relations in Ukraine. Based on an in-depth study of existing authorial approaches and a retrospective study of the diversification of systemic and structural dimensions of land relations, the dissertation improves the definition of the concept of 'land relations'. The

author's version considers land relations as an institutional and systemic architecture of interrelations, interactions, mutual influences, and transactions between public authorities, business entities, and households regarding the ownership, use, and disposal of land resources, the establishment of a land management system, land monitoring, land cadastre, the formation, distribution and redistribution of financial funds based on the accumulation of land payments and proceeds from land sales, the use of economic incentives for the reproduction, conservation and protection of land resource potential, and the commercialisation of ecosystem services produced by different categories of land.

Based on the research conducted, it has been established that the deepening of budgetary and fiscal decentralisation and the completion of the process of consolidating the network of basic-level territorial communities has strengthened the significance of methods and instruments of financial influence on the behaviour of landowners and land users, as well as the vertical and horizontal inter-budgetary distribution of funds accumulated in the process of administering land payments and the sale of state and communal land. A critical rethinking of the author's approaches to the application of methods and instruments of financial influence on the processes of attracting land resources into economic circulation has made it possible to identify that the highest level of effectiveness in the application of such methods and instruments is ensured by the institutionalisation of a modern financial mechanism for regulating land relations. The dissertation proposes to consider the financial mechanism for regulating land relations as a set of forms, methods, instruments and levers of assessment, budgetary and tax, monetary and credit, price, reimbursement, compensation and property-related measures that ensure the conduct of normative and expert monetary valuation of land, identification of the basis for levying land payments, the implementation of land purchase and sale transactions and fiscal regulation of land transactions, the implementation of mortgage and pledge transactions, the formation of financial funds for the reproduction, conservation and protection of land, and the application of economic incentives for rational land use.

Based on the multifaceted and multifunctional nature of the main components of the financial mechanism for regulating land relations, the dissertation develops a theoretical and methodological framework for studying the processes of establishing such a mechanism, taking into account military, decentralisation, European integration and food challenges. The author's concept of the architectonics of researching the processes of establishing a financial mechanism for regulating land relations gives grounds to assert that its basis is a set of fundamental and functional principles (rental assessments, inclusiveness, equivalent distribution of land rent, expanded reproduction of land resource potential, social and environmental responsibility, space-time continuum), which determine the set of research approaches (reproductive, synergistic, sectoral, territorial, cognitive), which, in turn, are implemented through the application of a complex of general scientific and special methods of scientific knowledge (axiomatic, abstract logical, economic and statistical, systemic and institutional analysis, regression and cognitive modelling, institutional design). This will allow us to identify institutional traps and institutional gaps in the current mechanism and form a roadmap for its transformation in line with advanced foreign experience and best domestic practices.

In order to parameterise the processes of determining the level of effectiveness of the financial mechanism for regulating land relations and identifying territorial asymmetry in the effectiveness of applying individual measures of financial influence on landowners and land users, the dissertation develops a methodological approach to conducting a comparative comprehensive assessment of the effectiveness of the financial mechanism for regulating land relations in the context of administrative regions of Ukraine, which is based on the calculation of an integral index based on individual indices for three groups of criteria (fiscal efficiency of land ownership and land use regulation; budgetary efficiency of public land asset use regulation; price efficiency of agricultural land market regulation), which made it possible to group administrative regions according to low, medium and high levels of financial regulation efficiency of land

relations for further differentiation in the application of anti-crisis, stabilisation and stimulus instruments with the aim of strengthening the influence of land ownership and land use on the pace of socio-economic growth of the country, regions and local communities at the basic level.

The results of studies on the functioning of the main components of the financial mechanism for regulating land relations in recent decades have shown that land payments, which consist of land tax and land rent, in the context of deepening budgetary and fiscal decentralisation of power and the completion of the process of forming a network of enlarged territorial communities at the basic level, are a significant factor in increasing local budget revenues and, accordingly, strengthening the financial base of local self-government. Studies have also shown that a notable feature of land tax and land rent revenues to local budgets in Ukraine in 2007-2024 is that, overall, their dynamics show an upward trend, which is mainly due to permanent inflationary devaluation processes in the national economy, which required regular indexation of land tax rates and, accordingly, land rent rates, and ultimately led to an increase in the actual revenues of the total amounts of these financial instruments to the budgets of local communities at the basic level.

The dissertation develops a methodological approach to parameterising the relationship between land tax administration and the budgetary potential for socio-economic growth of local communities. That involves calculating a summary index of the effectiveness of land tax revenues on the financial self-sufficiency of local communities at the basic level based on individual indices (individual index of the share of land payments in tax revenues to the budgets of urban territorial communities; individual index of the share of land payments in tax revenues to the budgets of settlement territorial communities; individual index of the share of land payments in tax revenues to rural territorial communities' budgets). It makes possible to provide a numerical expression of the share of land payments in tax revenues to the budgets of various categories of basic-level territorial communities and thus identify the real impact of this fiscal instrument on the financial self-sufficiency of local self-government.

To increase the effectiveness of collecting various forms of land rent and, accordingly, the growth of land payment revenues to the budgets of local communities at the basic level, the dissertation forms an institutional and methodological platform for transforming the land taxation system. That provides for the implementation of a set of transformational and stabilising measures (application of increasing coefficients when taxing unused land; taxation of land quality deterioration; additional taxation of monopoly use of land; taxation of income from land transactions; formation of special land protection funds in local budgets) aimed at eliminating institutional traps (institutional uncertainty of land payments as a component of property taxation; insufficient differentiation of land tax and rent rates; excesses in preferential land taxation; insufficient impact of taxation on land transactions; imperfections in the tools for indexing land tax rates; chronic problems with land use accounting and inventory) and institutional gaps (low level of incentive effect of land taxation on land conservation and protection processes; discrete tax pressure on the use of certain categories of land; artificial narrowing of the land payment collection base; reduction in the real volume of land payment revenues to local budgets; misuse of land payments accumulated in local budgets), which will ultimately result in an ecological and economic effect in the form of increased effectiveness of land conservation and restoration, as well as strengthening the financial self-sufficiency of local communities.

Massive land degradation and destruction caused by Russian armed aggression necessitated the development of a compensation mechanism for the ecological reengineering of land damaged by military operations and exhausting use. Studies have shown that such a mechanism should provide for reengineering measures in the state, municipal, corporate and household sectors based on the differentiation and diversification of sources (corporate, public and global finance, household finance) methods (programming, investment, insurance, securitisation, stimulation, funding) and instruments (tax, credit and customs privileges, subsidies and grants, compensation, reimbursement, insurance contributions, prices and tariffs, green bonds, crowdfunding) for the financial support of restoring the

primary physical and chemical characteristics of different categories of land, as well as environmental improvements in agricultural landscapes;

Based on the study of advanced foreign experience in compensating for losses due to the deterioration of the physical and chemical characteristics of land, the dissertation substantiates the priorities for implementing into domestic practice the formation of a financial mechanism for regulating land relations of individual components of a comprehensive system of compensation for losses to land owners, which operates in the United States, in particular, land conservation programmes, crop insurance programmes, compensation programmes for forest land owners, the formation of natural disaster relief funds, the application of compensation for land expropriation, which provide for the diversification of sources of funding for measures to restore, restoration and protection of land based on public budgets, insurance funds, environmental funds and organisations, funds accumulated from the sale of special bonds and the implementation of public-private partnership agreements.

Based on the fact that increasing forest cover and growing the total forest resource potential is one of the key priorities for strengthening the assimilation capacity of territories and achieving carbon neutrality goals, the dissertation develops a fiscal and credit mechanism for economic stimulation of forest land expansion. It involves the use of tax, budgetary, credit, property and institutional and advisory incentives to transfer self-forested lands to the category of forest lands, nature management of self-forested lands, afforestation of low-productive agricultural land and wasteland, and other types of forestry with differentiation at the national level and at the level of the basic territorial community. Research has shown that the central element of the fiscal and credit mechanism for economic stimulation of the expansion of forest land should be the formation at the local level of budgetary target funds for the restoration, conservation and protection of forest lands that have been damaged as a result of military actions and ecologically destructive activities of natural resource users, based on the accumulation of 50% of the tax on forest lands and rent payments for the use of subsoil resources for amber extraction.

Key words: financial mechanism, land relations, environmental reengineering, land payment, self-forested lands, basic-level territorial community, economic incentives, land deregulation.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Опенько І.А., Тихенко Р.В., Шевченко О.В., **Цвях О.М.**, Тихенко О.В., Степчук Я.А. Теоретико-методологічні засади формування сталого розвитку сільської місцевості в Україні. Том 1. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2022. 524 с. *(Здобувачем виявлено роль земельних ресурсів у забезпеченні сталого розвитку сільської місцевості).*

2. Опенько І.А., Тихенко Р.В., Шевченко О.В., **Цвях О.М.**, Тихенко О.В., Степчук Я.А. Теоретико-методологічні засади формування сталого розвитку сільської місцевості в Україні. Том 2. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2022. 512 с. *(Здобувачем розкрито вплив раціоналізації землекористування на темпи соціально-економічного піднесення села).*

3. Опенько І.А., Тихенко Р.В., Шевченко О.В., **Цвях О.М.**, Жук О.П., Степчук Я.А. Економічний аналіз використання лісових землекористувань в Україні в умовах децентралізаційних змін. Том 1. Наукове видання. Київ: Компринт, 2022. 566 с. *(Здобувачем виявлено вплив поглиблення децентралізації на трансформацію лісових землекористувань).*

4. Опенько І.А., Тихенко Р.В., Шевченко О.В., **Цвях О.М.**, Жук О.П., Степчук Я.А. Економічний аналіз використання лісових землекористувань в Україні в умовах децентралізаційних змін. Том 2. Наукове видання. Київ: Компринт, 2022. 544 с. *(Здобувачем проаналізовано основні тенденції відтворення лісів).*

5. Kovalchuk I., Openko I., Tykhenko R., Shevchenko O., **Tsvyakh O.**, Tykhenko O., Stepchuk Ya. Strategy of balanced development of nature use in territorial communities. Volume 1. Kyiv. FOP Yamchynskyi O.V., 2023. 558 p. *(Здобувачем розроблено стратегію збалансованого природокористування на*

рівні територіальних громад базового рівня).

6. Kovalchuk I., Openko I., Tykhenko R., Shevchenko O., **Tsvyakh O.**, Tykhenko O., Stepchuk Ya. Strategy of balanced development of nature use in territorial communities. Volume 2. Kyiv. FOP Yamchynskyi O.V., 2023. 552 p. *(Здобувачем розкрито сутність збалансованого природокористування).*

7. Openko I., Tykhenko R., Shevchenko O., **Tsvyakh O.**, Tykhenko O., Stepchuk Ya. Ecological and economic approaches to the rational use of land resources in territorial communities: monography. Volume 1. Kyiv: FOP Yamchynsky O.V., 2024. 494 p. *(Здобувачем ідентифіковано ключові характеристики земельних ресурсів).*

8. Openko I., Tykhenko R., Shevchenko O., **Tsvyakh O.**, Tykhenko O., Stepchuk Ya. Ecological and economic approaches to the rational use of land resources in territorial communities: monography. Volume 2. Kyiv: FOP Yamchynsky O.V., 2024. 488 p. *(Здобувачем сформульовано еколого-економічні підходи до використання земельних ресурсів).*

9. **Цвях О.М.**, Опенько І.А., Городнича А.В. Теоретико-методичні засади раціонального використання самосійних лісів в Україні: монографія. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2025. 478 с. *(Здобувачем проаналізовано динаміку площі самосійних лісів в регіонах України).*

**Статті у періодичних наукових виданнях,
включених до категорії «А» Переліку наукових фахових видань України
та/або у закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних
Web of Science Core Collection та/або Scopus**

10. Openko I. A., Shevchenko O. V., Tykhenko R. V., **Tsvyakh O. M.**, Stepchuk Ya. A. Economic analysis of deforestation impact on the yield of agricultural cultures in Ukraine. Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development. 2019. Vol. 19. No 4. P. 233–237. *(Здобувачем сформовано методичні засади впливу вирубки лісів на рівень урожайності сільськогосподарських культур в Україні).*

11. Openko I. A., Kostyuchenko Y. V., Tykhenko R. V., Shevchenko O. V., **Tsvyakh O. M.**, Ievsiukov T. O., Deineha M. A. Mathematical modelling of postindustrial land use value in the big cities in Ukraine. International Journal of Mathematical, Engineering and Management Sciences. 2020. Vol. 5. No 2. P. 260–271. *(Здобувачем розкрито сутнісні виміри вартості землекористування у великих містах України)*

12. Openko I. A., Shevchenko O. V., Tykhenko R. V., **Tsvyakh O. M.**, Moroz Yu. O. Assessment of inequality to forest resources access in the context of sustainable rural development. Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development. 2020. Vol. 20. No 1. P. 405–410. *(Здобувачем розкрито теоретико-методичні засади визначення нерівності в доступі до лісових ресурсів у контексті соціально-економічного піднесення сільських територій).*

13. Kryvoviaz Ye. V., Openko I. A., Tykhenko R. V., Shevchenko O. V., Tykhenko O. V., **Tsvyakh O. M.**, Chumachenko O. M. Recovery of losses for inappropriate use of land. Scientific. Papers. Series E. Land Reclamation, Earth Observation & Surveying, Environmental Engineering. 2020. Vol. IX. P. 175–182. *(Здобувачем обґрунтовано методичні засади відшкодування збитків за нецільове використання землі).*

14. Tykhenko R., Tykhenko O., Openko I., Shevchenko O., Bavrovska N., Zhuk O., **Tsvyakh O.**, Stepchuk Ya. 2021. The assessment of impact ecological stability of territory on the organization of rational land use of agricultural enterprises. Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development. Volume 21, Issue 2/2021, pp. 685–692. *(Здобувачем проведено оцінку впливу рівня екологічної стабільності території на організацію раціонального землекористування).*

15. Shevchenko O. V., Openko I. A., Tykhenko R. V., **Tsvyakh O. M.**, Zhuk O. P., Kryvoviaz Ye. V., Tykhenko O. V., Bavrovska N. M., Stepchuk Ya. A., Rokochinskiy A. M., Volk P. P. Assessment of economic losses caused by degradation processes of agricultural land use. Scientific Papers. Series E. Land

Reclamation, Earth Observation & Surveying, Environmental Engineering. 2021. Vol. 10. P. 102–109. *(Здобувачем розкрито зміст економічних втрат, зумовлених деградацією сільськогосподарського землекористування).*

16. Tykhenko O., Martyn A., Tykhenko R., Openko I., Shevchenko O., **Tsvyakh O.**, Rokochynskiy A., Volk P. Impact of Comparative Assessment of Soil Quality on Determining the Value of Agricultural Land (Ukraine). Ecological Engineering and Environmental Technology. 2024. Volume 25, Issue 4, Pages 252–261. *(Здобувач виявив вплив якості ґрунту на вартість сільськогосподарських угідь).*

17. Martyn A., Shevchenko O., Openko I., Krasnolutsky O., Ievsiukov T., Tykhenko R., **Tsvyakh O.** Growing disparity in access to land as a result of agrarian reform in Ukraine. International Journal of Business and Globalisation, Vol. 39, No. 1, 2025. *(Здобувачем виявлено нерівність доступу до землі у результаті аграрної реформи).*

18. Openko I., Tykhenko R., Kuzmych L., Tykhenko O., **Tsvyakh O.**, Rokochynskiy A., Volk P., Halecki W. Economic Modeling of Shelterbelt Land Use on Agricultural Production in Ukraine. Land 2025, 14, 2236. *(Здобувачем проаналізовано основні тенденції використання захисних лісових смуг для потреб сільськогосподарського виробництва).*

19. I. Openko, R. Tykhenko, O. **Tsvyakh, O.** Shevchenko, O. Tykhenko, Ya. Stepchuk, A. Rokochinskiy, P. Volk, A. Shatkovskiy, Ye. Kryvoviaz and O. Chumachenko. Mathematical models for estimating the economic impact of using forestry land in the European Union. International Journal of Green Economics. 2026. Vol. 20. No.1 pp. 1–13. *(Здобувачем розкрито теоретико-методологічні засади оцінки впливу використання лісових угідь у Європейському Союзі).*

Колективна монографія,

проіндексована у міжнародній наукометричній базі даних Scopus

20. Openko, I., Tykhenko, R., Shevchenko, O., **Tsvyakh, O.**, Stepchuk, Y. Mathematical modeling of economic losses caused by forest fire in Ukraine. Handbook of Research on Improving the Natural and Ecological Conditions of the

Polesie Zone. May, 2023. Pages 372-383. *(Здобувачем здійснено математичне моделювання економічних збитків, спричинених лісовими пожежами).*

**Матеріали наукових конференцій,
проіндексовані у міжнародній наукометричній базі даних Scopus**

21. Openko I., Tykhenko R., Shevchenko O., **Tsvyakh O.**, Stepchuk Ya., Rokochinskiy A., Volk P. Mathematical modeling of economic losses caused by forest fire in Ukraine. 21st International Scientific Conference Engineering for Rural Development. 25-27.05.2022 Jelgava, LATVIA, pp. 22-27. *(Здобувачем розкрито сутність екологічних збитків від лісових пожеж).*

22. Openko I., Tykhenko R., **Tsvyakh O.**, Shevchenko O., Stepchuk Ya., Rokochinskiy A., Volk P., Zhyla I., Chumachenko O., Kryvoviaz Ye., Horodnycha A. (2023). Improvement of the economic mechanism of rational use of forest resources using the method of discrete mathematics. Engineering for rural development. Jelgava, 24.-26.05.2023. pp. 544-552. **(Scopus)**. *(Здобувачем сформовано авторський концепт формування економічного механізму використання лісових ресурсів).*

23. I. Openko, Ya. Stepchuk, R. Tykhenko, O. Tsvyakh, A. Horodnycha. Using GIS to identify self-seeding forests for sustainable resource management. International Conference of Young Professionals «GeoTerrace-2023» 2-4 October 2023, Lviv, Ukraine. *(Здобувачем виявлено роль самосійних лісів для формування систем сталого управління лісовими ресурсами).*

24. Openko I., Kozhemiako M., Tykhenko R., **Tsvyakh O.**, Tykhenko O., Shevchenko O., Podliegaev V., Kolhanova I., Kryvoviaz Ye. Geodetic monitoring and modelling of surface deformations along main gas pipeline route. Engineering for rural development. Jelgava, 21.-23.05.2025. pp. 173–178. *(Здобувачем розкрито сутність геодезичного моніторингу).*

**Статті у наукових виданнях,
включених до Переліку наукових фахових видань України:**

25. Gorodnucha A., **Tsvyakh O.** Legal regulation of the rational use of self-seeded forests on agricultural land as the basis of management. *Агросвіт*. 2024.

№4. С. 140–151. (*Здобувачем визначено зміст правового регулювання раціонального використання самосівних лісів на сільськогосподарських угіддях*).

26. Цвях О.М. Сутнісний вимір земельних відносин в умовах поглиблення інституціональних трансформацій. *Ефективна економіка*. 2024. №7. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/4243/4278>

27. Цвях О.М. Фінансові інструменти стимулювання розширення площі лісових земель в ЄС: можливість імплементації в українську практику. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. №14. С. 77–82.

28. Цвях О.М. Вартісні характеристики сільськогосподарських земель в умовах глобальних викликів: досвід країн ЄС. *Агросвіт*. 2024. №15. С. 44–49.

29. Цвях О.М. Методологічне забезпечення дослідження фінансового механізму регулювання земельних відносин з врахуванням викликів децентралізації та дерегуляції. *Агросвіт*. 2024. №23. С. 107–115.

30. Цвях О.М. Фінансовий механізм регулювання земельних відносин: сутнісна характеристика, теоретико-методологічне забезпечення та інвестиційний вимір. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. №23. С. 81–87.

31. Цвях О.М. Фіскально-кредитний механізм економічного стимулювання облаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних угідь та неугідь: загальнонаціональний та місцевий рівень становлення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. №24. С. 125–132.

32. Цвях О.М. Формування компенсаційного механізму екологічного реінжинірингу порушених земель в умовах воєнного часу: інвестиційні аспекти. *Інвестиції: практика та досвід*. 2025. №11. С. 126–131.

33. Опенько І.А., **Цвях О.М.**, Подлегаєв В.П. Економічна оцінка екосистемних функцій міських лісів Києва. *Агросвіт*. 2025. №17, С. 48 – 56. (*Здобувачем виявлено прикметні риси екосистемних функцій міських лісів Києва*).

34. Опенько І.А., **Цвях О.М.**, Подлегаєв В.П. Економічна ефективність

ведення лісового господарства у місті Києві. *Інвестиції: практика та досвід*. 2025. № 18, С. 85-92. (Здобувачем проаналізував рівень економічної ефективності ведення лісового господарства у місті Києві).

35. **Цвях О.М.**, Негода Ю.В., Олійник Л.А. Оподаткування лісових земель як елемент фінансового механізму регулювання земельних відносин. *Економіка та суспільство*. 2026. Випуск 83. [Електронний ресурс]. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/7498> (Здобувачем розкрито фундаментальні засади становлення системи оподаткування лісових земель).

36. **Цвях О.М.**, Негода Ю.В., Олійник Л.А., Лінніков О.Ю. Земельне оподаткування як вагомий чинник зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад базового рівня. *Інвестиції: практика та досвід*. 2026. №6. С. 115–126. (Здобувачем розглянуто роль земельного оподаткування в системі зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад базового рівня).

Тези наукових доповідей

37. Openko I., Stepchuk Ya., Tykhenko R., Shevchenko O., **Tsvyakh O.** Economic analysis of using the forest land to ensure rural development in Ukraine. Proceedings of the 2022 International Conference «Economic science for rural development». No56. Jelgava, LLU ESAF, 11-13 May 2022, pp. 545-554. (Здобувачем проаналізовано основні тенденції використання лісових земель в контексті пріоритетів розвитку сільських територій).

38. Цвях О.М. Плата за землю: зміст та фіскальний вимір. Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття: збірник наукових праць за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції, м. Біла Церква, 22 листопада, 2024 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця. ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2024. С. 31–33.

39. Цвях О.М. Економічне стимулювання розширення площі земель лісогосподарського призначення: проблемні моменти та пріоритети. Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації: збірник

наукових праць за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції. м. Житомир. 29 листопада, 2024 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця. ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2024. С. 25–27.

40. Цвях О.М. Формування фіскально-кредитного інструментарію економічного стимулювання облаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних угідь та неугідь. Інноваційна наука: пошук відповідей на виклики сучасності: збірник наукових праць за матеріалами III Міжнародної наукової конференції. м. Могилів-Подільський. 6 грудня 2024 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця. ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2024. С. 28–30.

41. Цвях О.М. Інституційні засади формування фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування. Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досліджень: збірник наукових праць за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції. м. Конотоп. 20 грудня 2024 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця. ТОВ «УКРГОЛОС Груп», 2024. С. 96–98.

42. Цвях О.М. Екологічний реінжиніринг порушених земель в умовах воєнних викликів. Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття: збірник наукових праць з матеріалами IX Міжнародної наукової конференції. м. Миколаїв. 16 травня, 2025 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця. ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2025. С. 14–16.

43. Цвях О.М. Інституційно-фінансові засади формування компенсаційного механізму відшкодування втрат власникам земель в умовах воєнного часу. Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації: збірник наукових праць з матеріалами IX Міжнародної наукової конференції. м. Вінниця. 23 травня 2025 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця. ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2025. С. 25–27.

44. Цвях О.М. Європейський досвід відшкодування втрат власникам земель: фінансово-економічні аспекти. Інноваційна наука: пошук відповідей на виклики сучасності: збірник наукових праць з матеріалами IV

Міжнародної наукової конференції. м. Київ. 30 травня, 2025 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2025. С. 61–63.

45. Цвях О.М. Інституційні засади становлення механізму економічного стимулювання облаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних угідь та неугідь. Стале ведення лісового господарства в умовах кліматичних змін: від досліджень до практики. З нагоди 100-річчя ВП НУБІП УКРАЇНИ «Боярська лісова дослідна станція»: тези доповідей учасників міжнародної науково-практичної конференції. 23 жовтня 2025 року. Боярка. 2025. С. 308–311.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	26
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОГО МЕХАНІЗМУ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	39
1.1. Зміст та суб'єктно-об'єктна база земельних відносин.....	39
1.2. Методологія дослідження процесів формування фінансового механізму регулювання земельних відносин в умовах децентралізації та дерегуляції.....	55
1.3. Сутнісна характеристика та теоретико-методологічне забезпечення фінансового механізму регулювання земельних відносин.....	75
1.4. Іноземний досвід регулювання земельного ринку та застосування фінансових інструментів стимулювання раціоналізації землекористування.....	90
Висновки до розділу 1.....	113
РОЗДІЛ 2	
АНАЛІЗ ТА ОЦІНЮВАННЯ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВОГО МЕХАНІЗМУ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ.....	117
2.1 Інституційні виміри становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин.....	117
2.2. Методологічні засади інтегральної порівняльної оцінки функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин.....	129
2.3. Результуюча оцінка еколого-економічної ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин.....	156
Висновки до розділу 2.....	165

РОЗДІЛ 3

БЮДЖЕТНО-ПОДАТКОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В СИСТЕМІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

ФІНАНСОВОГО МЕХАНІЗМУ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ

ВІДНОСИН.....	168
3.1. Зміст та фіскальний вимір плати за землю.....	168
3.2. Оцінка основних тенденцій надходжень плати за землю до публічних бюджетів.....	183
3.3. Земельне оподаткування як вагомий чинник зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад базового рівня.....	206
3.4. Інституційно-методологічне забезпечення трансформації вилучення та перерозподілу плати за землю.....	228
Висновки до розділу 3.....	246

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ КОМПЕНСАЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ

ЕКОЛОГІЧНОГО РЕІНЖИНІРИНГУ ЗЕМЕЛЬ, ПОРУШЕНИХ

ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ ТА РОЗБАЛАНСОВАНОГО

ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ.....	250
4.1 Екологічний реінжиніринг порушених внаслідок воєнних дій та виснажливого використання земель в системі еколого-економічного регулювання землекористування.....	250
4.2 Імплементация передового іноземного досвіду відшкодування збитків власникам земель та землекористувачам.....	259
4.3 Компенсаційний інструментарій відшкодування втрат землевласникам та землекористувачам, понесених внаслідок воєнних дій та еколого-деструктивного природокористування.....	277
Висновки до розділу 4.....	289

РОЗДІЛ 5**СТАНОВЛЕННЯ ФІНАНСОВОГО МЕХАНІЗМУ****СТИМУЛЮВАННЯ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ****ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ТА РОЗШИРЕННЯ ПЛОЩІ ЛІСОВИХ**

ЗЕМЕЛЬ.....	292
5.1 Інституційні засади формування фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування в умовах поглиблення інституційних перетворень та дерегуляції земельних відносин.....	292
5.2. Оподаткування лісових земель як елемент фінансового механізму регулювання земельних відносин.....	331
5.3 Диверсифікація методів та інструментів стимулювання лісовідновлення та лісорозведення в контексті розширення площі лісових земель.....	340
5.4 Фіскально-кредитний механізм економічного стимулювання облаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних земель та неугідь.....	356
Висновки до розділу 5.....	374
ВИСНОВКИ.....	378
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	383
ДОДАТКИ.....	410

ВСТУП

Актуальність теми. В останні десятиліття відбулися суттєві переформатування земельних відносин у зв'язку із зняттям багаторічного мораторію на вільний обіг земель сільськогосподарського призначення, земельною дерегуляцією та розширенням спектра земельних трансакцій. Земельні відносин як система взаємозв'язків, взаємодій, взаємовпливів та трансакцій між органами публічної влади, суб'єктами підприємницької діяльності та сектором домогосподарств стосовно володіння, користування та розпоряджання земельними ресурсами мають піддаватися застосуванню комплексу фінансових регуляторів з метою підвищення дієвості впливу процесів господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу на темпи соціально-економічного піднесення країни, регіонів та територіальних громад базового рівня. Найвищий рівень синергізму у застосуванні набору фінансових методів та інструментів досягається за умови їх поєднання у фінансовому механізмі регулювання земельних відносин.

Теоретичним, методологічним та інституційним підґрунтям становлення сучасного фінансового механізму регулювання земельних відносин виступають авторські підходи вітчизняних вчених щодо визначення сутнісно-змістовних характеристик та інституційно-системних вимірів розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. У працях І.Бистрякова, П.Гайдуцького, Л.Гунько, А.Даниленка, Д.Добряка, С.Дорогунцова, Й.Дороша, О.Дорош, О.Дребот, Т.Євсюкова, Ш.Ібатулліна, С.Кваші, І.Ковальчука, О.Краснолуцького, Л.Купінець, І.Купріянич, А.Мартина, М.Мартинюка, А.Москаленка, Л.Новаковського, І.Новаковської, А.Полтавця, А.Попова, П.Саблука, В.Ситника, М.Ступеня, Р.Ступеня, В.Ткачука, А.Третьяка, В.Третьак, М.Федорова, М.Хвесика, О.Ходаківської, О.Чумаченка, Г.Шарія та інших розкривається сутність земельних відносин як базису функціонування сфери землекористування, виокремлюються основні системні протиріччя стосовно володіння,

користування та розпорядження земельними ресурсами, аналізуються основні фази інституційних перетворень в архітектоніці регуляторного впливу на сектор землевласників та землекористувачів.

Теоретичні положення та прикладні проблеми формування фінансового механізму регулювання земельних відносин досліджуються у працях Н.Андрєвої, О.Веклич, В.Голяна, Б.Данилишина, М.Дем'яненка, В.Жука, В.Заяця, О.Лабенка, Ю.Лупенка, М.Маліка, Н.Мединської, А.Сундука, Л.Тулуша та інших, де значна увага приділяється становленню інституту платності землекористування, формуванню фондів відтворення, охорони та захисту земель, урізноманітненню інструментів економічного стимулювання раціонального використання окремих категорій земель. Водночас не повною мірою дослідженою є дієвість впливу системи адміністрування плати за землю та її горизонтального бюджетного розподілу на темпи соціально-економічного піднесення територіальних утворень, у латентному стані перебуває методологічне забезпечення комплексної порівняльної оцінки ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин в розрізі адміністративних областей України, недостатньо параметризованим є рівень міжмуніципальної збалансованості надходжень земельних платежів до бюджетів територіальних громад базового рівня. Необхідність розроблення теоретико-методологічних засад, а також інституційного та еколого-економічного забезпечення становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин в умовах воєнного часу, післявоєнних викликів та бюджетно-фіскальної децентралізації і зумовила вибір теми, мети, об'єкту, предмету та завдань дослідження.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами.

Теоретичні положення та прикладні рекомендації, викладені у дисертаційній роботі, пов'язані з реалізацією ключових положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» від 31.03.2020 р. №552-IX; Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо

вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» від 28.04.2021 р. №1423-IX. Теоретико-інституційні та методико-прикладні положення дисертаційної роботи безпосередньо пов'язані з тематикою науково-дослідних робіт Національного університету біоресурсів і природокористування України, зокрема бюджетною темою «Соціально-економічні виклики, реалізація та вдосконалення законодавства України у контексті сталого розвитку» (Договір №БФ/39-2021), у межах якої автором розроблено компенсаційний механізм екологічного реінжинірингу порушених земель, який передбачає здійснення реінжинірингових заходів у державному, комунальному, корпоративному секторах та в секторі домашніх господарств.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розроблення еколого-економічних засад та інституційного підґрунтя становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин в умовах воєнних, післявоєнних, євроінтеграційних та продовольчих викликів, а також з урахуванням наслідків бюджетно-фіскальної децентралізації та завершення процесу формування мережі укрупнених територіальних громад базового рівня.

Для досягнення цієї мети було поставлено такі завдання:

- розкрити зміст та ідентифікувати суб'єктно-об'єктну базу земельних відносин;
- сформувати теоретико-методологічну архітектуру дослідження процесів формування фінансового механізму регулювання земельних відносин в умовах децентралізації та дерегуляції;
- розробити авторський концепт інструментально-методологічного забезпечення фінансового механізму регулювання земельних відносин в Україні;
- запропонувати прикладний інструментарій оцінювання еколого-економічної ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин;

- сформувати методологічний підхід до проведення порівняльної комплексної оцінки ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин в розрізі адміністративних областей України;

- проаналізувати основні тенденції надходжень плати за землю та її складових до місцевих бюджетів України у 2007-2024 роках та запропонувати методичний підхід до параметризації взаємозв'язку між адмініструванням плати за землю та бюджетним потенціалом соціально-економічного піднесення територіальних громад;

- розробити методичний інструментарій виявлення асиметрії в надходженнях плати за землю до бюджетів місцевого самоврядування в розрізі адміністративних областей України;

- сформувати інституційно-методологічну платформу трансформації системи земельного оподаткування в умовах поглиблення інституційних трансформацій та бюджетно-фіскальної децентралізації;

- обґрунтувати пріоритети імплементації у вітчизняний фінансовий механізм регулювання земельних відносин передового іноземного досвіду застосування комплексної системи відшкодування втрат власникам землі;

- запропонувати компенсаційний інструментарій екологічного реінжинірингу порушених внаслідок воєнних дій та еколого-деструктивного природокористування земель;

- сформувати інституційні засади формування фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування в умовах поглиблення інституційних перетворень та дерегуляції земельних відносин;

- визначити пріоритети диверсифікації методів та інструментів стимулювання лісовідновлення та лісорозведення в контексті розширення площі лісових земель;

- розробити фіскально-кредитний механізм економічного стимулювання облаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних земель та неугідь.

Об'єктом дослідження є процеси становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин в умовах воєнних, післявоєнних, євроінтеграційних та продовольчих викликів, а також з урахуванням наслідків бюджетно-фіскальної децентралізації та завершення процесу формування мережі укрупнених територіальних громад базового рівня.

Предметом дослідження виступають інституційне підґрунтя, еколого-економічні засади, теоретико-методологічні підходи та практичні рекомендації щодо становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин на основі комплексної оцінки ефективності фінансового регулювання земельних відносин в розрізі регіонів України.

Методи дослідження. Теоретичною, методологічною та методичною основою проведеного дослідження виступають базові положення економіки земельних відносин, економіки природокористування, екологічного менеджменту, інституціональної теорії, а також існуючі моделі економічного стимулювання раціонального природокористування. Для досягнення мети та вирішення завдань дисертаційної роботи використано загальні та спеціальні методи наукових досліджень: *аксіоматичний метод* – для здійснення сутнісно-змістовної характеристики земельних відносин та уточнення дефініції категорії «фінансовий механізм регулювання земельних відносин»; *метод порівняння* – для співставлення передового іноземного досвіду становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин та кращих вітчизняних практик фінансового регулювання розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу; *індексний метод* – для проведення комплексної порівняльної оцінки ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин в регіонах України в розрізі трьох груп критеріїв; *метод регресійно-кореляційного моделювання* – для ідентифікації найбільш детермінуючих предикторів, які визначають еколого-економічну ефективність фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення, охорони та захисту ґрунтів; *економіко-статистичний та графічний метод* – для аналізу основних тенденцій та виявлення міжмуніципальної

збалансованості надходжень плати за землю до місцевих бюджетів України; *інституціональний аналіз* – для обґрунтування доцільності формування фінансово-кредитного механізму стимулювання розширення площі лісових земель; *абстрактно-логічний метод* – для підбору методів, способів та інструментів фінансування екологічного реінжинірингу порушених внаслідок воєнних дій та еколого-деструктивного природокористування земель.

Інформаційну базу дослідження становлять матеріали Міністерства фінансів України, Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України, Державної служби статистики України, Державної казначейської служби України, Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державного агентства лісових ресурсів України, Міжрегіональних управлінь лісового та мисливського господарства України.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота за сукупністю отриманих результатів вирішує важливу наукову проблему розроблення еколого-економічних засад та інституційного підґрунтя формування фінансового механізму регулювання земельних відносин в Україні з урахуванням воєнних, продовольчих, євроінтеграційних та децентралізаційних викликів. Найважливіші наукові результати дисертаційного дослідження, що характеризуються новизною і виносяться на захист, полягають у наступному:

вперше:

- розроблено теоретико-методологічну архітектуру дослідження процесів становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин, базисом якої виступає комплекс фундаментальних та функціональних принципів (рентних оцінок, інклюзивності, еквівалентного розподілу земельної ренти, розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу, соціальної та екологічної відповідальності, просторово-часового континууму), що визначають набір підходів дослідження (відтворювальний, синергетичний, секторальний, територіальний, когнітивний), котрі, у свою чергу, реалізуються через застосування комплексу загальнонаукових та

спеціальних методів наукового пізнання (аксіоматичний, абстрактно-логічний, системного та інституційного аналізу, економіко-статистичний, регресійне та когнітивне моделювання, інституційне проєктування);

- сформовано інституційно-методологічну платформу трансформації системи земельного оподаткування, яка передбачає реалізацію комплексу трансформаційно-стабілізуючих заходів (застосування підвищувальних коефіцієнтів при оподаткуванні невикористовуваних земель; оподаткування зниження якісних характеристик земель; додаткове оподаткування монопольного використання земель; оподаткування доходів від земельних трансакцій; формування у місцевих бюджетах спеціальних фондів охорони земель), спрямованих на усунення інституційних пасток (інституційна невизначеність плати за землю як складової оподаткування власності; недостатня диференціація ставок земельного податку та орендної плати; перегини у пільговому оподаткуванні земель; недостатній вплив оподаткування на земельні трансакції; недосконалість інструментарію індексації ставок земельного податку; хронічний характер проблем обліково-інвентаризаційного забезпечення землекористування) та інституційних розривів (низький рівень стимулюючого впливу земельного оподаткування на процеси охорони та захисту земель; дискретний податковий тиск на використання окремих категорій земель; штучне звуження бази стягнення плати за землю; скорочення реального обсягу надходжень плати за землю до місцевих бюджетів; нецільове використання акумульованих у місцевих бюджетах земельних платежів);

- розроблено методологічний підхід до проведення порівняльної комплексної оцінки ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин в розрізі адміністративних областей України, яка базується на розрахунку інтегрального індексу на основі індивідуальних індексів за трьома групами критеріїв (фіскальна ефективність регулювання землеволодінь та землекористувань; бюджетна ефективність регулювання використання публічних земельних активів; цінова

ефективність регулювання ринку сільськогосподарських земель), що дало можливість згрупувати адміністративні області за низьким, середнім та високим рівнем ефективності фінансового регулювання земельних відносин;

удосконалено:

- сутнісно-змістовну характеристику земельних відносин, яка, на відміну від загальноприйнятої, передбачає розгляд земельних відносин як інституційно-системної архітекτονіки взаємозв'язків, взаємодій, взаємовпливів та трансакцій між органами публічної влади, суб'єктами підприємницької діяльності та домогосподарствами щодо володіння, користування та розпоряджання земельними ресурсами, становлення системи землеустрою, моніторингу земель, земельного кадастру, формування, розподілу та перерозподілу фінансових фондів на основі акумуляції плати за землю та коштів від продажу земель, застосування інструментів економічного стимулювання відтворення, охорони та захисту земельно-ресурсного потенціалу, комерціалізації екосистемних послуг, які продукуються різними категоріями земель;

- категоріально-термінологічний апарат, зокрема визначення поняття «фінансовий механізм регулювання земельних відносин», яке, на відміну від загальноприйнятого, трактує фінансовий механізм регулювання земельних відносин як сукупність форм, методів, інструментів та важелів оціночного, бюджетно-податкового, грошово-кредитного, цінового, відшкодувального, компенсаційного та майнового спрямування, які забезпечують проведення нормативної та експертної грошової оцінки земель, ідентифікацію бази справляння плати за землю, здійснення операцій купівлі-продажу земель та фіскальне регулювання земельних трансакцій, реалізацію іпотечно-заставних операцій, формування фінансових фондів відтворення, охорони та захисту земель, застосування прийомів економічного стимулювання раціонального землекористування;

- методичний підхід до параметризації взаємозв'язку між адмініструванням плати за землю та бюджетним потенціалом соціально-

економічного піднесення територіальних громад, який, на відміну від традиційних підходів, передбачає розрахунок узагальнюючого індексу дієвості впливу надходжень плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня на основі індивідуальних індексів (індивідуального індексу показника частки плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів міських територіальних громад; індивідуального індексу показника частки плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів селищних територіальних громад; індивідуального індексу показника частки плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів сільських територіальних громад);

- компенсаційний механізм екологічного реінжинірингу порушених земель, який, на відміну від існуючого, передбачає здійснення реінжинірингових заходів у державному, комунальному, корпоративному секторах та в секторі домашніх господарств на основі диференціації джерел (корпоративні, публічні та глобальні фінанси, фінанси домогосподарств), методів (програмування, інвестування, страхування, сек'юритизація, стимулювання, фондування) та інструментів (податкові, кредитні та митні пільги, субвенції та дотації, компенсації, відшкодування, страхові внески, ціни та тарифи, зелені облігації, краудфандинг) фінансування;

- фіскально-кредитний механізм економічного стимулювання розширення площі лісових земель, який, на відміну від існуючого, передбачає застосування інструментів податкового, бюджетного, кредитного, майнового та інституційно-дорадчого стимулювання переведення самозаліснених угідь у категорію лісових земель, лісовідновлення на місці суцільних та вибіркових рубок, природооблаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та неугідь та інших видів лісорозведення з диференціацією на загальнонаціональному рівні та на рівні територіальної громади базового рівня;

набули подальшого розвитку:

- інструментально-методологічне забезпечення фінансового

механізму регулювання земельних відносин в Україні, яке ґрунтується на специфікації інституційно-фінансових передумов (система моніторингу земель, землеустрою, земельного кадастру; форми власності на земельні активи; ринок земель, іпотечно-заставні відносини; нормативна та експертна грошова оцінка земель), що детермінують інституціоналізацію методів, інструментів та важелів (оподаткування; ціноутворення; бюджетне та внутрішньо-корпоративне фінансування; стимулювання; відшкодування та санкції) фінансового впливу на землевласників та землекористувачів, а також на земельні трансакції;

- обґрунтування пріоритетів імплементації у вітчизняну практику формування фінансового механізму регулювання земельних відносин окремих складових комплексної системи відшкодування втрат власникам землі, яка функціонує в США, зокрема Програм збереження земель, Програм страхування сільськогосподарських культур, Програм компенсації для власників лісових угідь, формування Фондів ліквідації наслідків природних катастроф, застосування компенсацій за вилучення земель, які передбачають диверсифікацію джерел фінансування заходів по відтворенню, відновленню та охороні земель на основі коштів публічних бюджетів, страхових фондів, екологічних фондів та організацій, коштів, акумульованих на основі продажу спеціальних облігацій та реалізації угод публічно-приватного партнерства;

- оцінювання еколого-економічної ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин, яке передбачає встановлення тісноти зв'язку між результуючим показником (сумою капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, поверхневих та підземних вод) та окремими предикторами (надходження земельного податку до місцевих бюджетів; надходження орендної плати до місцевих бюджетів; питома вага земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів;

- методичний інструментарій виявлення асиметрії в надходженнях плати за землю до бюджетів місцевого самоврядування в розрізі

адміністративних областей України, який передбачає розрахунок узагальнюючого індексу міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до бюджетів територіальних громад базового рівня на основі індивідуальних індексів (індивідуального індексу показника частки міських територіальних громад у сукупних надходженнях плати за землю до публічних бюджетів України; індивідуального індексу показника частки селищних територіальних громад у сукупних надходженнях плати за землю до публічних бюджетів України; індивідуального індексу показника частки сільських територіальних громад у сукупних надходженнях плати за землю до публічних бюджетів України);

– теоретична аргументація формування місцевих бюджетних цільових фондів відтворення, охорони та захисту лісових земель, які були порушені внаслідок воєнних дій та еколого-деструктивної діяльності природокористувачів, на основі акумуляції 50% податку на лісові землі та рентної плати за користування надрами для видобутку бурштину.

Практичне значення одержаних результатів. Розроблений у дисертаційній роботі методичний інструментарій виявлення асиметрії в надходженнях плати за землю до бюджетів місцевого самоврядування в розрізі адміністративних областей України, який передбачає розрахунок узагальнюючого індексу міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до бюджетів сільських, селищних та міських територіальних громад, інкорпоровано у науково-дослідну діяльність Інституту агроєкології і природокористування НААН України, зокрема в межах виконання наукової теми «Еколого-економічний механізм розвитку управління сільськими територіями в умовах децентралізації» (№ ДР 0222U004961)» (довідка № 136 від 12.03.2026 р.). У діяльності функціональних підрозділів виконкому Корюківської міської ради використовується розроблений у дисертаційній роботі методологічний підхід до проведення порівняльної комплексної оцінки ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин (довідка № 320/04-03 від 13.02.2026 р.). Результати

дисертаційної роботи, які стосуються обґрунтування пріоритетів імплементації у вітчизняну практику формування фінансового механізму регулювання земельних відносин окремих складових комплексної системи відшкодування втрат власникам землі, яка функціонує в США, використані в діяльності Держекоінспекції України при прийнятті управлінських рішень та наданні рекомендацій при розробленні розпорядчих та методичних документів (довідка № 982/2.1/7-26 від 13.03.2026 р.). У діяльності Асоціації фахівців землеустрою України при підготовці проектів нормативно-правових актів та методичних рекомендацій використовуються результати дисертаційного дослідження, що стосуються трансформації механізму економічного стимулювання розширення площі лісових земель (довідка № 19 від 18.03.2026 р.). Управлінням екології та природних ресурсів Волинської обласної державної адміністрації використовується методичний підхід, який передбачає встановлення тісноти зв'язку між сумою капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, поверхневих та підземних вод та групою найбільш детермінуючих факторів (довідка № 501/1.15/2-26 від 17.03.2026 р.).

Особистий внесок здобувача. Отримані в дисертаційній роботі наукові положення, висновки та пропозиції належать особисто автору та є його науковим доробком. Дисертація є самостійно виконаною, завершеною та логічно упорядкованою науковою працею. У дисертації розв'язана важлива наукова проблема – розроблено еколого-економічні засади та інституційне підґрунтя становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин в умовах воєнних та післявоєнних викликів, а також з урахуванням наслідків бюджетно-фіскальної децентралізації та завершення процесу формування мережі укрупнених територіальних громад. Із наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертації використані лише ті ідеї та положення, які одержані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові та прикладні положення, а також результати дисертаційної роботи апробовано на

наукових та науково-практичних конференціях різного рівня, зокрема: VIII Міжнародній науковій конференції «Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття» (м. Біла Церква, 2024 р.); VIII Міжнародній науковій конференції «Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації» (м. Житомир, 2024 р.); III Міжнародній науковій конференції «Інноваційна наука: пошук відповідей на виклики сучасності» (м. Могилів-Подільський, 2024 р.); VIII Міжнародній науковій конференції «Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досліджень» (м. Конотоп, 2024 р.); IX Міжнародній науковій конференції «Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття» (м. Миколаїв, 2025 р.); IX Міжнародній науковій конференції «Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації» (м. Вінниця, 2025 р.); IV Міжнародній науковій конференції «Інноваційна наука: пошук відповідей на виклики сучасності» (м. Київ, 2025 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Стале ведення лісового господарства в умовах кліматичних змін: від досліджень до практики» (м. Боярка, 2025 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи опубліковано у 45 наукових працях, з яких 9 колективних монографій, 10 статей у наукових періодичних виданнях, проіндексованих у міжнародних наукометричних базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus, колективна монографія, проіндексована у міжнародній наукометричній базі даних Scopus, 4 матеріали наукових конференцій, проіндексовані у міжнародній наукометричній базі даних Scopus, 12 статей у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України з галузі науки, з якої підготовлено дисертацію, 9 тез наукових доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотацій, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації становить 424 стор. комп'ютерного тексту, що включає 18 таблиць і 25 рисунків. Список використаних джерел із 260 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОГО МЕХАНІЗМУ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

1.1 Зміст та суб'єктно-об'єктна база земельних відносин

В умовах запуску ринку земель сільськогосподарського призначення та здійснення земельної дерегуляції та інших складових інституціональних трансформацій у сфері природокористування виникає необхідність у перегляді сутнісно-змістовних характеристик системи земельних відносин як складової суспільних відносин, пов'язаних з володінням, використанням та розпорядженням землею, а також з формуванням конструкції управління земельними ресурсами на різних таксономічних рівнях. В умовах формування нової модернізованої глобальної природоохоронної архітекτονіки система земельних відносин також має охоплювати комплекс інститутів-правил та регуляторів, які стимулюватимуть землекористувачів використовувати сучасні технології ґрунтозахисного та невиснажливого землеробства задля упередження проявів негативного впливу на кліматичні процеси.

Запуск ринку земель сільськогосподарського призначення детермінує потребу в умонтуванні в систему земельних відносин додаткової кількості обмежувальних інструментів та засобів, котрі будуть превентивно обмежувати непрозорий перерозподіл земельного капіталу. Земельна дерегуляція, котра фактично забезпечила інституціоналізацію комунального сектора у сфері землеволодінь та землекористувань, вимагає імплементації в спектр взаємозв'язків системи земельних відносин сучасних засобів та інструментів управління процесами перерозподілу та розширеного відтворення земельного-ресурсного потенціалу на рівні територіальних громад. Фактор воєнних дій, котрі призвели до порушення стійкості природних ландшафтів, агроєкосистем та урбоекосистем, також потребує удосконалення інституційного середовища земельних відносин з метою інституціоналізації інструментарію прискореного

відновлення та відтворення порушених внаслідок бойових дій та ракетних атак ворога земель.

У працях вітчизняних вчених у зв'язку з поглибленням інституціональних трансформацій розширився спектр підходів щодо розкриття сутнісно-змістовних характеристик земельних відносин як ключової ланки архітекτονіки природокористування. Зокрема, у наукових працях А.Бойка, О.Гнатковича, Г.Гуцуляка, С.Дорогунцова, Й.Дороша, О.Дорош, Т.Євсюкова, В.Єрмоленка, Л.Заставнюк, О.Криницької, А.Мартина, О.Мірошніченка, Л.Новаковського, О.Новоторова, П.Саблука, В.Ситника, Т.Титаренко, А.Третяка, М.Федорова, О.Ходаківської, Г.Шарія та інших розкривається сутність земельних відносин як комплексу взаємозв'язків, пов'язаних з володінням, користуванням та розпорядженням землею як особливим природними ресурсом і об'єктом господарювання та засобом виробництва; виокремлюються особливості обігу різноманітних категорій земель та базові засади формування системи регуляторного впливу на процеси перерозподілу земельної власності; акцентується увага на природоохоронній складовій земельних відносин, котра формує економічні та інституційні умови для збереження та розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу. Водночас не повною мірою розкриваються прикметні риси земельних відносин, зумовлені поглибленням інституціональних трансформацій в останні роки, зокрема запуском ринку земель сільськогосподарського призначення та земельною дерегуляцією, котра сформувала передумови для зміцнення комунального сектора землеволодінь та землекористувань.

Саме інституційна трансформація, виходячи з концепту академіка НААН України П.Саблука, найбільшою мірою детермінувала комплекс проблем в системі земельних відносин, зокрема тривалий період незавершеності процесів реформування економічних та правових відносин власності, недосконалість державного управління у сфері використання і охорони земель та ведення земельного кадастру, відсутність системи земельного законодавства ц інфраструктури ринку земель [180, с. 19]. Приведене твердження було сформульоване в 2011 році, коли мала місце пролонгація мораторію на вільний

обіг земель сільськогосподарського призначення, що фактично законсервувало нестійкі інституційні норми у відносинах власності щодо володіння, користування та розпоряджання найбільшим природним багатством країни. Схвалені у 2020 році законодавчі акти щодо запуску ринку сільськогосподарських земель та здійснення земельної дерегуляції певною мірою усунули комплекс інституційних розривів, пов'язаних з повноцінною імплементацією традиційних ринкових інститутів землеволодіння. Тим самим було забезпечено конвергенцію вітчизняної інституційної складової земельних відносин та кращих іноземних практик інституційного забезпечення землеволодіння та землекористування.

Реформування земельних відносин, виходячи з позиції О.Дорош, великою мірою визначає необхідність зміни підходів до територіального планування землекористування з метою забезпечення раціонального використання земель сільськогосподарського призначення як головного засобу виробництва в аграрному секторі [65, с. 1].

Як стверджує О.Ходаківська, формуючись під впливом ідеологічних та суспільно-політичних чинників, земельні відносини за своєю сутністю є сукупністю економічних, правових, соціальних, природно-ресурсних і екологічних відносин, що виникають у суспільстві в процесі управління та використання земельних ресурсів. Регулювання земельних відносин здійснюється за допомогою системи взаємопов'язаних адміністративно-правових та економічних інструментів, що забезпечують реалізацію прав землевласників і землекористувачів, умови ефективного, раціонального й екологічно безпечного використання земельних ресурсів та їх охорону [218, с. 15]. Виходячи з приведеного трактування, можна стверджувати, що земельні відносини являють собою доволі складний комплекс регуляторних взаємовпливів та суб'єктно-об'єктних взаємодій, оскільки стосуються як надбудовчих, так і базисних основ формування архітекτονіки землеволодінь та землекористувань. Означені відносини передбачають взаємодії, які пов'язані з володінням, користуванням та розпоряджанням земельними активами, а також регуляторним фіскальним впливом на землевласників та землекористувачів з

метою вилучення на користь публічних бюджетів різноманітних видів земельної ренти та упередження еколого-деструктивних процесів в системі розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу.

Складність регулювання земельних відносин на початках ринкових перетворень, які мали місце в перші періоди відновлення незалежності України, великою мірою розкривається відомим українським управлінцем та вченим, академіком НААН України В.Ситником, котрий важливим чинником детермінації пріоритетів реформування земельних відносин розглядав економічні, соціальні та політичні умови, в яких здійснювалася земельна реформа. На його думку, земельні відносини в Україні характеризувалися їх трансформацією шляхом роздержавлення і приватизації земель та визначення частки кожного члена колективу в спільній приватизації власності земельного фонду сільськогосподарського призначення [189, с. 11]. Фактично ключовим моментом реформування земельних відносин у перші етапи ринкових перетворень виступало відновлення інституту приватної власності на землю як іманентної складової сучасної системи товарно-грошових відносин. У той же час відновлення приватної власності на земельні активи у перші десятиріччя незалежності характеризувалося наявністю великої кількості інституційних розривів у зв'язку з імплементацією сурогатних форм відносин власності стосовно володіння, користування та розпоряджання землею.

Багатофункціональність та багатогранність системи земельних відносин ускладнювали процес їх реформування, особливо на початках становлення базових атрибутів ринкової економіки. Підтвердженням такого припущення виступає думка академіка НААН України Л.Новаковського та І.Будзиловича про те, що реформування земельних відносин процес складний і довгий. А перші законодавчі акти початку 90-х років минулого століття створили лише підґрунтя для реформування земельних відносин [146, с. 4]. Процес реформування земельних відносин в перші роки незалежності також ускладнювався неоднозначним сприйняттям окремими представниками політичного істеблішменту ринкової моделі побудови вітчизняної

архітектоніки земельного устрою.

Трансформація земельних відносин на початку 90-х років минулого століття, котра виступала складовою загальної трансформації економічних відносин у зв'язку з переходом до ринкових відносин, внаслідок латентного характеру базових інститутів ринкової економіки дуже часто призводила до виникнення комплексу соціальних, господарських та екологічних колізій, особливо в соціальній стратифікації села. Вчені Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України на чолі з членом-кореспондентом НАН України С.Дорогунцовим розглядали формування системи ринкових інститутів ключовою складовою трансформації системи земельних відносин. Перевагою їх підходу є те, що вони уникали традиційного для багатьох вчених звуженого підходу, оскільки відносили до переліку таких інститутів не лише інститути власності, але і фінансові ринкові інститути (пільги, кредити, податки). Водночас вчені Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України наголошували на тому, що в умовах переходу до ринкового типу земельних відносин загострювалися негативні тенденції у землекористуванні, зокрема відчуження цінних земель та деградація ґрунтів [60, с. 5]. Масштабна стагнація національної економіки в 90-х роках минулого століття, котра призвела до демонтажу колгоспно-радгоспної системи, спровокувала хаотичний перерозподіл найбільш ліквідних земельних активів, що дуже часто супроводжувалося втратою окремими адміністративними районами традиційної сільськогосподарської спеціалізації і відповідно породжувало процеси виснажливого та розбалансованого аграрного природокористування.

На вагомому чиннику, котрий здійснив певний деструктивний вплив на динаміку земельних відносин в Україні, наголошують Г.Шарий та П.Корба. Вони стверджують, що реформування земельних відносин в Україні, починаючи від 1991 року у вигляді земельної реформи не мало підготовчого періоду, визначених етапів та державних програм і несло в собі революційні елементи зламу економічних, суспільних та соціальних інститутів, відірвавши правові новації від реалій життя та суспільних традицій, унеможливаючи в багатьох випадках застосування норм земельного права. Ринкові трансформації

випереджали і випереджають інституціональні зміни в Україні [220, с. 12]. Саме невідповідність інституційного середовища не дозволила запуснути земельну реформу, виходячи з передових іноземних лекал, а глибока стагнація національної економіки породила велику кількість інституційних пасток та інституційних розривів, які у підсумку призвели до перегинів у концентрації земельної власності та певною мірою спричинили недостатній рівень капіталізованості окремих категорій земель.

Доцільність реформування земельних відносин, на переконання О.Криницької, впливає з того, що Україна перебуває на стадії реалізації розбудови земельних відносин і тому безперечно є сенс відповідно до напрямів міжнародної практики забезпечити в короткий термін посилення інституційної спроможності розвитку ринку земель за рахунок формування та дієвості фінансових інститутів, ринкової інфраструктури, економіко-правових форм власності, земельного адміністрування тощо [103, с. 46]. Тобто вчена розглядає земельні відносини як симбіоз правових, фінансових та ринкових інститутів, котрі у сукупності і забезпечують формування відповідних інституційних передумов для повноцінного залучення основного територіального ресурсу в систему товарно-грошових відносин.

Високим рівнем системності стосовно реформування земельних відносин відзначається підхід академіка НААН України Й.Дороша. На його думку, концепція сучасного реформування земельних відносин повинна набути нового змісту щодо безумовного забезпечення соціальних та екологічних цінностей суспільства в ринковому середовищі шляхом імплементації еколого-економічних імперативів в алгоритми адміністрування земельних відносин [64]. У даному контексті зміст еколого-економічних імперативів означає забезпечення ефективного використання земельних ресурсів у господарському обігу при їх одночасному відтворенні та охороні, що може бути досягнуто за умови умонтування в систему земельних відносин сучасних форм та методів стимулювання процесів екологізації землекористування та жорсткого дотримання вимог невиснажливого та збалансованого залучення земельної складової природного багатства у відтворювальний процес.

Виходячи з того, що земельні ресурси виступають основою ресурсно-виробничого потенціалу розвитку сільської економіки, О.Фраєр переконливо доводить, що розвиток земельних відносин в Україні відбувається із певними перешкодами, які здебільшого виникають унаслідок невідповідності інституційного забезпечення змін вимогам часу і не повною мірою відповідають запитам більшості сільських мешканців. Регуляторна політика держави недостатньо сприяє зміцненню дрібнотоварного виробництва. Разом із тим уже тривалий час відбувається нарощення сільськогосподарського виробництва великоземельними, як правило вертикально інтегрованими агропідприємствами. При розробці пропозицій щодо удосконалення земельних відносин в Україні варто звернутися до успішного досвіду розвинених країн, де пріоритетом регуляторної політики держав є забезпечення сільського розвитку [209, с. 177]. Тобто трансформація земельних відносин має корелювати з кращими світовими лекалами стимулювання сільського розвитку, що упередить процеси відчуження селян від традиційних видів землекористування та забезпечить зміцнення сектору дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва.

Системоутворюючим підґрунтям сутнісного виміру земельних відносин є твердження великої кількості вчених та практиків-землевпорядників про те, що земельні відносини — це складова суспільних відносин, яка стосується володіння, користування та розпорядження землею, збереження, примноження та розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу, а також обігу та перерозподілу різноманітних категорій земель. Ключовою сутнісно-змістовною характеристикою системи земельних відносин виступає наявність суб'єктно-об'єктної бази регуляторного впливу на процеси землеволодіння, землекористування та відтворення земельно-ресурсного потенціалу. Суб'єкти регуляторного впливу виходячи з існуючих передових лекал упорядкування земельних відносин формуються на загальнонаціональному, регіональному, місцевому, виробничо-господарському (корпоративному), а також на внутрішньо-виробничому (внутрішньо-корпоративному) рівнях. Об'єктами регуляторного впливу є конкретні земельні активи, які перебувають в одній з

інституціоналізованих форм власності (державній, приватній та комунальній), а також виступають складовою земельно-відтворювального процесу у різноманітних сферах виробничо-господарської діяльності.

У спектрі існуючих підходів стосовно визначення сутності економічної категорії «земельні відносини» мають місце певні відмінності стосовно як структуризації елементів даної складової суспільних відносин, так і щодо об'єктної бази регуляторного впливу органів управління земельними ресурсами як в частині перерозподілу земель, так і в частині відтворення, охорони та захисту земельно-ресурсного потенціалу (табл. 1.1). У Земельному кодексі України доволі системно представлено сутнісну характеристику земельних відносин, де чітко ідентифіковано суб'єктно-об'єктний взаємозв'язок щодо володіння, користування та розпоряджання землею. Суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади. Об'єктами земельних відносин виступають землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї) [84].

Водночас дефініція економічної категорії «земельні відносини», котра викладена у Земельному кодексі України, певною мірою звужує специфікацію складових земельних відносин, залишаючи поза кадром управлінський та природоохоронний аспект землеволодіння та землекористування. Це не дозволяє імплементувати в нормативно-правове поле регулювання земельних відносин систему апробованих передовою світовою практикою лекал, котрі перманентно сприяють збереженню, примноженню та розширеному відтворенню земельно-ресурсного потенціалу в умовах загострення комплексу екологічних ризиків та загроз, а також впливу воєнних дій та згубних наслідків агресії російських окупантів.

Певною мірою інституційну прогалину в частині структуризації земельних відносин ліквідовує підхід Т.Титаренко. Згідно цього підходу, земельні відносини – це вид суспільних відносин між юридичними та фізичними особами, органами державної влади, органами місцевого самоврядування з приводу володіння, користування, розпорядження та

управління землями, земельними ділянками, а також з приводу охорони та відтворення земель [198].

Таблиця 1.1

Авторські підходи до визначення категорії «Земельні відносини»*

Автор	Підхід	Джерело
М.Федоров	суспільні відносини щодо володіння, розпорядження і управління землею на державному, регіональному, господарському і внутрішньогосподарському рівнях як об'єктом господарювання і засобом виробництва у сільському господарстві.	[208]
Земельний кодекс України	суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею, де суб'єктами таких відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади, а об'єктами – землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).	[84]
Т.Титаренко	вид суспільних відносин між юридичними та фізичними особами, органами державної влади, органами місцевого самоврядування з приводу володіння, користування, розпорядження та управління землями, земельними ділянками, а також з приводу охорони та відтворення земель.	[198]
А.Бойко	правові, економічні, соціальні, управлінські процеси взаємодії між юридичними та фізичними особами, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, які спрямовані на впорядкування та регулювання їх діяльності під час набуття власності, користування та розпорядження земельними ресурсами.	[14, с. 116]
О.Гнаткович	сукупність правових, економічних, соціальних, адміністративних і екологічних відносин, що виникають між суспільством та його членами в процесі використання земельних ресурсів і управління ними.	[32]
В.Єрмоленко	суспільні відносини з володіння, користування, розпорядження земельними ділянками, земельного обігу, відтворення та охорони земель.	[73]
Л.Новаковський	відносини з приводу володіння, користування, розпорядження й управління землею на державному, регіональному, господарському та внутрігосподарському рівнях як об'єктом господарювання, так і засобом виробництва.	[148, с. 21]
В.Гончаров І.Кириленко	результат тривалого суспільного розвитку, практики використання і охорони земель, форм власності і господарювання, пріоритетних способів устрою території.	[48, с. 21]
Л.Заставнюк	сукупність правових, економічних, соціальних і екологічних відносин власності на землю, що виникають між державою, суспільством та його членами в процесі володіння, користування, розпорядження землею і управління земельними ресурсами на національному, регіональному і локальному рівнях.	[82, с. 52]

продовж. табл. 1.1

І.Колесник	сегмент суспільних відносин, що виникають стосовно власності й управління земельними ресурсами, а також під час розподілу доходів, одержаних унаслідок їх використання.	[97, с. 3]
О.Мірошніченко	засновані на власності на землю суспільні відносини, що виникають із приводу використання, управління й охорони землі як особливого природного ресурсу.	[133, с. 274]
Г.Гуцуляк	є елементом виробничих відносин суспільства, а за соціальною природою належать до економічної бази суспільства. Ґрунтуючись на тій чи іншій формі власності на землю та інші засоби виробництва, земельні відносини водночас визначають ці форми, характер володіння та користування землею, ступінь і раціональність використання землі та інших засобів виробництва, впливають на розвиток продуктивних сил суспільства.	[50, с. 6]

**Джерело: сформовано автором*

Якраз нормативно-правове зведення земельних відносин до процесів володіння, користування, розпорядження землею не дозволяло вибудувати сучасну конструкцію управління земельними ресурсами на різних таксономічних рівнях, що ускладнило процеси упорядкування земельних відносин в умовах поглиблення інституціональних трансформацій, в першу чергу в умовах запуску ринку земель сільськогосподарського призначення та земельної дерегуляції. Саме запуск повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення значною мірою і розширив перелік суб'єктів земельного ринку, що вимагає удосконалення інституційного підґрунтя формування системи моніторингу та контролю за перерозподілом земельного капіталу, особливо в частині купівлі-продажу земель, а також рівня концентрації земельної власності. В нинішніх умовах, коли прискорилися процеси перерозподілу земель, в першу чергу земель сільськогосподарського призначення, фактор створення інституційних та фінансово-економічних передумов для нарощення масштабів охорони, захисту та відтворення земель набуває вирішального значення і потребує перегляду пріоритетів державної політики, зокрема в частині формування системи публічних фінансових фондів охорони та відтворення земель.

Специфічний політекономічний та політико-соціальний підхід стосовно сутнісного виміру земельних відносин використав Г.Гуцуляк. Вчений розглядає

земельні відносини елементом виробничих відносин суспільства і на його переконання вони за соціальною природою належать до економічної бази суспільства. Також він ув'язує результативність функціонування системи земельних відносин з рівнем раціональності землекористування [50]. Такий підхід до сутнісного виміру земельних відносин є особливо актуальним в умовах поглиблення інституціональних трансформацій, коли зростає роль земельних ресурсів у системі відтворення національного багатства, стає більш вагомю їх роль у структурній перебудові господарського комплексу, підвищується значення у соціально-економічному піднесенні територіальних громад та забезпеченні глобальної та національної продовольчої безпеки.

Деякою методологічною відмінністю порівняно з попередньо приведеними підходами відзначається підхід В.Гончарова та І.Кириленко, де земельні відносини розглядаються не як складова суспільних відносин, а як результат тривалого суспільного розвитку, практики використання і охорони земель, форм власності і господарювання, пріоритетних способів устрою території [48]. Тобто спосіб устрою територій, зокрема рівень делегування повноважень з центрального рівня управління на регіональний, а також інституційне поле функціонування територіальних громад базового рівня мають визначати спектр форм та методів земельних відносин на місцевому рівні. В умовах українських реалій, коли виникає гостра необхідність зміцнити рівень стійкості інститутів власності на землю та інститутів землекористування, виходячи з наслідків запуску ринку земель сільськогосподарського призначення та земельної дерегуляції, саме модернізація системи земельних відносин забезпечить підвищення дієвості впливу комунальних та інших земель на темпи соціально-економічного піднесення територіальних громад базового рівня.

В умовах бюджетно-фіскальної децентралізації та необхідності зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад заслуговує на увагу в частині визначення сутності категорії «земельні відносини» підхід І.Колесник. Саме такий підхід ув'язує сегмент суспільних відносин, що виникають стосовно власності й управління земельними ресурсами, з розподілом доходів,

одержаних унаслідок їх використання [97]. Доходи від використання земель можна розподілити на декілька категорій. Доходи, що виникають внаслідок присвоєння диференціальної ренти I та монопольної ренти і реалізуються через стягнення земельного податку та орендної плати за землю. I земельний податок, і орендна плата за землю перераховуються у місцеві бюджети, тому ідентифікація реальної бази стягнення плати за землю виступає вагомим чинником наповнення місцевих бюджетів, в першу чергу бюджетів місцевого самоврядування.

Результативність надходжень плати за землю до місцевих бюджетів визначає можливості держави та місцевого самоврядування формувати фонди охорони та відтворення земель як спеціальні фонди в структурі публічних бюджетів різного таксономічного рівня. Доходи, які утворюються внаслідок присвоєння диференціальної ренти II, і проявляються в отриманні надприбутків суб'єктами аграрного підприємництва, через використання інструментів стимулювання можуть частково перерозподілятися на корпоративному рівні в цілях збереження та відтворення земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарського виробництва.

Виходячи з критичного переосмислення приведених авторських підходів стосовно розкриття сутності категорії «земельні відносини» та враховуючи багаторічні власні дослідження, власна авторська дефініція означеного поняття є наступною: земельні відносини являють собою інституційно-системну архітектуру взаємозв'язків, взаємодій, взаємовпливів та трансакцій між органами публічної влади, суб'єктами підприємницької діяльності та домогосподарствами щодо володіння, користування та розпоряджання земельними ресурсами, становлення системи землеустрою, моніторингу земель, земельного кадастру, формування, розподілу та перерозподілу фінансових фондів на основі акумуляції плати за землю та коштів від продажу земель, застосування інструментів економічного стимулювання відтворення, охорони та захисту земельно-ресурсного потенціалу, комерціалізації екосистемних послуг, які продукуються різними категоріями земель.

Квінтесенцією ускладненого формату системи земельних відносин і

відповідно правильності приведеного авторського концепту їх сутнісно-змістовної характеристики виступає підхід щодо структуризації земельних відносин, який сформулювали у свій час Л.Новаковський та І.Будзилович. Основними напрямками земельних відносин вони розглядали: забезпечення сталого, екологічно безпечного, невиснажливого та раціонального землекористування з одночасним удосконаленням структури угідь; приведення структури земельних органів у відповідність з існуючими формами земельної власності, виходячи з необхідності піднесення ролі місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо поліпшення у галузі використання та охорони земель; підвищення ролі землеустрою у здійсненні державної політики у сфері використання та охорони земель; створення загальнодержавної системи реєстрації землі, прав на землю і нерухоме майно; регулювання ринку землі з обмеженням обігу земель сільськогосподарського призначення, удосконалення системи оподаткування земель, державної підтримки власників землі та землекористувачів, державного і самоврядного контролю за землекористуванням [146, с. 107-114]. Водночас приведена структуризація земельних відносин була здійснена у 2002 році, коли мав місце мораторій на вільний обіг земель сільськогосподарського призначення, тому вчені й наголосили на факторі обмеження обігу сільськогосподарських земель. Також у зародковому стані у цей період перебували процеси земельної дерегуляції, що також не створювало інституційних передумов для посилення вагомості органів місцевого самоврядування у питаннях власнісного перерозподілу земельних активів.

Традиційний підхід до сутнісного виміру земельних відносин, котрий передбачав зведення даної складової суспільних відносин до володіння, користування та розпоряджання землею, в умовах поглиблення інституціональних трансформацій (запуск ринку земель сільськогосподарського призначення та земельна дерегуляція) має бути доповнений спектром методів та засобів, котрі дадуть можливість власнісний контекст землеволодіння та землекористування доповнити управлінською, природоохоронною та фінансовою компонентами.

Згідно авторського підходу О.Криницької, найважливішою ланкою інституційного забезпечення розвитку земельних відносин в Україні є державно-регуляторна складова, яка включає законодавче регулювання та оподаткування ринкових операцій із землею, недосконалість якої унеможливорює сталий розвиток і функціонування ефективного та прозорого ринку земель [103, с. 46]. Тобто наголошується на вагомості такого компонента земельних відносин як оподаткування процесів володіння та користування земельними ресурсами, а також податкового регулювання земельних трансакцій. Із запуском ринку земель сільськогосподарського призначення кількість земельних трансакцій виросла на порядки, що відповідно зумовлює потребу в урізноманітненні методів та інструментів фіскального регулювання землеволодінь та землекористувань.

В умовах формування нової глобальної природоохоронної архітекτονіки та національної системи регуляторного впливу на процеси землеволодіння та землекористування побудова мобільної системи управління земельними ресурсами має забезпечувати необхідні стимули для усестороннього застосування систем ґрунтозахисного та невиснажливого землекористування з метою мінімізації негативного впливу на кліматичні процеси.

Також удосконалення земельних відносин, за версією О.Фраєра, за зразком розвинених країн певною мірою дасть змогу переорієнтувати вітчизняне сільське господарство на шлях покращення сільського розвитку. Заходи державної регуляторної політики у галузі земельних відносин повинні враховувати стимулювання дрібнотоварного виробництва через оптимізацію землекористування сільськогосподарських товаровиробників, зменшення рівня концентрації та монополізації ринку оренди землі великоземельними аграрними підприємствами [209, с. 181]. Стимулювання дрібнотоварного виробництва напряду залежить від удосконалення системи земельних відносин в частині забезпечення захисту прав дрібних землевласників та упередження проявів асиметричності інформації для різних категорій землекористувачів, що призводить до численних викривлень на ринку земель сільськогосподарського призначення.

Одним з основних детермінантів, котрий визначає необхідність удосконалення земельних відносин, виступає воєнний чинник, оскільки російська збройна агресія призвела до виникнення комплексу екологічних, соціальних та господарських проблем, пов'язаних із господарським освоєнням земельно-ресурсного потенціалу та його розширеним відтворенням. Актуалізувалася проблема збереження інформаційних масивів даних в частині моніторингу, обліку та кадастру земель. У даному контексті слушною є позиція В.Нежевело та Я.Хвостик стосовно того, що аналіз розвитку земельних відносин в Україні в умовах воєнного стану дозволяє зробити висновок, що традиційна ринкова модель регулювання, орієнтована на мінімальне втручання держави та захист прав власників, виявила значну вразливість у кризових умовах. Неможливість фізичного контролю за земельними ресурсами, а також пріоритет паперових носіїв над електронними даними створювали системні ризики втрати правовстановлюючих документів і деградації ґрунтів [142, с. 235]. Тобто в умовах воєнного часу упорядкування системи земельних відносин поряд з елементами ринкового регулювання має передбачати застосування комплексу інструментів державного регуляторного впливу як на процеси користування, володіння та розпоряджання земельними ресурсами, так і на рівень концентрації земельної власності. В умовах збільшення площі порушених земель доцільною є диверсифікація інструментів бюджетно-податкового та грошово-кредитного стимулювання заходів по відтворенню, охороні та захисту ґрунтів.

Більше того, на переконання В.Шинкаренка, Україна, проходячи процеси інтеграції у світове співтовариство, має бути зорієнтована на глобалізаційні тенденції й максимально пристосовуватись до міжнародних стандартів земельних відносин. Сформовані, відповідно до національної стратегії земельної реформи, земельні відносини в Україні, спрямовані на ринковий механізм приватного землеволодіння. Однак, воєнна ситуація призвела до того, що державне регулювання земельних відносин змінилось, переорієнтувавшись на збереження земельного ресурсу, захист прав власності та національних територіальних інтересів [222, с. 310]. Треба виходити з того, що необхідність

відновлення фізико-хімічних характеристик земель, порушених внаслідок війни, а також потреба в розмінуванні великих площ земельних угідь з метою їх повернення у продуктивний господарський обіг потребують не лише удосконалення регуляторного впливу на систему земельних відносин, але і більш активного використання перевірених передовою практикою інструментів фінансово-інвестиційного забезпечення здійснення природоохоронних заходів в системі господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу.

Перспективна модель фінансового регулювання земельних відносин має, виходячи з парадигмального концепту М.Хвесика, І.Бистрякова та Д.Клинового, забезпечувати мобілізацію капіталу для інвестицій, котрий може бути отриманий від банків, розміщення цінних паперів, оренди, державного фінансування, облігацій промислового розвитку, венчурних компаній, акредитивів, векселів, ф'ючерсів тощо. Він не обов'язково повинен перебувати у власності його розпорядника та нерідко є запозиченим у тій чи іншій формі. При цьому має бути певна застава. Тому першим життєво важливим кроком у цьому напрямі є пошук передбачуваних потоків доходів, які дадуть змогу робити запозичення, що, відповідно, розширить пул капіталу розпорядників та, як наслідок, розміри можливих прибутків [210, с. 36]. Тому така модель фінансового регулювання земельних відносин має забезпечувати безпосередній взаємозв'язок між акумуляцією фінансових ресурсів в системі публічних фінансів, отриманих внаслідок володіння, користування та розпорядження землею, і пріоритетами формування публічних фінансових фондів охорони та відтворення земель, що є дуже важливим чинником фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення земельно-ресурсного потенціалу в умовах масових проявів деградації різних категорій земель внаслідок загарбницьких дій російських агресорів.

1.2 Методологія дослідження процесів формування фінансового механізму регулювання земельних відносин в умовах децентралізації та дерегуляції

Інституціоналізація ринку земель сільськогосподарського призначення, дерегуляція управління земельними активами та цифрова трансформація системи купівлі-продажу земельних ділянок спричинили урізноманітнення земельних відносин, що у свою чергу потребує диверсифікації методів, інструментів та важелів фінансового регулювання процесів перерозподілу земельного капіталу. Становлення вітчизняної системи фінансового регулювання земельних відносин відбувалося у міру ускладнення форм перерозподілу земельних активів, що було безпосередньо пов'язано з окремими етапами земельної реформи. Незважаючи на глибоку стагнацію аграрного сектора та інших секторів національного господарства в царині фінансового регулювання земельних відносин було досягнуто проривних позитивних результатів, свідченням чого виступала інституціоналізація фіксованого сільськогосподарського податку, що створило сприятливі умови для становлення сектору аграрного підприємництва.

Певним інституційним підґрунтям доцільності становлення сучасного фінансового механізму регулювання земельних відносин виступає твердження академіка НААН України В.Ситника про те, що до спектра пріоритетів трансформації земельних відносин слід віднести удосконалення платності землекористування та створення економічних умов розширення застави земельних ділянок й формування системи спеціалізованих кредитних установ [189, с. 12]. Платність землекористування є одним з основних інструментів регуляторного впливу держави на володіння і користування земельними ресурсами і водночас виступає детермінантом зміцнення бюджетної самодостатності територіальних громад базового рівня, оскільки інструменти справляння плати за землю забезпечують велику частку податкових надходжень до відповідних бюджетів місцевого самоврядування.

Доцільність становлення розгалуженої системи методів, інструментів та

важелів фінансового регулювання земельних відносин зумовлена рядом чинників, пов'язаних з накопиченням фінансових ресурсів для реалізації проєктів розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу. На думку Д.Калініченка, В.Голяна та В.Бардася, земля в процесі господарської експлуатації втрачає природні фізико-хімічні властивості, що потребує застосування комплексу агротехнічних, гідромеліоративних, агролісомеліоративних та агрохімічних заходів, спрямованих на відтворення, відновлення та захист земельних ресурсів. Об'єктивним фактом виступає також необхідність фінансово-інвестиційного забезпечення діяльності, спрямованої на здійснення природоохоронної діяльності у сфері розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. Виходячи з передової іноземної та наявної вітчизняної практики фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронної діяльності, необхідно констатувати необхідність створення спеціальних фондів фінансування природоохоронної діяльності у сфері землекористування, котрі формуватимуться за рахунок акумуляції частини плати за землю. Доцільність формування такого роду спеціальних бюджетних фондів впливає з того, що вкрай необхідним є створення надійних джерел фінансово-інвестиційного забезпечення екологічного реінжинірингу земель, котрі постраждали внаслідок російської збройної агресії [90, с. 24-25]. Тобто автори розглядають створення спеціальних фондів охорони та захисту земель як одну з ключових ланок становлення системи фінансового регулювання земельних відносин. Урізноманітнення джерел формування таких фондів фактично детермінує напрями руху фінансових потоків у сфері земельних відносин і в той же час створює фінансово-інвестиційну базу для здійснення заходів по усуненню проявів деградації та порушення природних фізико-хімічних характеристик різноманітних категорій земель. Створення такого роду фондів на різних таксономічних рівнях дає змогу своєчасно фінансувати проєкти екологічного реінжинірингу порушених земель, в першу чергу земель, які були виведені з господарського обігу внаслідок збройної агресії російських загарбників.

Сьогодні у вітчизняній економічній літературі не спостерігається

одностайності думок стосовно сутнісно-змістовної характеристики та структуризації складових фінансового регулювання земельних відносин. Незважаючи на те, що фінансове регулювання земельних відносин охоплює комплекс цінових, фіскальних, рентних, компенсаційних, відшкодувальних, кредитних та іпотечно-заставних методів та інструментів, О.Гарнага рівнозначними складовими економічного інструментарію регулювання земельних відносин розглядає: фінансове регулювання, фіскальне регулювання, рентне регулювання та ціноутворення. До системи економічних регуляторів він відносить: земельну ренту; податки; орендної плати за землю; ринкові та заставні ціни на землю; компенсаційні платежі при вилученні земель; компенсаційні виплати при консервації земель; платежі за підвищення родючості землі; штрафні платежі за екологічні збитки тощо [27]. З таким підходом не варто погоджуватися, оскільки економічні регулятори поряд з регуляторами фінансового впливу охоплюють також регулятори, котрі стосуються виключно економічних передумов перерозподілу земельних активів, зокрема регулятори ліцензійно-дозвільного характеру. Виходячи із загальновизнаних лекал теорії та методології фінансового регулювання, можна стверджувати, що фінансове регулювання охоплює фіскальне, рентне та цінове регулювання земельних відносин.

О.Лемішко розуміє під фінансовим регулюванням земельного капіталу сукупність правил і умов обігу його титулів на товарному і фінансовому ринках, вартісних оцінок, податків і зборів тощо. Плата за використання земель сільськогосподарського призначення на користь держави у формі земельного податку та орендної плати має фіскальні і регулюючі переваги порівняно з оподаткуванням інших факторів виробництва, серед них: об'єктивне стягування абсолютної і частини диференціальної земельної ренти; менші можливості ухилення від сплати податку на прибуток через прозорість об'єкта оподаткування; справедливий та рівномірний механізм адміністрування земельного податку; вирівнювання умов господарювання для сільськогосподарських виробників [112]. Дане визначення не можна вважати повною мірою всеохоплюючим, оскільки фактично фінансове регулювання

розподілу земельного капіталу автор зводить до фіскального регулювання землекористування, залишаючи поза увагою комплекс методів та інструментів, які регулюють широкий спектр земельних трансакцій. Водночас ключове значення в системі фінансового регулювання земельних відносин відіграє система нарахування земельного податку, оскільки адекватність такого нарахування відображає еквівалентність присвоєння різноманітних видів земельної ренти та її перерозподіл між публічними бюджетними фондами та підприємницьким сектором і сектором домогосподарств. Абсолютною перевагою нарахування земельного податку виступає територіальна визначеність та просторова обмеженість бази нарахування.

Високим рівнем системності та логічної упорядкованості стосовно ідентифікації складових фінансового регулювання земельних відносин відзначається підхід В.Мороз. На думку вченого, в частині фінансового регулювання земельних відносин з боку держави доцільним є виокремлення наступних складових: антимонопольне регулювання (функція антимонопольного комітету, полягає в забезпеченні умов конкуренції та розмежування ринків); удосконалення системи оподаткування при здійсненні операцій у процесі земельних відносин; регулювання фінансових послуг на ринку землі; стимулювання дотримання екологічних вимог та збереження ґрунтів; впровадження жорстких фінансових санкцій для сільськогосподарських виробників за неналежне використання ґрунтів і проведення сівозмін [138]. Цінність такого підходу полягає в тому, що не відбувається традиційного зведення фінансового регулювання до фіскального регулювання. Більше того, вчений виокремлює в структурі фінансового регулювання земельних відносин таку складову як регулювання фінансових послуг на ринку землі, що є дуже важливим моментом, оскільки в умовах повноцінного функціонування ринку землі значно урізноманітнився спектр земельних трансакцій. Дуже важливого значення набуває модернізація інструментарію стимулювання раціоналізації землекористування, що прискорить процеси здійснення комплексу агротехнічних, агрохімічних, агролісомеліоративних та інших природооблаштувальних робіт, спрямованих

на відтворення фізико-хімічних характеристик земельно-ресурсного потенціалу.

Певною мірою авторський концепт щодо структуризацію складових системи фінансового регулювання земельних відносин сформульовано В.Боклаг. Вчений центральною ланкою системи фінансового регулювання земельних відносин розглядає грошову оцінку землі та сформовану на її основі ринкову ціну землі, що є особливо важливим, оскільки без актуальної інформації про ринкову вартість землі неможливі успішні купівля-продаж землі, оренда земельної ділянки, оформлення земельної ділянки у власність, дарування землі тощо [15]. Тому удосконалення методологічного забезпечення системи оцінювання земель є відправним пунктом еквівалентності використання різноманітних регуляторних інструментів бюджетно-податкового, грошово-кредитного, цінового, антимонопольного та компенсаційного спрямування.

Однією з найбільш резонансних проблем становлення сучасної системи фінансового регулювання земельних відносин виступає інституціоналізація комплексу методів та інструментів стимулювання процесів раціоналізації землекористування. Н.Мединська, Л.Гунько, О.Куценко, Ю.Мороз та С.Замлинський стверджують, що напад російських загарбників на Україну, який фактично розпочався ще у першій половині 2014 року, наряду з численними людськими жертвами та руйнацією виробничих, інфраструктурних та житлових об'єктів призвів до еколого-деструктивного та природо-руйнівного впливу на різні категорії земель. Найбільшої шкоди зазнали землі, де безпосередньо відбувалися бойові дії, тому їх повернення у продуктивний господарський обіг потребує реалізації заходів з екологічного реінжинірингу. Натомість здійснення такого роду заходів вимагає застосування комплексу стимулів, в першу чергу інструментів прямої та непрямої бюджетної підтримки. Водночас використання інструментів прямої та непрямої бюджетної підтримки потребує формування фондів фінансового забезпечення систем стимулювання екологобезпечного землекористування [128, с. 48]. У нинішній редакції Земельного кодексу України перелік методів та інструментів економічного

стимулювання раціонального землекористування є надміру звуженим, що не дозволяє закладати високий рівень заінтересованості землевласників та землекористувачів у реалізації проєктів щодо земельних поліпшень. В умовах загострення глобальних продовольчих викликів саме своєчасне відновлення та відтворення природних характеристик сільськогосподарських земель виступає необхідною умовою зміцнення конкурентної позиції вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників на світовому та національному аграрних ринках. Диверсифікація набору стимулів є також запорукою прискореного переведення самозаліснених сільськогосподарських земель у категорію лісових земель, а також виділення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та неугідь під лісорозведення.

У зв'язку з дерегуляцією земельних відносин актуалізується проблема формування системи фінансового регулювання на рівні місцевого самоврядування. На переконання В.Нежевело, О.Роговенко, Н.Петрової, А.Мироненко, саме територіальні громади мають забезпечувати умови для оптимального та якісного регулювання земельних ресурсів, що в свою чергу покращить надходження до місцевих бюджетів, і в результаті призведе до покращення економіки регіону в цілому. Потенційно відбуватиметься заохочення нових інвесторів [141]. У той же час автори не конкретизують пріоритети урізноманітнення набору методів та інструментів фінансового регулювання земельних відносин, особливо тих, які будуть надходити до бюджетів місцевого самоврядування. Невисока частка доходів місцевих бюджетів від продажу капіталу та ведення підприємницької діяльності в останні роки свідчить про те, що органи місцевого самоврядування надто мляво залучають у відтворювальний процес комунальні земельні активи, котрі вони отримали внаслідок здійснення земельної дерегуляції.

В контексті становлення системи фінансового регулювання земельних відносин на рівні територіальних громад заслуговує на увагу підхід І.Новаковської. На її думку, нормативна грошова оцінка сільськогосподарських угідь у межах земель населених пунктів, на які немає матеріалів ґрунтових обстежень, здійснюється за допомогою попереднього створення орієнтовних

(схематичних) креслень ґрунтів цих ділянок способом використання ґрунтових карт прилеглих територій, топографічних карт та експертного маршрутного обстеження населених пунктів для зіставлення отриманих даних з натурою. Потребують удосконалення коефіцієнти, які характеризують функціональне використання земельної ділянки. Діапазон їх значення (від 0,5 для земельних ділянок, зайнятих поточним будівництвом та відведених під майбутнє будівництво, до 2,5 – для земельних ділянок комерційного використання) не пов'язаний з рівнем земельної ренти [145]. Удосконалення методології здійснення нормативної грошової оцінки земель населених пунктів виступає ключовим чинником нарощення надходжень земельних платежів до бюджетів місцевого самоврядування. Тим більше після 2021 року, коли місцеве самоврядування отримало у комунальну власність значні площі земель сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів, необхідно забезпечити: системну трансформацію методології оцінювання комунальних земельних активів, удосконалення інструментарію нарахування земельного податку та орендної плати, модернізацію механізмів купівлі-продажу земель територіальних громад, а також механізмів використання цих земель на основі використання різноманітних форм іпотечно-заставних операцій.

Принципового значення в частині становлення системи фінансового регулювання земельних відносин на рівні територіальних громад в умовах дерегуляції земельних відносин, коли місцеве самоврядування отримало у комунальну власність значні площі земель поза межами населених пунктів, на думку Н.Мединської, Л.Гулько, О.Куценка, Ю.Мороз та С.Замлинського, набуває формування децентралізованої моделі фінансового забезпечення системи економічного стимулювання відновлення та відтворення порушених та деградованих земель, які зазнали деструктивного впливу як внаслідок воєнних дій, так і внаслідок виснажливого та розбалансованого господарського використання [128, с. 49-50]. Для міських територіальних громад, особливо з центром містом-мільйонником, інституціоналізація такої моделі дасть змогу результативніше використовувати землі, котрі перебувають у їх володінні,

користуванні та розпорядженні, як в частині їх своєчасного відтворення, так і в частині залучення у господарський обіг. Наближені до великих міст сільськогосподарські землі виступають сприятливим територіальним базисом для розвитку екологічно чистого сільськогосподарського виробництва та розбудови інфраструктури рекреаційного природокористування.

Ключовою ланкою децентралізованої моделі економічного стимулювання екологобезпечного землекористування Н.Мединська, Л.Гунько, О.Куценко, Ю.Мороз та С.Замлинський розглядають створення обласних фондів охорони земель (ОФОЗ). На переконання вчених, напрямом використання коштів ОФОЗ має бути відшкодування втрат землекористувачам, котрі усували наслідки погіршення агрохімічних характеристик земель, що виникли не з їх вини. Завдяки інституціоналізації ОФОЗ створяться можливості для компенсації кредитних пільг, тобто кошти фонду покриватимуть втрати комерційним банкам, які вони понесли внаслідок надання кредитів землекористувачам під реалізацію природоохоронних проєктів за заниженими ставками. Також напрямом використання коштів ОФОЗ виступить участь у реалізації проєктів відновлення та відтворення земель на основі співфінансування з суб'єктами підприємницької діяльності [128, с. 53]. Доцільність створення таких фондів на обласному рівні також гармонічно вписується у нинішню архітектуру децентралізації екологічної політики, за якої саме за рівнем області залишаються функції здійснення природоохоронної діяльності у територіальних утвореннях. Також створення обласних фондів охорони земель дасть змогу фінансувати проєкти екологічного реінжинірингу цілісних земельних масивів, котрі перебувають на території декількох територіальних громад базового рівня.

Водночас система фінансового регулювання земельних відносин на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях не буде відзначатися прийнятним рівнем результативності за відсутності логічного поєднання методів, інструментів та важелів у відповідному механізмі. Таким механізмом виступає фінансовий механізм регулювання земельних відносин. Фактично такий механізм є осердям усієї системи фінансового регулювання

перерозподілу земельного капіталу.

Виходячи з цих міркувань і враховуючи специфіку залучення земельно-ресурсного потенціалу у відтворювальний процес, необхідним є розроблення теоретико-методологічних засад дослідження основних аспектів та складових становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин з врахуванням викликів воєнного часу та викликів повоєнного відновлення, а також інституціональних засад розширеного відтворення, охорони та захисту різноманітних категорій земель. Виходячи з загальноприйнятих лекал дослідження фундаментальних та прикладних проблем соціально-економічного розвитку, беремо за основу ключову методологічну позицію, яка передбачає закладення в основу дорожньої карти дослідження процесів становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин комплексу принципів, котрі враховують як матеріально-речову субстанцію землі, так і просторово-часові характеристики її залучення у господарський обіг (рис. 1.1).

У вітчизняній економічній літературі певною мірою вже сформовано авторські підходи щодо формування комплексу принципів раціоналізації землекористування та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. Зокрема, В.Голян та В.Савчук сформулювали авторський підхід до побудови комплексу принципів становлення фінансового механізму раціоналізації аграрного природокористування: максимально можливого відновлення докризової традиційної сільськогосподарської спеціалізації; адаптованості до вимог міжнародних природоохоронних конвенцій і торговельно-економічних утворень; збереження продовольчої, а не енергетичної спрямованості регіональних систем сільськогосподарського виробництва; дотримання еколого-економічної збалансованості; боротьби із сільською бідністю; подолання асиметричності інформації щодо наявності інструментів та методів державної і регіональної підтримки проєктів раціоналізації аграрного природокористування [41].

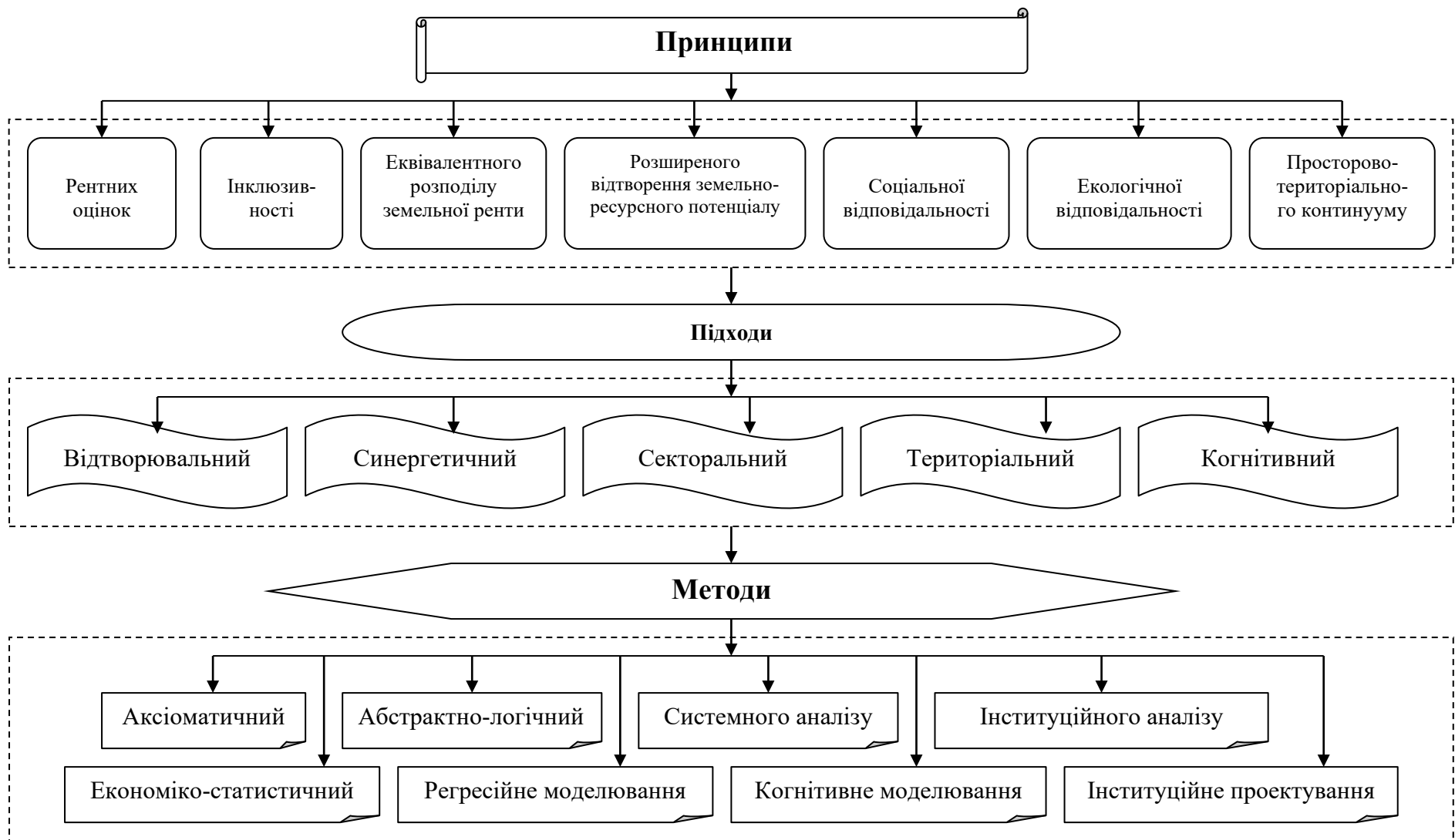

Рис. 1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження процесів становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин

Примітка. Розроблено автором

Перераховані принципи були сформульовані у мораторний період і не враховують специфіки фінансового регулювання земельних відносин в умовах функціонування повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення, а також наслідки передачі сільськогосподарських земель державної власності поза межами населених пунктів у комунальну власність. Також комплекс означених принципів був сформульований у довоєнний період і виклики екологічного реінжинірингу порушених внаслідок збройної російської агресії земель не стояли так гостро на порядку денному. Тому комплекс принципів становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин має враховувати виклики воєнного часу та наслідки поглиблення інституційних перетворень у сфері землекористування.

Певною мірою заслуговує на увагу авторський концепт Ю.Заставного щодо структуризації принципів формування інструментарію фінансового регулювання розвитку органічного сільськогосподарського виробництва, оскільки даний сегмент національного АПК безпосередньо пов'язаний з екологізацією землекористування. Серед окреслених вченим принципів слід виокремити: принцип дотримання Цілей сталого розвитку, затверджених ООН, які стосуються подолання голоду та відповідального споживання; принцип конвергенції вітчизняної та міжнародної практик впровадження методів та технологій органічного землеробства, кормовиробництва та тваринництва; принцип використання переваг децентралізації та реформи місцевого самоврядування; принцип дотримання вимог Паризької кліматичної угоди в частині скорочення шкідливих викидів в атмосферу [79; 81]. Сьогодні ключового значення в частині залучення додаткових фінансових потоків у сферу відтворення, охорони та захисту земель набуває гармонізації національної моделі стимулювання низьковуглецевого розвитку з міжнародними природоохоронними конвенціями, зокрема міжнародними угодами зі зміни клімату.

Теоретичну цінність щодо врахування комплексу принципів формування набору фінансових регуляторів у сфері природокористування становить авторська позиція Н.Мединської, яка до таких принципів відносить принципи

планомірності та пропорційності [126]. Дотримання принципу планомірності дасть змогу при підборі методів та інструментів фінансового впливу на землевласників та землекористувачів уникнути виникнення інституційних пасток та інституційних обмежень та забезпечити компліментарність регуляторних підойм фіскального, бюджетного, кредитного та компенсаційного спрямування. Принцип пропорційності має забезпечувати вилучення частини природно-ресурсної ренти та частина доданої вартості, створеної на основі використання природних, в першу чергу земельних ресурсів.

Ключовим моментом формування теоретичної платформи дослідження процесів становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин виступає врахування принципу рентних оцінок. Неоднаковість фізико-хімічних характеристик земель у різних-природно-кліматичних зонах та рівня залучення окремих категорій земель у господарський обіг призвели до виникнення різноманітних видів земельної ренти (диференціальної ренти I та II, абсолютної, монопольної ренти, екологічної антиренти та квазіренти).

Фундаментальною основою з огляду на рентну природу доходів у землекористуванні виступає формування такої моделі фінансового механізму регулювання земельних відносин, яка забезпечуватиме еквівалентне вилучення різних форм ренти і її пропорційний розподіл між землевласниками, землекористувачами та публічними бюджетними і позабюджетними фондами. Враховуючи те, що в Україні є великі площі родючих земель та має місце високий рівень монополізації аграрних ринків особливо ускладненим є еквівалентне вилучення монопольної ренти. Сільськогосподарські товаровиробники, володіючи угіддями, котрі характеризується високим рівнем родючості та маючи монопольне положення на ринку, реалізують сільськогосподарську продукцію з максимальним рівнем норми прибутковості. За таких умов, фінансовий механізм регулювання земельних відносин має оперувати достатнім набором інструментів, які дадуть змогу еквівалентно розподілити монопольну ренту, в тому числі і для потреб відтворення, охорони і захисту земель. Введення порогового максимального значення рівня рентабельності для сільськогосподарських товаровиробників, які мають статус

монополіста на аграрному ринку, дасть змогу регулювати процеси перерозподілу монопольної ренти.

Орендний синдром, котрий охопив сферу сільськогосподарського землекористування, призвів до утворення надмірних обсягів абсолютної ренти, оскільки орендарі мають сплачувати даний вид ренти землевласникам. Інституціоналізація сучасної методології оподаткування доходів землевласників, отриманих від передачі земель у тимчасове користування, дасть змогу пропорційно розподілити абсолютну ренту між тими ж землевласниками, публічними бюджетними та позабюджетними фондами різного таксономічного рівня (держбюджет, обласні і районні бюджети, бюджети місцевого самоврядування). Запорукою еквівалентного вилучення диференціальної ренти I є проведення адекватної природним якостям земель нормативно-грошової оцінки, щоб вирівняти умови господарювання для суб'єктів діяльності, котрі функціонують на землях різної якості. Еквівалентне вилучення диференціальної ренти II забезпечується за рахунок гнучкої системи оподаткування підприємницького доходу суб'єктів виробничо-господарської діяльності, котрі залучають земельну складову природного багатства у відтворювальний процес.

Принцип рентних оцінок має бути врахований також через те, що внаслідок погіршення фізико-хімічних характеристик, деградації та порушення земель, утворюється екологічна антирента, яка має бути відшкодована через застосування інструментів екологічного регулювання, зокрема екологічного податку та штрафів за порушення природоохоронного законодавства. Акумуляовані в результаті адміністрування названих платежів кошти будуть концентруватися у спеціальних фондах охорони та захисту земель і використовуватися для усунення наслідків забруднення складових земельно-ресурсного потенціалу. Більше того, отримані доходи в результаті експлуатації родючих земель, а також земель, де було здійснено комплекс екосистемних поліпшень, можуть кумулятивним чином накопичуватися внаслідок входження сільськогосподарської та іншої сировини у переробні фази продуктових ланцюгів. Таким чином утворюється така форма земельної ренти як квазірента.

Її адекватна оцінка та еквівалентний розподіл виступають необхідною умовою забезпечення прийняттого рівня соціально-економічної ефективності залучення земельного капіталу у відтворювальний процес, тому необхідність їх здійснення має бути врахована при програмуванні пріоритетів удосконалення фінансового механізму регулювання земельних відносин.

Поряд з принципами рентних оцінок та еквівалентного розподілу земельної ренти має бути врахований принцип розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу. Суть даного принципу полягає в тому, щоб інституціоналізація методів та інструментів фінансового механізму регулювання земельних відносин не суперечила пріоритетам відтворення, відновлення, охорони та захисту земель. Такі методи, інструменти та важелі мають стимулювати та мотивувати землевласників та землекористувачів використовувати технології ощадливого та збалансованого землекористування і зводити до мінімуму дефляційні та ерозійні процеси у господарському освоєнні земельно-ресурсного потенціалу. Розширене відтворення земельно-ресурсного потенціалу також потребує застосування агротехнічних, агрохімічних, агролісомеліоративних, гідромеліоративних та інших природооблаштувальних заходів, які мають стимулюватися умонтованими у фінансовий механізм регулювання земельних відносин регуляторами.

Виходячи з глобальних трендів раціонального землекористування необхідно забезпечувати при побудові архітекτονіки фінансового механізму регулювання земельних відносин принципу соціальної відповідальності. Тобто має бути закладений імператив відповідальності землекористувачів перед спільнотами, котрі проживають в ареалі господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. Дотримання принципу соціальної відповідальності також забезпечуватиме врахування інтересів місцевого населення при зміні цільового призначення окремих категорій земель, а також при реалізації проєктів екологічного реінжинірингу земель, які були порушені та піддалися деградації внаслідок збройної російської агресії.

Також модернізація фінансового механізму регулювання земельних відносин має базуватися на принципі екологічної відповідальності, оскільки на

переконання І.Свиноуса, у земельних відносинах важливого значення набуває екологічний фактор, турбота про родючість земельної ділянки, обмеження монокультуризації [186, с. 215]. Доцільність дотримання принципу екологічної відповідальності в частині урізноманітнення методів та інструментів фінансового регулювання земельних відносин підтверджується думкою академіка НААН України В.Ситника про те, що формування землеволодінь і землекористувань сільськогосподарських структур має здійснюватися на засадах створення екологічно збалансованих агроландшафтів [189, с. 12]. Методи та інструменти фінансового регуляторного впливу на землевласників та землекористувачів повинні закладати у світоглядних орієнтаціях імперативи екологічно відповідального землекористування, тобто доцільність впровадження перевірених світовою практикою природоохоронних заходів щодо відновлення природних властивостей земель, застосування технологій ґрунтозахисного землеробства, екологічно чистого та екологічно безпечного сільськогосподарського виробництва, проведення екосистемних та природооблаштувальних поліпшень, які регламентуються глобальними природоохоронними конвенціями, зокрема міжнародними угодами зі зміни клімату.

Одним з ключових принципів побудови архітекτονіки фінансового механізму регулювання земельних відносин виступає принцип врахування просторово-територіальної континуальності земель, тобто матеріально-речова субстанція земельного ресурсу має певний ареал розміщення і в основі своїй не може бути перенесена на інший ареал розміщення. Водночас такий принцип не має бути переоцінений в країні, де великі площі родючих сільськогосподарських угідь, оскільки це призведе до гіпертрофованого господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу і відповідно виснаження природної родючості земель сільськогосподарського і лісгосподарського призначення.

Виходячи з сучасних глобальних трендів формування екологічного світогляду у широких мас населення доцільно комплекс принципів формування інструментарію дослідження проблем становлення фінансового механізму

регулювання земельних відносин доповнити принципом інклюзивності. Такий принцип великою мірою визначений В.Гейцем, О.Бородіною та І.Прокопою, які обґрунтовують реалізацію політики інклюзивного сільського розвитку, що у свою чергу передбачає формування нового українського села, яке здійснюється самими селянами в напрямі покращення якості життя і подолання бідності. Одночасно держава формує нове, сприятливе для таких трансформацій інституційне середовище з метою зменшення нерівності, дискримінації та маргіналізації в сільській місцевості [30, с. 7]. Принцип інклюзивності також виокремив академік НААН України В.Ситник, розглядаючи сутність цього принципу через призму істотного збільшення землеволодінь та землекористувань громадян [189, с. 27]. Вагоме значення за таких умов починають відігравати інструменти фінансового регулювання земельних відносин в частині бюджетної прямої та непрямої підтримки особистих селянських господарств, які здійснюють сільськогосподарську діяльність. За таких умов і забезпечується підвищення рівня інклюзивності у діловій активності на сільських територіях. З огляду на це, можна стверджувати, що принцип інклюзивності передбачає застосування такого переліку методів та інструментів фінансового впливу, який охоплюватиме максимальну кількість землевласників та землекористувачів, з метою забезпечення усесторонньої екологізації землекористування та ощадливого освоєння складових земельно-ресурсного потенціалу.

Перераховані принципи виступають теоретико-методологічною платформою обґрунтування підходів до дослідження процесів становлення та окремих сторін інституціоналізації сучасного механізму фінансового регулювання земельних відносин. Підхід – це ключова теоретична позиція, котра визначає стратегію дослідження. Вивчення різних сторін становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин потребує поєднання різноманітних підходів, котрі враховують матеріально-речові та інституційні характеристики земельної складової природного багатства країни.

Не потребує додаткового обґрунтування доцільність використання відтворювального підходу у дослідженнях проблем становлення фінансового

механізму регулювання земельних відносин, який розглядає роль земельного ресурсу у різних фазах відтворювальних пропорцій і показує як земельний чинник впливає на формування продуктових ланцюгів у національному господарстві. Відтворювальний підхід також розкриває причинно-наслідкові зв'язки між застосуванням природооблаштувальних заходів та темпами і масштабами відновлення фізико-хімічних характеристик земельних ресурсів.

Використання синергетичного підходу дозволяє показати як поєднання різноманітних методів, інструментів та важелів у фінансовому механізмі регулювання земельних відносин забезпечує підвищення сукупного позитивного кумулятивного ефекту від використання земельно-ресурсного потенціалу у різних ланках національного господарства. Саме цей підхід також констатує підвищення результативності екологізації землекористування внаслідок застосування важелів економічного стимулювання використання передових природоохоронних методів розширеного відтворення земельної складової національного багатства. Застосування синергетичного підходу також покликане продемонструвати важливість урізноманітнення регуляторів фінансового впливу на землевласників та землекористувачів у напрямку відновлення традиційної сільськогосподарської спеціалізації окремих адміністративних районів, що дасть можливість мінімізувати негативні екстернальні ефекти від використання земель виключно задля максимізації економічного ефекту.

Поглиблення ринкових відносин і відмова від галузевого підходу водночас не виключають використання секторального підходу, який покликаний продемонструвати секторальні детермінанти поєднання методів, інструментів та важелів фінансового впливу на землекористувачів та землевласників у сільському та лісовому господарстві, рекреаційній діяльності, містобудуванні та в інших видах діяльності. Не доцільно використовувати лекала стимулювання раціонального землекористування у сільському господарстві для поширення на інші ланки національного господарства. Тобто виникає необхідність у формуванні моделі фінансового механізму регулювання земельних відносин в окремо взятих структуроутворюючих ланках

національної економіки.

Міжрегіональний поділ праці та структурні зрушення в національній економіці в останні десятиліття призвели до диференціації умов та способів господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу, що вимагає застосування територіального підходу у дослідженнях проблем і перспектив становлення сучасного фінансового механізму регулювання земельних відносин. Потреба у використанні територіального підходу в питаннях дослідження перспектив побудови сучасного інструментарію фінансового регулювання земельних відносин визначена академіком НААН України В.Ситником, який акцентував увагу на необхідності повного і усебічного врахування природно-економічних регіональних відмінностей землекористування [189, с. 11]. Саме територіальний підхід дозволяє виокремити типові для окремих регіонів проблеми відтворення, охорони та захисту земельно-ресурсного потенціалу і сформувати пакет фінансових антикризових заходів, які будуть інституціоналізовані в регіональних та місцевих програмах охорони і захисту земель.

Виходячи з того, що поведінкові фактори у процесах розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу відіграють вагому роль, доцільно використати для обґрунтування перспективної моделі фінансового механізму регулювання земельних відносин когнітивний підхід. Такий підхід дасть можливість врахувати фактор поведінки землекористувачів та землевласників при моделюванні процесів фінансово-інвестиційного забезпечення раціоналізації землекористування та здійсненні заходів з екологічного реінжинірингу. Певною мірою корелює з когнітивним підходом інституціонально-поведінковий підхід, сформульований А.Третьяком та Т.Прядкою. Такий підхід вони сформулювали, виходячи з необхідності модернізації такої важливої складової земельних відносин як земельний устрій, розглядаючи його в контексті соціально-економічного піднесення сільських територій. За їх версією, інституціонально-поведінковий підхід щодо формування земельного устрою сільських територій слід розглядати як певну структуру, що акумулює соціально-економічний досвід суспільства і держави,

систему сформованих законів, взаємовідносин і традицій, зв'язків та способу мислення. Адже, інституціональне середовище земельного устрою сільських територій як соціо-економіко-екологічна система, включає: 1) інституції та інститути зовнішнього середовища: права, власності на землю, земельного ринку, управління; 2) інституції та інститути внутрішнього середовища: традиції, звичаї, привички, економічні інституції, розвитку земельних відносин, землегосподарювання, громадянського суспільства [203, с. 9]. У сільській місцевості найбільшою мірою проявляється такий інституційний розрив в системі земельних відносин як асиметричність інформації для різних категорій землекористувачів. Сільські домогосподарства на відміну від великих аграрних формувань не мають можливості своєчасно отримувати інформацію про наявність бюджетних преференцій для виробників сільськогосподарської продукції, що не забезпечує рівних умов господарювання та культивує процеси не завжди ефективного розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу.

Поєднання перерахованих підходів до дослідження процесів становлення та вивчення окремих сторін фінансового механізму регулювання земельних відносин дасть підстави сформулювати набір методів дослідження, який охоплюватиме як загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Першочергового значення набуває використання аксіоматичного методу задля розкриття сутнісно-змістовних характеристик фінансового механізму регулювання земельних відносин. Використання такого методу спрощує завдання розкриття змісту економічних категорій, котрі відображають систему фінансових відносин стосовно володіння, користування та розпоряджання земельними активами.

Для забезпечення вибору методів та інструментів, котрі мають бути умонтовані у фінансовий механізм регулювання земельних відносин, доцільно використати абстрактно-логічний метод, який забезпечить підбір тих регуляторів, котрі найбільшою мірою закладають стимули для своєчасного відтворення, охорони та захисту земель, а також сприяють зростанню надходжень плати за землю та плати за земельні трансакції у публічні бюджети.

Для усунення проявів виникнення суперечностей між застосуванням окремих методів і інструментів фінансового впливу на процеси господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу доцільно використати метод системного аналізу, щоб своєчасно ідентифікувати можливість співіснування та компліментарності фіскальних, кредитних та бюджетних регуляторів.

Для подолання численних інституційних пасток в нинішній моделі фінансового механізму регулювання земельних відносин доцільно використати метод інституційного аналізу для забезпечення імплементації тих інститутів-правил, які дадуть можливість забезпечувати нову якість інституційної архітекτονіки фінансового впливу на землевласників та землекористувачів. Застосування пакету антикризових та стабілізаційних заходів щодо модернізації фінансового механізму регулювання земельних відносин має базуватися на достовірній інформації про динаміку економічних і екологічних характеристик земельно-ресурсного потенціалу, тому доцільно повною мірою використати прийоми економіко-статистичного аналізу. Більше того, застосування прийомів інституційного аналізу також впливає, за твердженням Г.Шарія та П.Корби, з того, що вітчизняний та закордонний досвід свідчить про тісний взаємозв'язок між інституційним забезпеченням земельних відносин та економічними, аграрно-виробничими, соціальними, адміністративно-територіальними, демографічними умовами здійснення земельної реформи [220, с. 13]. Зокрема, для України, де в останні десятиліття сфера агропромислового виробництва стала основною структуроутворюючою ланкою національного господарства в цілому, взаємозв'язок між інституційним забезпеченням земельних відносин та аграрно-виробничими умовами став ще більш стійким і фактично визначає рівень соціально-економічного піднесення країни в цілому. За таких умов саме через призму застосування прийомів інституційного аналізу стане можливим виокремлення основних інститутів, котрі забезпечать еквівалентне використання земельної складової природного багатства у господарському обігу.

Доцільність застосування інституційного аналізу впливає, за версією О.Криницької, з того, що поглиблення теоретико-концептуального базису

інституційних умов розвитку земельних відносин в Україні зумовлено трансформацією інституту власності на землю та включає в себе синтез принципів та регуляторних важелів, що забезпечують траєкторію інституційних зрушень у сфері земельного менеджменту, які базуються на посиленні державної підтримки процесів ринкового регулювання землекористування [103, с. 46].

Детермінація основних фінансових чинників впливу на результативність відтворення, охорони та захисту земельно-ресурсного потенціалу має передбачати використання елементів регресійного моделювання, що також дасть можливість прогнозувати посилення чи послаблення тісноти зв'язку між відкликом та предикторами. Для визначення впливу базових поведінкових характеристик на темпи, пропорції та масштаби розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу доцільно використати елементи когнітивного моделювання. Вдала імплементація та трансплантація інститутів фінансового регулювання земельних відносин має передбачати використання методу інституційного проектування.

1.3 Сутнісна характеристика та теоретико-методологічне забезпечення фінансового механізму регулювання земельних відносин

Для розроблення інституційного підґрунтя та інструментально-методологічного забезпечення становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин розглянемо сутнісно-змістовні характеристики категорії «фінансовий механізм». Високим рівнем фундаментальності щодо визначення сутності категорії «фінансовий механізм» відзначається підхід І.Борисової. На її думку, фінансовий механізм являє собою систему фінансових важелів, що забезпечують організацію, планування і стимулювання використання фінансових ресурсів. До структури фінансового механізму входять п'ять взаємозалежних елементів: фінансові методи, фінансові важелі, фінансові стимули, фінансові санкції, нормативно-правове

забезпечення [18, с. 226]. Такий підхід відзначається певним рівнем суперечливості, оскільки спостерігається певна підміна понять. Зокрема, автор виокремлює як різнозначні складові фінансового механізму фінансові важелі та фінансові санкції. Виходячи з аксіоматичних засад становлення фінансового механізму, необхідно зазначити, що санкції виступають однією із складових важелів, тому їх виокремлювати як рівнозначні складові найменшою мірою некоректно. Інституціональною прогалиною означеного підходу є те, що автор не виокремлює поряд з методами інструментів. Виходячи з фундаментальних засад методології наукових досліджень, необхідно зазначити, що методи регуляторного впливу отримують конкретизацію через застосування набору інструментів. Водночас також некоректно виокремлювати як рівноцінну складову фінансового механізму поряд з методами нормативно-правове забезпечення. Всі перераховані складові, такі як методи, стимули та важелі інституціоналізуються низкою нормативно-правових актів, тому нормативно-правове забезпечення виступає інституційним підґрунтям всіх названих складових і не може виокремлюватися як окремий елемент даного механізму.

Вищим рівнем логічної упорядкованості та субстанціональної єдності характеризується авторське бачення сутності фінансового механізму, яке сформулювали Ю.Колобов, В.Міщенко та С.Науменкова. Вони переконані, що фінансовий механізм виступає елементом господарського механізму і являє собою сукупність фінансових інструментів, важелів, методів і способів регулювання економічних відносин і процесів; систему поєднання методів та інструментів, яка направлена на вдосконалення організації, планування і стимулювання використання фінансових ресурсів [7, с. 459]. Дане визначення не містить елементів антиномії і повною мірою відображає усю архітектуру фінансового впливу на процеси розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. Інноваційність підходу названих авторів щодо сутнісно-змістовної характеристики фінансового механізму полягає в тому, що вони означений механізм розглядають і як елемент механізму вищого рівня, і як сукупність регуляторів, і як систему. Виступаючи складовою господарського механізму, фінансовий механізм ґрунтується на

інституціональних підвалинах організації системи управління національним господарством та регулювання відтворювальних пропорцій і охоплює весь спектр відносин та взаємовпливів, котрі забезпечують формування публічних та корпоративних фінансових фондів, еквівалентне вилучення різноманітних форм ренти, забезпечення збалансованої системи товарно-грошових відносин. Виступаючи сукупністю регуляторів, фінансовий механізм забезпечує ідентифікацію, вилучення та вертикальний і горизонтальний розподіл фінансових потоків, котрі формуються у всіх фазах відтворювального процесу. Фінансовий механізм як система забезпечує баланс між нагромадженням та споживанням, а також генерує фінансові ланцюги у всіх секторах національного господарства.

Свого роду класичним необхідно вважати визначення, сформульоване В.Опаріним. Він розглядає фінансовий механізм як сукупність фінансових методів і форм, інструментів та важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства [153, с. 55]. Дане визначення повною мірою охоплює структурні складові фінансового механізму і не містить внутрішніх протиріч. Позитивом є те, що методи, інструменти, форми та важелі розглядаються як рівнозначні складові фінансового механізму.

Приведені визначення сутності категорії «фінансовий механізм» стосується фундаментальних основ та формування прикладного інструментарію регуляторного фінансового впливу на відтворювальні пропорції. Водночас фінансовий механізм в окремих секторах національного господарства відзначається прикметними рисами та системно-структурними особливостями. Не винятком є сфера земельних відносин, де різноманітні форми перерозподілу земельних активів і відповідно вилучення різноманітних форм земельної ренти вимагають урізноманітнення набору методів, інструментів та важелів фінансового впливу.

У вітчизняній економіці природокористування в останні десятиліття сформульовано численні авторські підходи до формування фінансового механізму регулювання земельних відносин. Інституційним та теоретико-методологічним підґрунтям формування такого механізму виступають

фундаментальні та прикладні розробки українських вчених, які стосуються систематизації методів та інструментів фінансового механізму природокористування, зокрема аграрного природокористування.

Методологічним підґрунтям інституціоналізації сучасного фінансового механізму регулювання земельних відносин слід вважати концепт М.Хвесика, І.Бистрякова та Д.Клинового, який передбачає підвищення вагомості місця й ролі фінансово-економічної складової в алгоритмі капіталізації природних ресурсів. Успішність такої складової забезпечує постійний пошук та формування нових потоків природно-ресурсних активів, підвищує здатність простору генерувати капітал [212, с. 30-34]. Виходячи з того, що просторовим базисом генерування фінансових потоків у природно-продуктових ланцюгах виступають земельні ресурси, саме створення результативної фінансової надбудови в системі земельних відносин здатне забезпечити підвищення дієвості впливу господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу на темпи соціально-економічного піднесення країни, регіонів та територіальних громад базового рівня. Створення сучасних каналів руху фінансових потоків у сферу володіння, користування, розпоряджання земельними активами забезпечує не лише механічне залучення земельної складової природного багатства у відтворювальний процес, але і належну їх капіталізацію та ефективність використання в цілому.

Авторська модель становлення бюджетно-регуляторної складової сучасного фінансового механізму регулювання земельних відносин сформульована О.Крамарьовим з акцентом на специфіку сільськогосподарського землекористування. В системі інструментально-методологічного забезпечення такої складової фінансового механізму регулювання земельних відносин він виокремлює: 1) пільгове кредитування застосування біологічних методів захисту рослин, удосконалення структури посівних площ, придбання ґрунтозахисної техніки; 2) страхування ризиків, пов'язаних з веденням сільськогосподарського виробництва з зоні ризикового землеробства, врожаїв від несприятливих погодних умов, зменшення родючості ґрунту відповідно до показників, зазначених в агрохімічному паспорті

попередньої агрохімічної перевірки; 3) дотування проведення протиерозійних агротехнічних заходів на сільськогосподарських угіддях; 4) часткове відшкодування витрат на придбання меліорантів та добрив; 5) запровадження штрафів за погіршення агрохімічних показників якості земель за результатами попередньої еколого-агрохімічної перевірки [102, с. 12]. Тобто урізноманітнення методів та інструментів прямої та непрямой бюджетної підтримки здійснення природоохоронних заходів у сільськогосподарському землекористуванні виступає ключовим фактором екологізації господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу та охорони і захисту ґрунтів. Інституціоналізація перерахованих методів фінансового стимулювання землеохоронної діяльності активує процеси охорони та захисту ґрунтів, що є дуже важливим чинником зміцнення стійкості агроландшафтів в умовах високого рівня розораності території країни та розширення площі гумусовибагливих експорто орієнтованих сільськогосподарських культур.

Важливого значення при формуванні системи інструментально-методологічного забезпечення фінансового механізму регулювання земельних відносин набуває виявлення інституційних обмежень та інституційних пасток в системі перерозподілу земельних активів. У даному контексті заслуговує на увагу авторський підхід В.Савчука щодо ідентифікації інституційних обмежень та інституційних пасток. До переліку інституційних обмежень автор відносить: латентний стан іпотечно-заставних операцій; надмірну звуженість джерел інвестиційного забезпечення відтворення сільськогосподарських та інших категорій земель; відсутність спеціалізованих установ з фінансового забезпечення природоохоронних заходів у землекористуванні; неможливість повноцінної сек'юритизації земельних активів. Інституційними пастками формування фінансового механізму регулювання земельних відносин виступають: гіпертрофоване поширення орендних відносин у сільськогосподарському землекористуванні; фрагментація землекористувань та парцеляція земель; високий рівень зношеності переважної більшості осушувальних та зрошувальних мереж, які обслуговують сільськогосподарські угіддя в зоні зрошуваного землеробства; монополізація великими

агропромисловими формуваннями аграрних ринків [182].

Доцільність становлення системи фінансового регулювання земельних відносин в Україні обґрунтовується академіком НААН України П.Гайдуцьким, котрий невід'ємними складовими реформування системи земельних відносин розглядав інституціоналізацію трансакцій із земельними паями (оренда, застава, міна, дарування, спадщина, купівля-продаж). А також акцентував увагу на необхідності створення сучасної системи оподаткування землеволодіння та землекористування [25, с. 7-8]. У той же час урізноманітнення спектра земельних трансакцій вимагає диверсифікації набору інструментів бюджетно-податкового та грошово-кредитного впливу на перерозподіл земельних активів. Запуск ринку земель сільськогосподарського призначення також активував доцільність удосконалення такої складової фінансового механізму регулювання земельних відносин як ціноутворення для усунення прецедентів здійснення земельних спекуляцій, зокрема прихованого перерозподілу найбільш ліквідного земельного капіталу.

При формуванні набору методів, інструментів та важелів фінансового механізму регулювання земельних відносин доцільно використати пропозиції В.Савчука, котрі стосуються становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин в зоні ризикового землеробства. Зокрема, автор стверджує, що фінансовий механізм раціоналізації аграрного природокористування в Україні, особливо в зонах ризикового землеробства, охоплює надмірно обмежений перелік інструментів та важелів у зв'язку з довготривалим періодом існування гіперцентралізованої системи фінансування охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів, а також характеризується надмірною уніфікованістю фіскальних і кредитних регуляторів процесів відтворення і використання природних ресурсів.

В цілому, за версією В.Савчука, фінансовий механізм аграрного природокористування в зоні ризикового землеробства – це комплекс інструментів наповнення фінансових фондів, методів забезпечення конкретних заходів щодо відтворення й охорони осушених земель, а також відповідних джерел фінансування природоохоронних робіт. До переліку основних

інструментів наповнення фінансових фондів відтворення, охорони та захисту земель автор відносить рентну плату за спеціальне природокористування, екологічний податок, плату за землю та штрафи за порушення природоохоронного законодавства. На його думку, основними джерелами фінансування природоохоронних заходів у землекористуванні виступають кошти державного та місцевого бюджетів, суб'єктів господарювання, а також фінансові ресурси, залучені в рамках реалізації грантових програм та міжнародних природоохоронних проектів. За його версією, методами забезпечення заходів щодо відтворення й охорони осушених земель є бюджетне фінансування, фінансування на основі реалізації угод публічно-приватного партнерства, а також фінансове стимулювання раціонального використання осушених земель [182]. Традиційні джерела фінансування проектів охорони і захисту земель мають доповнюватися коштами, акумульованими в результаті реалізації угод публічно-приватного партнерства. Така форма співпраці між органами місцевого самоврядування і приватним бізнесом є доцільною у нинішній час, особливо щодо екологічного реінжинірингу земель, порушених внаслідок збройної російської агресії.

При формуванні фінансового механізму регулювання земельних відносин необхідно враховувати таку інституційну пастку в архітектоніці фінансового впливу на землекористувачів як недосконалість системи економічного стимулювання процесів екологобезпечного землекористування. Зокрема, В.Голян та Н.Мединська стверджують, що спектр інструментів економічного стимулювання екологобезпечного землекористування є певною мірою звуженим, що не дає можливості використати фінансовий потенціал природно-ресурсного сектора для забезпечення повноцінного відтворення та відновлення земельно-ресурсного потенціалу. На даний момент в системі стимулювання екологобезпечного землекористування найбільш поширеними інструментами виступають податкові та кредитні пільги. Водночас стимулювання екологобезпечного землекористування порівняно зі стимулюванням раціонального, сталого чи ефективного землекористування відзначається певними особливостями, що вимагає формування сучасного інструментарію

економічного стимулювання процесів усунення екологічних небезпек в господарському освоєнні земельно-ресурсного потенціалу як на загальнонаціональному рівні, так і на рівні територіальних громад [40]. Значний потенціал щодо активізації процесів стимулювання екологобезпечного землекористування міститься в застосуванні інструменту природоохоронних субвенцій, котрі надаються з бюджетів вищого рівня у бюджети нижчого рівня з метою екологічного реінжинірингу комунальних природно-ресурсних активів, зокрема земельних ресурсів, які були передані територіальним громадам в рамках здійснення земельної дерегуляції.

Інституційно-фінансова сутність та природоохоронна спрямованість економічного стимулювання раціонального землекористування розкривається О.Крамарьовим. Згідно його авторського концепту, економічне стимулювання раціонального землекористування – це комплексна система, підпорядкована державним програмам та спрямована на захист ґрунтів від деградації, з одного боку, а з іншого – повинна враховувати науково обґрунтовані вимоги екологічно оптимізованої структури земель. За такої умови встановлюються такі нормативи й критерії (гранично допустиме забруднення ґрунтів, показники деградації земель та ґрунтів), що починають слугувати економічними важелями в складі економічних методів і стимулів у процесі впливу на раціональне землекористування [102, с. 6]. Взаємозв'язок між неухильним дотриманням критеріїв раціонального використання земель і застосуванням методів та інструментів економічного стимулювання і визначає результативність державної політики відтворення та збереження земельно-ресурсного потенціалу. Водночас надмірно звужений спектр інституціоналізованих методів та інструментів не дає змоги повною мірою використати бюджетний та податковий потенціал посилення дієвості впливу системи економічного стимулювання на обмеження еколого-деструктивних процесів в системі земельних відносин.

Повноцінне функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин, виходячи з підходу М.Хвесика, І.Бистрякова та Д.Клинового, напряму залежить від реалізації комплексу інституційних змін,

які стосуються формування розгалуженої фінансової інфраструктури земельних відносин. З огляду на це, необхідно забезпечити: 1) чітку специфікацію прав власності та створення обмежень і захисних механізмів, включаючи ті, що потрібні для запобігання переходу всіх прав власності на стратегічно важливі активи у власність нерезидентів; 2) модернізацію законодавства у сфері застави, сек'юритизації, включаючи капіталізацію активів шляхом перетворення активу на біржовий товар, а також випуск забезпечених цінних паперів; 3) введення в обіг некапіталізованих елементів національного багатства через механізм сек'юритизації активів [212, с. 35]. Запуск у 2020 році повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення однозначно вимагав створення відповідних правових амортизаторів, котрі б упереджували прояви поглинання транснаціональним капіталом найбільш ліквідних земельних активів, котрі відіграють ключове значення у продовольчій безпеці країни та нарощенні експортного потенціалу країни, а також виступають просторовим базисом примноження та відтворення біорізноманіття.

Найскладніша ситуація, за версією В.Голяна та Н.Мединської, має місце в частині використання комплексу кредитних підойм для стимулювання екологобезпечного землекористування. Уповільнені темпи кредитування проєктів раціонального використання та охорони земель значною мірою пов'язані з відсутністю спеціалізованої банківської установи. Без кредитного супроводження вирішити проблему фінансування порушених сільськогосподарських угідь неможливо. Водночас надання кредитних ресурсів за пільговими ставками стане можливим за умови, коли держава матиме можливості компенсувати банківським установам різницю між ринковою та пільговою ставкою за кредитні ресурси. Тому акумуляція плати за землю та коштів за продаж земель в спеціальному фонді публічних бюджетів – це також необхідна умова пільгового кредитування землеохоронних проєктів [40]. Запуск кредитних програм для суб'єктів аграрного бізнесу виступає також засобом реалізації проєктів екологічного реінжинірингу земель, порушених внаслідок активних воєнних дій та ракетних ворожих атак.

Виходячи з атрибутивних характеристик структурування

інструментально-методологічного забезпечення регуляторного інструментарію, можна констатувати, що імперативною базою формування фінансового механізму регулювання земельних відносин виступають базові засади (інституційно-фінансові передумови), які охоплюють: 1) систему моніторингу, землеустрою та земельного кадастру; 2) форми власності на земельні активи; 3) ринок земель; 4) іпотечно-заставні відносини; 5) нормативну та грошову оцінку земель (рис. 1.2).

Незалежно від суспільно-економічної формації та способу виробництва систему моніторингу, землеустрою та земельного кадастру необхідно вважати складовою базових засад формування набору методів регуляторного фінансового впливу на процеси розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. Підбір методів також має враховувати домінуючі форми власності на земельні активи. Прикметною рисою у відносинах власності на земельні активи в останні роки є зростання вагомості комунальної власності, оскільки територіальні громади отримали у володіння та користування значні площі сільськогосподарських земель державної власності поза межами населених пунктів.

Також детермінуючий вплив на специфікацію методів фінансового механізму регулювання земельних відносин здійснює запуск ринку сільськогосподарських земель у 2020 році, оскільки він інституціоналізував широкий спектр земельних трансакцій. Латентний характер іпотечно-заставних відносин також потребує диверсифікації методів фінансового впливу на процеси купівлі-продажу різноманітних категорій земель, щоб активізувати процеси капіталізації найбільш ліквідних земельних активів. Ще однією інституційно-фінансовою передумовою підбору методів фінансового регулювання земельних відносин виступає нормативна та експертна грошова оцінка земель, оскільки таким чином визначається база нарахування земельного податку та встановлюється ціна земельного активу перед здійсненням операцій купівлі-продажу.

Рис. 1.2. Інструментально-методологічне забезпечення фінансового механізму регулювання земельних відносин в Україні

Примітка. Розроблено автором

Перераховані базові засади становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин виступають ключовим детермінантом підбору методів регуляторного фінансового впливу на процеси володіння, користування, розпоряджання земельними ресурсами, а також на процеси їх охорони та захисту, які можуть бути об'єднані у такі групи: 1) оподаткування; 2) ціноутворення; 3) бюджетне та внутрішньо-корпоративне фінансування; 4) стимулювання; 5) страхування, відшкодування та санкції.

Оподаткування виступає ключовим методом фінансового механізму регулювання земельних відносин і спрямоване на еквівалентне вилучення різноманітних форм земельної ренти. Система земельного оподаткування за останні десятиліття піддалася декільком фазам трансформацій. Зокрема, тривалий період використовувався такий фіскальний інструмент сурогатного походження як фіксований сільськогосподарський податок, призначенням якого було спрощення умов оподаткування для суб'єктів аграрного бізнесу, щоб знизити фіскальне навантаження і створити сприятливі передумови для розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу аграрної сфери. Тривалий період плата за землю вважалася загальнодержавним податком, закріпленим за місцевими бюджетами. Зокрема, надходження плати за землю для ряду обласних бюджетів виступало одним з основних джерел податкових надходжень. Органи місцевого самоврядування були зацікавлені у своєчасній ідентифікації бази нарахування земельного податку, оскільки від цього значною мірою залежала динаміка доходів місцевих бюджетів.

Певною інституційною пасткою в земельному оподаткуванні виступала норма про численні пільги при сплаті земельного податку для великої кількості суб'єктів виробничо-господарської діяльності. З 2015 року змінився статус плати за землю: даний фіскальний інструмент з податку загальнодержавного значення, закріпленого за місцевими бюджетами, став складовою частиною податку на майно. Така трансформація земельного оподаткування зумовлена необхідністю імплементації передового досвіду,

котрий продемонстрував високий рівень ефективності у високорозвинених країнах. Зняття мораторію на вільний оборот сільськогосподарських земель сформувало умови для розширення спектра земельних трансакцій, що вимагає інституціоналізації інструментів оподаткування доходів, отриманих внаслідок здійснення таких трансакцій. Закладення необхідного комплексу стимулів для землевласників і землекористувачів щодо усунення проявів забруднення земель доцільним є усестороннє використання екологічного податку за скиди забруднюючих речовин та за розміщення відходів.

Важливим методом фінансового механізму регулювання земельних відносин виступає ціноутворення. Удосконалення інструментарію ціноутворення, в першу чергу, необхідне для усунення проявів штучного заниження вартості земель державної та комунальної власності, що позбавляє місцеві бюджети додаткових доходів. Незначна частка у сукупних доходах місцевих бюджетів доходів від операцій з капіталом якраз і зумовлена недосконалістю системи цінового регулювання операцій купівлі-продажу земель державної та комунальної власності. Більше того, тривалий період спостерігалася тенденція зменшення надходжень до місцевих бюджетів коштів від продажу земель, що певною мірою зумовлено недосконалістю цінових регуляторів і тим, що найбільш ліквідні земельні активи (землі населених пунктів) було продано ще на початку запуску земельного ринку (мораторій був введений на продаж земель сільськогосподарського призначення).

Однією з основних проблем удосконалення системи цінового регулювання купівлі-продажу земель виступає удосконалення регуляторної бази продажу особливо цінних земель як найважливішої складової земельного багатства країни. Досвід останніх років демонструє необхідність формування інституційної бази антимонопольного регулювання процесів концентрації земельної власності, щоб упередити надмірну антисоціальну консолідацію земельних масивів і не допустити гіпертрофованої монополізації земельного ринку.

Важливими методами фінансового механізму регулювання земельних відносин виступає бюджетне та внутрішньо-корпоративне фінансування заходів по відтворенню, охороні та захисту земель. Інструментом фінансування виступає бюджетне фінансування екологічного реінжинірингу земель державної та комунальної власності, особливо в період воєнного часу та повоєнного відновлення. Враховуючи те, що приватний сектор у сфері землекористувань набув великих масштабів, важливого значення набуває інституціоналізація такого інструменту як внутрішньо-корпоративне фінансування заходів, які забезпечують пріорювання сидератів, використання як добрива нетоварної частини урожаю, оптимальне співвідношення органічних та мінеральних добрив, застосування компостних матеріалів та мікробіологічних препаратів.

Враховуючи високий рівень дефіцитності інвестицій в розбудову інфраструктури охорони та захисту земель, подолання недостатності внутрішньо-корпоративного фінансування природоохоронних заходів у землекористуванні може бути подоланим за рахунок розроблення державних програм кредитування суб'єктів сільськогосподарського землекористування, які реалізують проєкти екологічного реінжинірингу порушених та деградованих сільськогосподарських угідь. Потенційно вагомим джерелом фінансування заходів з охорони та захисту земель, а також застосування ґрунтозахисних технологій землеробства виступають кошти, котрі надходитимуть в країну в рамках проєктів відбудови національного господарства від наслідків російської збройної агресії.

Ключовим методом фінансового механізму регулювання земельних відносин виступає стимулювання. Такий метод фінансового регулювання земельних відносин не продемонстрував прийнятної рівня результативності у відтворенні, охороні і захисті земель через надмірно звужений спектр інструментів стимулюючого впливу на землевласників і землекористувачів. Враховуючи те, що за обласним рівнем закріплено повноваження у реалізації регіональної і місцевої екологічної політики, доцільно ефективніше

використовувати інструмент природоохоронних субвенцій, які надходитимуть з держбюджету до обласних бюджетів, зокрема для реалізації заходів по охороні і захисту різноманітних категорій земель.

Фактичне, а не номінальне застосування вже інституціоналізованих інструментів економічного стимулювання раціонального землекористування, зокрема надання податкових та кредитних пільг, стане можливим за умови формування у бюджетах різного таксономічного рівня спеціальних фондів охорони і захисту земель. Важливим інструментом фінансового механізму регулювання земельних відносин виступає компенсація витрат на зміну цільового призначення земель, в першу чергу переведення самозаліснених сільськогосподарських земель у категорію лісових земель.

У зв'язку з несформованістю інституційного середовища земельних відносин та численними інституційними розривами в системі землеволодінь та землекористувань вагомою складовою фінансового механізму управління земельними ресурсами вситупають фінансово-економічні санкції, компенсації та стягування [28]. В першу чергу має отримати необхідне методичне супроводження грошова компенсація за зміну категорії земель та нецільове використання земельної ділянки. На основі оцінки величини збитків, завданих окремими категоріями землекористувачів, мають бути введені штрафи за деградацію ґрунтів і земель, погіршення і руйнування ґрунтів і земель під впливом антропогенних факторів, забруднення спричинене нітратами із сільськогосподарських джерел, забруднення земель іншими хімічними речовинами, захаращення земель несанкціонованими звалищами.

1.4 Іноземний досвід регулювання земельного ринку та застосування фінансових інструментів стимулювання раціоналізації землекористування

Запуск повноцінного ринку земель в Україні вимагає вивчення передового іноземного досвіду регулювання процесів купівлі-продажу земель як необхідної складової фінансового механізму регулювання земельних відносин. Імплементация передового іноземного досвіду фінансового регулювання землекористування у вітчизняну архітектуру фінансового впливу на процеси перерозподілу земельних активів виступає ключовим чинником зміцнення базових атрибутів земельного ринку.

Водночас при формуванні інституційних передумов запозичення передового іноземного досвіду, за версією Г.Шарія та П.Корби, треба виходити з того, що принцип запозичення і копіювання іноземних моделей інституціоналізації земельних відносин не завжди і не всюди прийнятний, тому в Україні формується власна вітчизняна модель інституційного середовища з урахуванням геополітичних обставин і новітніх технологій та актуалітетів щодо розвитку сільського господарства і земельних відносин у країнах світу [220, с. 17]. Вітчизняна модель інституційного середовища земельних відносин також враховує окремі фази інституціоналізації архітектури управління земельними ресурсами, яка була сформована в умовах функціонування командно-адміністративної економіки та в перехідний період. Вагомий вплив на становлення інститутів земельних відносин також здійснила багаторазова пролонгація мораторію на вільний обіг земель сільськогосподарського призначення.

Черговий цикл просування світової цивілізації у нову фазу розвитку характеризується переглядом стратегічних пріоритетів використання традиційних факторів виробництва. Абсолютизація інформаційного чинника соціально-економічного розвитку у попереднє десятиліття призвела до трансформації системо- та структуроутворюючих елементів глобальної

економіки. Пандемія коронавірусу та загострення в останні роки протистояння між прогресивним Заходом та східними деспотіями змусили світову спільноту певною мірою змінити домінанти соціально-економічного розвитку через повернення до окремих пріоритетів докейнсінського періоду.

Природно-ресурсний чинник знову став найбільш детермінуючим темпи та пропорції розвитку фактором, оскільки виклики продовольчої безпеки та стабілізації кліматичних процесів потребують перегляду методів та способів природокористування. В спектрі природно-ресурсних чинників ключове місце належить землям сільськогосподарського призначення, котрі виступають основним засобом виробництва в аграрній сфері та територіальним базисом збереження та відтворення біорізноманіття.

Перераховані виклики в черговий раз призвели до зростання вартості сільськогосподарських земель, зокрема у секторі високорозвинених країн та країн, які раніше входили до соціалістичного табору. Вартісні коливання на ринку земель сільськогосподарського призначення вирішальною мірою впливають на базис розвитку національних господарств та наднаціональних утворень і визначають перспективи нарощення обсягів виробництва продовольства та сільськогосподарської сировини, котра виступає ресурсною базою відтворювальних процесів у багатьох ланках матеріального виробництва.

У вітчизняній економіці природокористування вже тривалий період приділяється значна увага вартісним та ціновим характеристикам земель сільськогосподарського призначення, виходячи з їх здатності продукувати природно-ресурсну ренту та забезпечувати розширене відтворення ресурсно-виробничого потенціалу сільськогосподарського виробництва. У працях А.Даниленка, А.Данкевича, В.Кушніра, В.Месель-Веселяка, О.Нечипоренка, Л.Новаковського, П.Саблука, М.Федорова та інших розглядаються актуальні проблеми встановлення вартості земель сільськогосподарського призначення, адекватної їх реальній цінності, виходячи з форм ринкового обігу, рентоносних чинників землекористування, альтернативних варіантів

господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. Водночас більшість наявних підходів було сформульовано в мораторний період без врахування специфіки функціонування повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення та наслідків земельної дерегуляції. Також не повною мірою враховано основні тренди вартості сільськогосподарських земель у різних групах країн ЄС, виходячи з глобальних викликів останніх років (пандемія коронавірусу, російська збройна агресія, формування нової архітекτονіки боротьби з негативними кліматичними змінами).

Вимагає поглибленого вивчення досвід організації земельних відносин в США. Ключовим актором в системі земельних відносин в цій країні виступає інститут фермерства. Інститут фермерства виступає запорукою того, що США залишаються гегемоном на глобальному аграрному ринку. Водночас саме цей інститут дозволяє зміцнювати еколого-економічну стабільність ведення сільського господарства в окремих регіонах через багаторічні традиції та місцевий патріотизм. Фермерські господарства, засновані на сімейному та особистому землеволодінні володіють більшістю сільськогосподарських угідь, що дає можливість комплексно розвивати сільську поселенську мережу та своєчасно відтворювати природно-ресурсний потенціал сільськогосподарського виробництва. Це забезпечується за рахунок того, що інститут фермерства в США – це не лише потужності та обсяги, але і традиції та наступність поколінь. Фермер поряд з отриманням високих показників ефективності сільськогосподарського виробництва прагне залишити земельні активи з кращими фізико-хімічними характеристиками своїм нащадкам.

1870 рік був першим переписом населення США, під час якого фермери були в меншості (47,7%). Сьогодні лише 1,3% американців все ще займаються землеробством і все частіше обробляють понад 2000 акрів. Незважаючи на це, сімейні ферми все ще складають 98% сільськогосподарського сектора. Право власності на ферму все ще

відображає спадщину Закону про гомстеди 1862 року, оскільки значна частина нинішніх сільськогосподарських угідь все ще належить нащадкам селян XIX століття. За даними останнього сільськогосподарського перепису Міністерства сільського господарства США в 2017 році, найбільша площа сільськогосподарських угідь США належить сім'ям і окремим особам (201,5 млн акрів ріллі та 223,8 млн акрів пасовищ). Партнерства та сімейні корпорації володіють більшістю приватної землі, що залишилася, а несімейні корпорації володіють лише 3,1 млн акрів ріллі та 6,4 млн акрів пасовищ (рис. 1.3).

Решта фермерів зазвичай розширюють свою діяльність, орендуючи додаткові гектари, а не купуючи землю. Такий підхід має досконалий сенс у фермерському бізнесі з високим ризиком і помірною винагородою, де ймовірність року з поганою погодою або низькими цінами на товари робить надто ризикованим брати велику іпотеку.

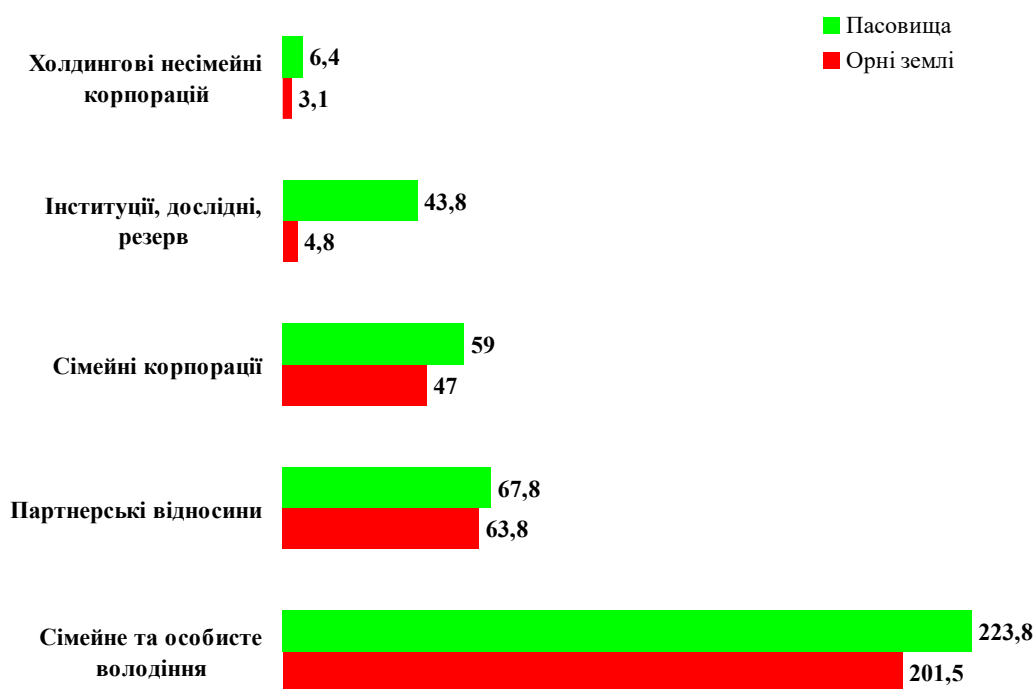

Рис. 1.3. Структура землеволодіння в США у 2017 році

Джерело: USDA DATA

У загальному дослідженні USDA за 2014 рік орендована земля

становила близько 28% пасовищ США (~144 млн акрів) і 54% сільськогосподарських угідь США (~214 млн акрів). Це опитування також виявило, що 31% сільськогосподарських угідь (пасовища та посіви) було орендовано у «орендодавців, які не є операторами», а 8% – у фермерів. Ферми, які орендують частину або всі площі, домінують у всіх категоріях розміру ферм, крім найменших.

Орендодавці, які орендують це майно, – це суміш досі діючих фермерів, фермерів-пенсіонерів, вдів із ферм, мешканців міста, нащадків фермерських сімей та деяких інвесторів. Багато з цих орендодавців мають безпосередні стосунки зі своїм орендарем-фермером і просто отримують річну орендну плату безпосередньо або через компанію з управління фермою. В епоху боротьби зі змінами клімату є вагомі причини розглянути більш активну роль цих власників.

Земля сільськогосподарського призначення є активом як короткострокової, так і довгострокової вартості. Вона генерує річний дохід для фермера і значна частина цього доходу використовується для оренди, якщо майно належить комусь іншому. Ставки орендної плати за сільськогосподарську землю тісно пов'язані з історичною та регіональною історією виробництва – краща земля передбачає вищу орендну плату. Близько 1/2 орних земель на високопродуктивному Середньому Заході орендується, а відсоток землі, орендованої у власників, які не є фермерами, найбільший у штатах з найвищими ставками оренди за акр, виходячи з їх продуктивного потенціалу.

Існують ініціативи, щоб платити фермерам за поглинання вуглецю, але існує значний скептицизм щодо того, чи пропонують такі програми достатньо грошей, щоб виправдати витрати та ускладнення. Є також питання про те, чи можна керувати цими програмами справедливим і перевіреним способом. Сподіваємося, що вуглецеві ринки сприятимуть більш адаптованому до клімату сільському господарству, але потрібні інші механізми, щоб уможливити широке та своєчасне впровадження стійкого до

клімату землеробства, необхідного для зміцнення продовольчої безпеки.

Описані методи землеробства пов'язані з тим, що по-різному визначається як «відновлюване землеробство». Органічна бізнес-модель полягає в тому, щоб компенсувати фермеру нижчу врожайність за рахунок цінових надбавок, які сплачує споживач. Такий підхід має забезпечити масштабну зміну системи просапних культур. Перехід до стійкого землеробства має бути забезпечений усіма найкращими доступними технологіями, включаючи біотехнології та добре регульовані хімікати для захисту рослин [254].

Водночас прискорені темпи розвитку сільського господарства в США також визначаються особливостями землеволодінь та землекористувань, рівнем концентрації земельної власності та орендованих земель. Прикметною рисою розвитку сільського господарства США виступають традиційно потужні позиції фермерських господарств, заснованих на сімейному та особистому володінні землею. Саме інститут фермерства цементує середній клас у селянській поселенській мережі США. Ефективна антимонопольна політика не дозволяє через механізм поглинань та злиттів монополізувати ринок сільськогосподарських земель холдинговими корпораціями. Також американський уряд опосередковано упереджує небажане придбання сільськогосподарських земель представниками недружніх країн.

Фактично розподіл землеволодінь та землекористувань в США вже відбувся і передумов для його переформатування немає. Проблема полягає в тому, щоб диверсифікувати інструменти фінансового стимулювання суб'єктів аграрного бізнесу до впровадження сучасних «зелених» технологій, щоб мінімізувати негативний вплив аграрної сфери на кліматичні зміни. Певною мірою набули актуальності проблеми застосування фіскальних та кредитних інструментів для стимулювання фермерських господарств активніше використовувати відновні первинні та вторинні ресурси сільського господарства для виробництва різноманітних видів енергії.

Практика показує, що використання фермерськими господарствами

технологій органічного землеробства однозначно призводить до зниження рівня рентабельності сільськогосподарського виробництва та зростання питомих витрат. Водночас висококонкурентний аграрний ринок США та глобальний аграрний ринок вимагають від фермерських господарств, що застосовують органічні технології, максимального врахування цінових викликів та використання традиційних конкурентних переваг. Вирішення такої дилеми залежить від результативного використання урядом системи фінансових преференцій, які забезпечать компенсацію фермерам тих втрат, які вони несуть порівняно зі своїми конкурентами у зв'язку із застосування технологій органічного землеробства та органічного скотарства. Такі компенсаційні механізми мають поширюватися також на ставки орендної плати, які сплачують суб'єкти аграрного бізнесу, що реалізують проекти мінімізації негативних кліматичних змін та виробництва чистої енергії.

Формування нової планетарної природоохоронної архітекτονіки, пандемія коронавірусу, прискорення процесів глобального потепління, віроломний напад російських агресорів на територію суверенної України спричинили новий виток переформатування центрів впливу у світовій геополітиці та поставили нові вимоги щодо продовольчої безпеки людства. За таких умов набуває ще більшої актуальності бережливе та раціональне використання сільськогосподарських земель. Водночас загострення продовольчих та енергетичних ризиків і загроз значною мірою впливає на вартість найбільшого природного багатства. Зокрема відбуваються коливання вартості сільськогосподарських земель у країнах ЄС. Це стосується як «старих» членів даного наднаціонального утворення, так і «нових» (країн постсоціалістичного табору). Загрозливі для глобальної продовольчої безпеки дії російських агресорів в Україні прямо та опосередковано вимагають перегляду пріоритетів використання сільськогосподарських земель Старого світу. У 2013-2022 роках відбувалися суттєві коливання вартості сільськогосподарських земель у названих групах країн ЄС, що відповідним чином впливало на результативність ведення

сільськогосподарського виробництва та аграрну спеціалізацію окремих регіонів (табл. 1.2).

Зокрема у Франції вартість гектара сільськогосподарської землі у 2022 році порівняно з 2013 роком збільшилася на 360 євро. В цілому за аналізований період динаміка даного показника у Франції демонструвала стабільність, що найбільшою мірою зумовлено тим, що аграрний сектор цієї країни вже давно адаптувався до політики ЄС у сфері сільськогосподарського виробництва і не переживає різких коливань, що великою мірою також відображається на кон'юктурі ринку земель сільськогосподарського призначення.

Зовсім інша картина спостерігається в Іспанії, де певною мірою були штучно завищені ціни на сільськогосподарські землі у 2013-2021 роках, тому й не дивно, що у 2022 році порівняно з 2013 роком вартість гектара сільськогосподарської землі знизилася на 1647 євро. У країнах постсоціалістичного табору («молодих» країнах ЄС) у 2022 році порівняно з 2013 роком відбулося зростання вартості земель в декілька разів, що значною мірою зумовлено зміцненням інститутів приватної власності, підвищенням інвестиційної привабливості аграрного сектору та зростанням рівня довіри іноземних партнерів.

Прикметними рисами відзначається динаміка вартості гектара сільськогосподарської землі у європейських країнах. Зокрема, у Польщі спостерігаються найбільші зміни цін на землю в Європі. Це зумовлено зростанням цін на рілля після 2004 року, тобто після вступу Польщі до ЄС. Фактично цей рік запрограмував динаміку цін на найбільше природне багатство країни на подальші десятиліття. Поступове зростання цін на землю сільськогосподарського призначення було пов'язане із загальною впевненістю суб'єктів аграрного підприємництва у зростанні попиту на землю у 2016 році, оскільки саме в цьому році планувалося відкрити польський ринок для іноземців.

Таблиця 1.2

Вартість гектара сільськогосподарської землі в окремих країнах Європейського Союзу, євро

Вартість гектара сільськогосподарської землі, євро	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022- 2013, +/-	2022/2013, коєф
Болгарія	3175	3620	3891	4131	4622	5011	5382	5281	6001	7303	4128	2,300
Іспанія	11 910	12 192	12 574	12 522	12 827	13 023	12 926	12 901	12 938	10 263	-1647	0,862
Франція	5770	5940	6000	6070	6030	6020	6000	6080	5940	6130	360	1,062
Польща	6275	7723	9220	9083	9699	10414	10991	10711	10937	12673	6398	2,020
Румунія	1653	2423	2039	1958	2085	4914	5339	7163	7601	8051	6398	4,871

Джерело: <https://ec.europa.eu/eurostat/>

Також зростання вартості сільськогосподарської землі в Польщі пов'язане з підвищенням рівня прямих виплат в межах дії Спільної сільськогосподарської політики ЄС у 2014-2020 роках. Більше того, в умовах економічної турбулентності та ринкової невизначеності, особливо в умовах пандемії коронавірусу, придбання сільськогосподарської землі виступає найбільш привабливою формою інвестування. Наявність різного роду обмежень, встановлених польським законодавством, стимулювала придбання сільськогосподарських земель місцевими фермерами, котрі могли скористатися дотаціями і забезпечити прийнятний рівень прибутковості ведення аграрного бізнесу.

Проблемним моментом придбання сільськогосподарських земель фермерами є те, що в окремих випадках таке придбання має супроводжуватися здійсненням великих капіталовкладень. Для фінансування таких капіталовкладень суб'єкт аграрного бізнесу мав мати не менше 200 тис. злотих. З огляду на це, купівля сільськогосподарської землі розглядалася як різновид довгострокової інвестиції (3-5 років). Вирішенням цієї проблеми відбувалося через розміщення капіталу в земельних інвестиційних фондах. Такі інвестиційні фонди заробляли на збільшенні вартості землі прямими виплатами та продажем сільськогосподарських культур.

Прогнозована прибутковість таких фондів становила 10-16% річних з урахуванням комісій за управління. Іншим способом інвестування виступала передача коштів компаніям, які купували сільськогосподарське майно, розташоване на найбільш інвестиційно привабливих ділянках. Потім куплена сільськогосподарська земля перетворювалася на земельну ділянку під забудову, вартість якої була вищою за ділянку сільськогосподарської землі. Ці компанії продавали придбане майно окремим особам або установам. Прибутки отримували від різниці в цінах на сільськогосподарську землю та будівлі.

Виходячи з основних трендів розвитку національної економіки Польщі в цілому та аграрного сектора зокрема, а також враховуючи загострення геополітичних ризиків, можна прогнозувати, що ринок сільськогосподарської землі в цій країні буде продовжувати зростати, тобто ціна гектара

сільськогосподарської землі буду збільшуватися. Прикметною рисою польського ринку сільськогосподарської землі у попереднє десятиліття була наявність різниці в рівнях цін на землю в західних воєводствах Польщі та Східній Європі. Після відкриття ринку землі для іноземців у західних воєводствах ціни на сільськогосподарську землю мали тенденцію до зростання через інтерес інвесторів з Німеччини та Нідерландів, де ціни на землі сільськогосподарського призначення значно вищі [253].

У Болгарії, де у 2022 році порівняно з 2013 роком вартість гектара сільськогосподарської землі зросла у 2,3 рази, прикметною рисою формування ринку сільськогосподарських земель виступала їх консолідація. Стимулювання консолідації земель в Болгарії застосовувалося з метою підвищення продуктивності сільського господарства відповідно до вимог ФАО та організацій, пов'язаних із земельними відносинами в ЄС. Найбільшого поширення набувала класична форма консолідації земель, яка не передбачала зміну власника [253].

В цілому вартість сільськогосподарських земель у Болгарії, Румунії та Польщі залежала від комплексу чинників. По-перше, ключовим чинником вартості сільськогосподарських земель виступала наближеність до інфраструктурних об'єктів та комунікацій. Детермінуючими ціну чинниками також були: наявність транспортних шляхів (дороги, залізниці, порти), розвинені зрошувальні системи, системи електропостачання та інші комунікації. Однозначно на формування ціни гектару сільськогосподарської землі здійснювала вплив якість ґрунтів, що визначає родючість і можливість вирощування різних сільськогосподарських культур, а також кліматичні умови, зокрема кількість опадів, температура, тривалість вегетаційного періоду.

Водночас динаміку цін на сільськогосподарську землю в країнах постсоціалістичного табору також визначало законодавство щодо землеволодіння, особливо в частині визначення інституційного підґрунтя отримання власності на землю нерезидентами. Рівень інвестиційної привабливості і відповідно вартості сільськогосподарської землі визначався наявністю дієвого інструментарію надання державних субсидій суб'єктам

аграрного бізнесу, рівнем прозорості земельного ринку та системністю здійснення земельних реформ. Важливими ціноутворюючими чинниками на ринку земель сільськогосподарського призначення також є економічні фактори такі як загальна економічна ситуація в країні та конкретному регіоні, ціни на сільськогосподарську продукцію та рівень рентабельності агробізнесу, інвестиційний клімат в цілому по економіці і доступність кредитних ресурсів.

Вагомою інституційною передумовою формування вартості сільськогосподарських земель у країнах постсоціалістичного табору виступають традиції місцевого населення в частині ведення сільськогосподарського виробництва, а також наявність достатньої робочої сили в сільській місцевості. Вирішення проблеми сільської зайнятості відбувається через застосування результативних компенсаційних механізмів. Суттєвим фактором зростання вартості сільськогосподарських земель в країнах постсоціалістичного табору є наявність сприятливої екологічної ситуації, зокрема відсутність значних забруднень ґрунту та природних водних джерел і відсутність перманентних екологічних проблем, а також стан місцевого природно-ресурсного потенціалу (водні об'єкти, лісові масиви тощо).

За наявності спільних прикметних рис функціонування ринку сільськогосподарських земель в країнах постсоціалістичного табору кожна з цих країн має свої особливості, які також впливають на вартість сільськогосподарських земель. Зокрема, сільськогосподарські землі в Болгарії є дешевшими порівняно з «просунутими» країнами постсоціалістичного табору через менший попит і більш повільні темпи економічних реформ у попередні періоди. Водночас наявність сприятливого клімату для вирощування багатьох сільськогосподарських культур містить значний потенціал для підвищення вартості гектара сільськогосподарської землі в Болгарії. Ринок сільськогосподарських земель Румунії стабільно розвивається та характеризується активним залученням іноземних інвесторів, що дало можливість збільшити вартість гектара сільськогосподарської землі у 2022 році порівняно з 2013 роком у 4,8 рази. Завдяки прискореному членству в ЄС і високому рівню державної підтримки аграрного сектору вартість

сільськогосподарської землі в Польщі у 2013-2022 роках є вищою, ніж у Болгарії та Румунії.

Водночас ринок земель сільськогосподарського призначення ЄС є чутливим до зрушень у структурі землекористувань та землеволодінь. Незважаючи на стійкість інституту фермерства в ЄС, в останні роки спостерігається збільшення частки агрохолдингів у структурі користувачів сільськогосподарськими землями в ЄС, що пояснюється кількома ключовими факторами.

В першу чергу це економія на масштабах, оскільки великі агрохолдинги можуть ефективніше використовувати матеріально-технічні та інші ресурси, такі як сільськогосподарська техніка, добрива, засоби захисту рослин, що знижує собівартість продукції і відповідно призводить до отримання даною категорією суб'єктів аграрного бізнесу конкурентних переваг на конкретних сегментах аграрного ринку.

По-друге, це наявність можливостей інвестувати у нові технології та інновації для підвищення продуктивності у зв'язку з високим рівнем концентрації фінансового потенціалу та здатністю ефективно працювати на ринку позикового капіталу. Вищий рівень ефективності функціонування агрохолдингів порівняно з іншими організаційно-правовими формами аграрного бізнесу на ринку позикового капіталу пояснюється тим, що банки та інвестори часто віддають перевагу великим та стабільним компаніям. Тим більше, що така група компаній також має можливість отримувати державні субсидії та підтримку від ЄС.

Однією з причин посилення позицій агрохолдингів на ринку земель сільськогосподарського призначення ЄС є те, що зміцнюється тенденція до консолідації сільськогосподарських виробництв, оскільки великі компанії поглинають менші фермерські господарства або об'єднуються для створення великих агрохолдингів. Це дозволяє знизити адміністративні витрати та покращити ефективність управління. Великі агрохолдинги мають можливість виходити на міжнародні ринки, що забезпечує стабільний збут продукції та підвищує рівень впровадження інноваційних технологій, а також дає

можливість фінансувати інвестиції в логістичні ланцюги та зберігання продукції, що в сучасних умовах виступає суттєвою конкурентною перевагою на ринках сільськогосподарської сировини та готових харчових продуктів.

Сприятливим підґрунтям для зміцнення позицій агрохолдингів також є зміни у демографії сільської місцевості. Молодь все менше зацікавлена у веденні сільського господарства, що призводить до продажу земель або здачі їх в оренду великим компаніям. Значного розмаху набрали прояви старіння населення в сільській місцевості та відсутності наступників для ведення фермерських господарств. Ці фактори створюють сприятливі умови для підвищення рівня капіталізації агрохолдингів, які можуть забезпечити більш ефективне використання земельних ресурсів, підвищення продуктивності та економічної стабільності розвитку аграрного сектору в країнах ЄС.

Загострення глобальних викликів, пов'язаних з посиленням ризиків і загроз продовольчій безпеці та стабілізації кліматичних процесів, а також з російською збройною агресією проти України, прямо та опосередковано вплинуло на основні тренди вартості земель сільськогосподарського призначення у країнах ЄС. На динаміку вартості сільськогосподарських земель вплинули також зрушення у структурі землекористувань та землеволодінь і зміцнення інституту фермерства у країнах постсоціалістичного табору. Великою мірою зміни на ринку земель сільськогосподарського призначення ЄС у найближчі роки визначатимуть рівень капіталізації сільськогосподарського виробництва та потенціал аграрного сектору в цілому даного наднаціонального утворення.

Перераховані детермінанти вартісних коливань на землі сільськогосподарського призначення у країнах ЄС мають бути враховані в українській практиці регулювання земельного ринку та функціонування комунального сектору у землекористуванні, щоб використати потенціал вітчизняного сектору сільськогосподарського виробництва як в частині зміцнення рівня глобальної продовольчої безпеки, так і в частині входження українських агровиробників у глобальні ланцюги доданої вартості.

Схвалення Нової кліматичної угоди та реалізація Глобальних цілей

сталого розвитку вимагають реалізації комплексу заходів стосовно нарощення природно-ресурсного потенціалу для продукування кисню та поглинання вуглецю. Однією з основних складових реалізації такого комплексу заходів виступає розширення площі лісових земель, щоб стабілізувати структуру земельного фонду та створити умови для збереження та примноження біорізноманіття. Водночас Україна залишається однією з найменш заліснених країн Європи, що пов'язано як з об'єктивними природно-ресурсними та природно-кліматичними умовами лісовідтворення, так і з відсутністю комплексу фінансових інструментів, котрі б стимулювали процеси лісовідновлення та лісорозведення на малопродуктивних землях і неугіддях.

Надмірно уніфікований перелік фінансових інструментів стимулювання процесів лісовідновлення не дає поштовху процесам розширеного відтворення лісових земель, що зберігає високий рівень розораності території та не дає змогу підвищити рівень лісистості до середньоевропейського рівня. З огляду на це виникає гостра необхідність у запозиченні передового європейського досвіду використання фінансових інструментів стимулювання процесів заліснення, щоб усунути синдром малолісності, котрий закріпився за Україною у континентальному масштабі.

У працях вітчизняних вчених в останні роки активізувалися дослідження, які стосуються використання фінансових інструментів стимулювання раціоналізації використання природних ресурсів. Теоретико-методологічні засади фінансового стимулювання раціоналізації природокористування отримали ґрунтовний розгляд у працях В.Голяна, Б.Данилишина, М.Хвесика [55], Н.Мединської [125] та О.Сакаль [185]. Підвищеним рівнем резонансності відзначаються підходи українських вчених, котрі стосуються застосування фінансових інструментів стимулювання нарощення лісоресурсного потенціалу. Зокрема, А.Карпук, Ю.Марчук та Ю.Несторук розкривають зміст фінансово-економічного стимулювання нарощення потенціалу біорізноманіття лісів [92]. І.Опенько та Т.Євсюков обґрунтовують доцільність стимулювання процесів розширення площі полезахисних лісових насаджень [155]. Водночас залишаються недостатньо опрацьованими авторські підходи стосовно

формування спектра фінансових інструментів стимулювання розширення площі лісових земель через активізацію процесів лісовідновлення та лісорозведення на основі імплементації кращих іноземних практик.

Підвищення вимог щодо мінімізації негативного впливу на кліматичні зміни вимагає створення додаткових площ лісів, що потребує реконструкції існуючого інструментарію використання фінансових інструментів стимулювання процесів лісовідновлення. Особливо цінним в даній царині є досвід країн Європейського Союзу, де протягом десятиліть вдалося закласти стимули для фермерів щодо перетворення окремих сільськогосподарських угідь у лісові землі.

У 2020 році в Європейському Союзі (ЄС) було приблизно 9,1 млн ферм. Разом вони використовували 1,55 млн км² земель, що становило майже дві п'ятих (37,8%) загальної території ЄС. Такий територіальний зріз підкреслює важливий вплив, який сільське господарство може мати на природне середовище, природні ресурси та дику природу. Тому й не дивно, що інституційні органи управління в ЄС та в окремих країнах заохочують фермерів керувати сільською місцевістю як суспільним благом, щоб все суспільство могло отримати вигоду.

Поряд з важливою природо-відтворюючою та природоохоронною діяльністю фермерські господарства в ЄС виконують важливу роль у забезпеченні населення безпечними та доступними продуктами харчування. Виробництво якісної сільськогосподарської продукції є основною частиною регіональної та культурної ідентичності ЄС. Це, принаймні частково, пов'язано з різноманітністю природного середовища, клімату та методів ведення сільського господарства, які впливають на формування широкого спектра видів сільськогосподарської продукції [232].

З огляду на сказане, не видається дивним те, що близько половини площі Європейського Союзу займають сільськогосподарські землі. Фермерські господарства діють як менеджери сільської місцевості: вони формують ландшафти і своєю працею забезпечують суспільні блага, що є корисними для місцевого населення. Проте благополуччя фермерських господарств також

залежить від природних ресурсів. Більше того, на ефективність сільськогосподарської діяльності впливають кліматичні явища, стан навколишнього середовища, біорізноманіття та якість природних водних джерел.

Інституціоналізація екосхем виступає одним із нових елементів Спільної сільськогосподарської політики (CAP) у 2023-27 роках. Саме екосхеми підтримують фермерські господарства у впровадженні практик, які мінімізують негативний вплив сільського господарства на навколишнє середовище та клімат і допомагають їм розвиватися в руслі більш стійких моделей землеробства. Інститут екосхем зорієнтований на сприяння тим фермерським господарствам, які використовують методи ведення сільського господарства в контексті дотримання екологічних і кліматичних цілей ЄС. Через екосхеми ЄС винагороджує фермерів за збереження природних ресурсів і надання суспільних благ, які є екосистемними послугами для населення і не завжди відображаються при формуванні ринкових цін на продукцію сільськогосподарського виробництва та її переробки.

Застосування такого нового механізму зосереджується на спільному переліку сфер дій, визначених на рівні ЄС (на наднаціональному рівні). Він може використовуватися для підтримки таких практик як органічне землеробство, агроекологічні практики, точне землеробство, агролісівництво або вуглецеве землеробство, а також покращення умов утримання та годівлі тварин. Якраз фінансування екосхем і стане основним каталізатором розвитку перерахованих видів екологічно орієнтованого сільського господарства.

Щоб підтримати застосування інституту екосхем з відповідним набором джерел фінансового забезпечення, сільськогосподарська практика фермерських господарств в країнах ЄС повинна: охоплювати діяльність, пов'язану з кліматом, навколишнім середовищем, добробутом тварин і антимікробною стійкістю; враховувати потреби і пріоритети, визначені на національному/регіональному рівнях в стратегічних планах CAP; сприяти досягненню цілей Зеленої угоди ЄС [231].

Саме найбільш високорозвинені європейські країни виступають

локомотивами досягнення цілей Зеленої угоди ЄС. Угода спрямована на декарбонізацію економіки, але і на одночасне збільшення кількості робочих місць, покращення показників охорони здоров'я та підвищення ефективності захисту навколишнього природного середовища. Для досягнення цих цілей дана угода просуває законодавство щодо нарощення потенціалу відновлюваних джерел енергії, формування стійких транспортних систем і стандартів зеленого будівництва. Крім того, вона підтримує дослідження нових технологій, таких як зв'язування вуглецю або виробництво зеленого водню, що у підсумку допоможе пом'якшити деякі поточні екологічні проблеми.

Більше того, саме фермерські господарства є особливо важливими гравцями в досягненні прогресу щодо цілей сталого розвитку ЄС, оскільки вони володіють більшою частиною сільськогосподарських угідь Європи, а їхні дії матимуть далекосяжні наслідки для стану природних ресурсів у середньостроковій та довгостроковій перспективі.

Це включає в себе: 1) зменшення викидів шкідливих речовин, які містяться у добривах та пестицидах; 2) збереження екологічної стійкості природних водних джерел за допомогою вдосконалення практики зрошення; 3) суворе дотримання науково обґрунтованих сівозмін; 4) підвищення вмісту органічних речовин у ґрунтах; 5) відновлення водно-болотних угідь; 6) суттєве збільшення площі лісовідновлення та лісорозведення; 7) відповідальне поводження з худобою; 8) заохочення до розширеного відтворення біорізноманіття на пасовищах тощо.

Особливого резонансу в останні роки набуває проблема модернізації зеленої інфраструктури. ЄС в останні десятиліття використовує різноманітні інструменти з метою сприяння розвитку природних середовищ існування, таких як водно-болотні угіддя та ліси, які допомагають пом'якшити негативні наслідки зміни клімату шляхом збільшення масштабів та об'ємів поглинання вуглекислого газу. Крім того, комплекс інституційно закріплених фінансових інструментів спрямований на збереження та примноження біорізноманіття шляхом захисту видів, які знаходяться під загрозою зникнення, і сприяння створенню коридорів дикої природи між природоохоронними територіями.

Щоб виконати екологічні зобов'язання Зеленої угоди ЄС, фермерські господарства повинні запровадити стратегії зміни принципів, методів та технологій землекористування. Ці стратегії передбачають поєднання методів та технологій збереження природно-ресурсного потенціалу, спрямованих на зменшення негативного впливу на навколишнє середовище та покращення його стійкості.

При нинішній інституційній архітектоніці регулювання природоохоронної діяльності в ЄС особливого значення набуває використання фінансових інструментів стимулювання розвитку агролісівництва. В основі формування сучасних систем агролісівництва лежить твердження про те, що агролісівництво є інтегрованим підходом, який забезпечує поєднання корисності дерев з сільськогосподарськими культурами чи худобою у взаємовигідний спосіб. Це також допомагає сформувати більш різноманітну, продуктивну та стійку сільськогосподарську систему.

Також одним з пріоритетів розбудови зеленої інфраструктури виступає формування середовищ існування для місцевих видів флори та фауни, таких як живоплоти та луки з дикими квітами, що може суттєво прискорити процеси збереження та примноження біорізноманіття та забезпечити додаткові джерела їжі для запилювачів. Водночас має відбуватися фінансове стимулювання процесів суворого дотримання науково обґрунтованих сівозмін. Сівозміна є одним із найдавніших методів землеробства, яка передбачає вирощування різних видів культур послідовно протягом тривалого часу, що може призвести до покращення родючості ґрунту та боротьби зі шкідниками і одночасно зменшити залежність від використання хімічних засобів.

В контексті формування сучасних стійких систем забезпечення населення продовольством важливого значення набуває диверсифікація методів та інструментів фінансового заохочення розширення масштабів органічного виробництва. Органічне сільське господарство — це комплексний підхід, який зосереджується на підтримці здорових ґрунтів шляхом скорочення обробітку ґрунту, компостування та інших природних методів без використання синтетичних добрив чи пестицидів. Це також заохочує до більшої

різноманітності сортів рослин, що вирощуються, і порід тварин, що підвищує довгострокову стійкість до впливу зміни клімату [244].

Для цього наразі доступний широкий спектр європейських грантів і субсидій для підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської діяльності, підвищення продуктивності та ефективності, сприяння сталому сільському господарству та підтримці розвитку сільських районів. Ці гранти працюють як фінансові механізми Спільної аграрної політики (CAP), основного інструменту ЄС для підтримки аграрного сектору. Загалом асигнування CAP на період 2021-2027 років становлять 386,6 млрд євро, виходячи з початкового бюджету ЄС на цей період і пізнішої ін'єкції в рамках Next Generation EU, інструменту, прийнятого в 2020 році для відновлення після кризи COVID-19. Ця сума розподіляється між двома напрямками CAP: Європейським фондом сільськогосподарських гарантій (EAGF) і Європейським сільськогосподарським фондом розвитку сільських районів (EAFRD) [250].

Прикметними рисами відзначається використання фінансових інструментів стимулювання фермерів до розширення масштабів лісовідновлення та лісорозведення (рис. 1.4). Поточні тенденції вказують на те, що у 2030 році в ЄС буде приблизно на 3 млрд дерев більше, як у 2020 році. Подальшою метою є збільшення даного показника ще на 3 млрд дерев [257].

Європейський Союз пропонує фінансову підтримку фермерським господарствам для висадки нових дерев через різні ініціативи в рамках Спільної аграрної політики (CAP). Ключовими напрямками при цьому виступають:

1. Екосхеми, які передбачається запровадити відповідно до нової CAP у 2023-27 роках. Екосхеми є добровільними програмами, які впроваджуються окремими державами-членами ЄС. Фермерські господарства можуть отримувати виплати за впровадження екологічно чистих практик, зокрема лісовідновлення та лісорозведення (посадка нових дерев) та агролісомеліорація (інтеграція лісових культур в агроландшафти). Це може включати посадку дерев, створення прибережних буферів, створення середовищ існування диких тварин та інші заходи, спрямовані на покращення якості надання біогеоценозами екосистемних послуг. Конкретні деталі екосхем, включаючи

критерії прийнятності, ставки оплати та типи підтримуваної діяльності можуть суттєво відрізнятися між державами-членами.

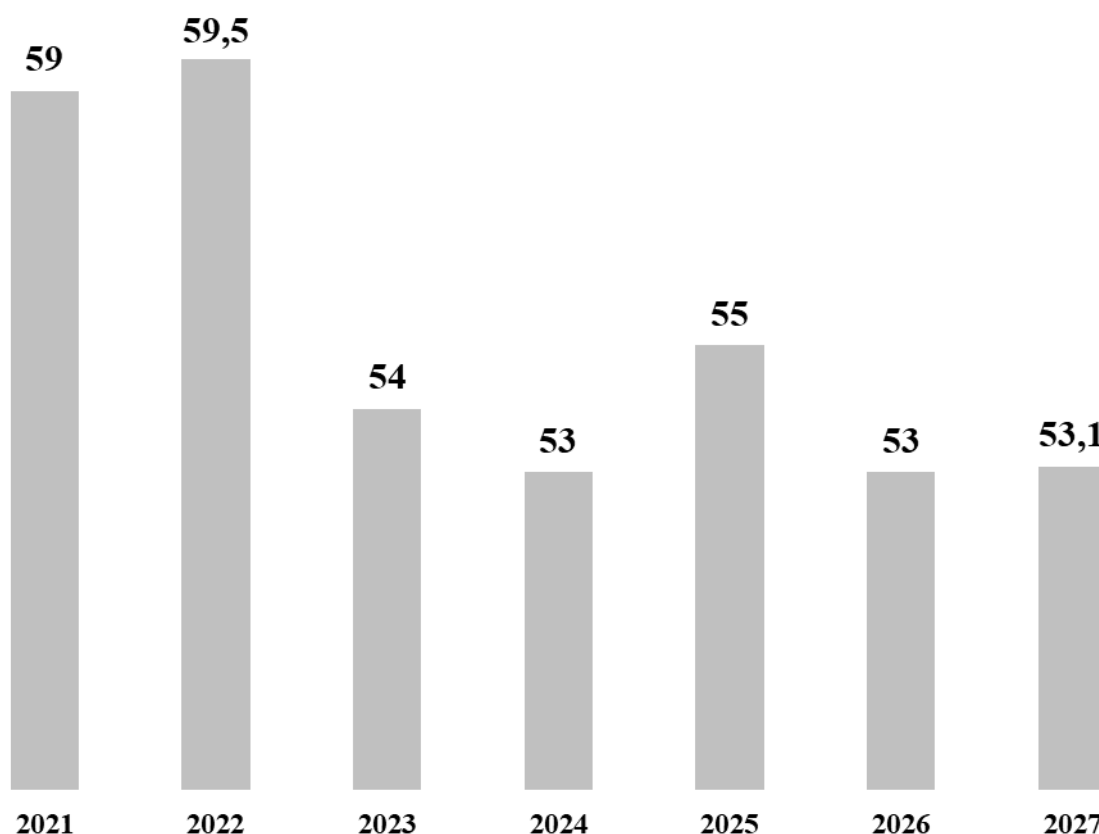

Рис. 1.4. Фінансування Спільної аграрної політики ЄС у 2021-2027 роках, яка передбачає висадку дерев, млрд євро

Джерело: European Commission

2. *Програми розвитку села.* Вони спільно фінансуються ЄС та державами-членами. Ці програми підтримують розвиток сільської місцевості, включаючи заходи, пов'язані з лісовим господарством та захистом навколишнього середовища. Деякі програми можуть пропонувати фінансову допомогу для проектів з лісовідновлення та лісорозведення, як-от покриття витрат на саджанці, посадку та обслуговування. Право на участь у цих програмах залежить від різних факторів, включаючи розмір і тип сільськогосподарської діяльності, розташування землі та конкретні аспекти програми.

3. *Європейська лісова стратегія.* Ця стратегія спрямована на збільшення лісистості в ЄС і вдосконалення практики управління лісами. Саме ця стратегія

заохочує країни-члени розробляти політику та програми, які стимулюють лісовідновлення та лісорозведення в секторі фермерських господарств.

4. *Ініціативи національних та регіональних органів влади.* Окрім ініціатив на рівні ЄС, багато окремих країн та регіонів ЄС мають власні програми, що пропонують фінансову підтримку для проєктів з лісовідновлення та лісорозведення.

5. *Схеми грантів на лісове господарство.* Деякі країни-члени ЄС керують схемами грантів на лісове господарство для розширення масштабів лісовідновлення і лісорозведення та сталого управління лісами. Ці схеми можуть пропонувати фінансову допомогу для посадки дерев, обслуговування та відповідних витрат, таких як боротьба з бур'янами та покращення середовища проживання.

6. *Платежі за поглинання вуглецю.* У рамках заходів із пом'якшення кліматичних змін ЄС може надавати виплати або стимули для землевласників, які садять дерева для поглинання вуглекислого газу. Це може мати форму компенсаційних виплат, вуглецевих кредитів або участі в схемах торгівлі викидами вуглецю.

7. *Платежі за екосистемні послуги (PES).* У певних регіонах фермери та землевласники можуть отримувати платежі за надання екосистемних послуг через посадку дерев і управління лісами. Ці виплати могли б компенсувати екологічні переваги, які надають ліси, такі як збереження біорізноманіття, регулювання водного режиму і захист ґрунтів.

8. *Субсидії для агролісівництва.* Технології агролісівництва, які об'єднують дерева з сільськогосподарськими культурами або сільськогосподарськими тваринами, можуть мати право на фінансову підтримку через схеми CAP або інші програми сільськогосподарських субсидій. Агролісівництво може сприяти родючості ґрунту, біорізноманіттю та стійкості до кліматичних змін, водночас забезпечуючи додаткові джерела доходів для фермерів.

Ці механізми підтримки спрямовані на стимулювання практики сталого землекористування, підвищення якості навколишнього середовища та сприяння

довгостроковій життєздатності сільських громад. Критерії прийнятності, доступність фінансування та процедури подання заявок на ці програми можуть відрізнятися в країнах-членах ЄС, тому фермери та землевласники повинні проконсультуватися з відповідними сільськогосподарськими або лісовими органами для отримання конкретних деталей та допомоги.

Однією з прикметних рис регулювання природо-експлуатаційної та природоохоронної діяльності в ЄС є формування комплексу фінансових інструментів, спрямованих на стимулювання фермерських господарств щодо збільшення площі лісових земель за рахунок нарощення масштабів лісовідновлення та лісорозведення. Передовий європейський досвід фінансового стимулювання процесів лісовідновлення та лісорозведення має бути імплементований в українську практику фінансово-економічного регулювання лісогосподарювання, щоб забезпечити подолання синдрому країни з низьким рівнем лісистості. Це також необхідно для прискорення темпів збереження та примноження біорізноманіття лісів і виконання міжнародних зобов'язань в межах ключових глобальних природоохоронних конвенцій, зокрема Нової кліматичної угоди.

Доцільно максимальною мірою використати апробовані в ЄС фінансові інструменти підтримки фермерів щодо збільшення площі лісовідновлення та лісорозведення. Такими інструментами виступають: 1) інструменти фінансування в межах програм застосування інституту екосхем; 2) інструменти фінансового забезпечення в межах програм розвитку села; 3) інструменти Європейської лісової стратегії; 4) інструменти фінансової підтримки в межах ініціатив національних та регіональних органів влади країн-членів ЄС; 5) гранти на лісове господарство; 6) інструменти фінансування лісовідновлення та лісорозведення на основі коштів фондів, сформованих за рахунок платежів за поглинання вуглецю та платежів за екосистемні послуги лісів; 7) субсидії для агролісівництва.

Висновки до Розділу 1

1. Виявлено, що ключовою сутнісно-змістовною характеристикою системи земельних відносин виступає наявність суб'єктно-об'єктної бази регуляторного впливу на процеси землеволодіння, землекористування та відтворення земельно-ресурсного потенціалу. В умовах поглиблення інституціональних трансформацій у сфері природокористування виникає потреба у перегляді сутнісно-змістовних характеристик системи земельних відносин як складової суспільних відносин, пов'язаних з володінням, використанням та розпорядженням землею, а також з формуванням конструкції управління земельними ресурсами на різних таксономічних рівнях та створенням інституційного і фінансового підґрунтя охорони та захисту земельно-ресурсного потенціалу.

2. Встановлено, що земельна дерегуляція, котра фактично забезпечила інституціоналізацію комунального сектора у сфері землеволодіння та землекористування, вимагає імплементації в спектр взаємозв'язків системи земельних відносин сучасних засобів та інструментів управління процесами перерозподілу та розширеного відтворення земельного-ресурсного потенціалу на рівні територіальних громад. В умовах поглиблення інституціональних трансформацій в нормативно-правове поле регулювання земельних відносин необхідно імплементувати систему апробованих передовою світовою практикою лекал, котрі перманентно сприяють збереженню, примноженню та розширеному відтворенню земельно-ресурсного потенціалу в умовах загострення комплексу екологічних ризиків і загроз, а також впливу воєнних дій та згубних наслідків агресії російських окупантів.

3. Обґрунтовано, що спосіб устрою територій, зокрема рівень делегування повноважень з центрального рівня управління на регіональний, а також інституційне поле функціонування територіальних громад базового рівня мають визначати спектр форм та методів земельних відносин на місцевому рівні. Частина доходів, які утворюються внаслідок присвоєння землекористувачами диференціальної ренти II і проявляються в отриманні

надприбутків суб'єктами аграрного підприємництва, через застосування державою інструментів економічного стимулювання може перерозподілятися на корпоративному рівні для фінансування проєктів збереження та відтворення земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарського виробництва.

4. Враховуючи багатокомпонентність та поліфункціональність земельних відносин у зв'язку з неоднаковою спрямованістю різних категорій земель, виникає необхідність формування сучасного фінансового механізму регулювання земельних відносин, виходячи з наявних інституціоналізованих форм капіталізації земельних ресурсів, фіскальних інструментів регулювання господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу, важелів стимулювання процесів відновлення, відтворення та охорони земель. При цьому необхідно враховувати нормативні вимоги та виробничо-технічні особливості розробки проєктів землеустрою в контексті поглиблення земельної реформи та необхідності консолідації земельних масивів.

5. На основі опрацювання та критичного переосмислення літературних джерел сформовано авторський концепт побудови методології дослідження процесів становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин. В основі такої методології лежить комплекс принципів: рентних оцінок, еквівалентного розподілу земельної ренти, інклюзивності, розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу, соціальної відповідальності, екологічної відповідальності та просторово-часового континууму. На основі названого комплексу принципів формується набір підходів до дослідження фінансового механізму регулювання земельних відносин. Даний набір охоплює відтворювальний, синергетичний, секторальний, територіальний та когнітивний підходи. Поєднання перерахованих підходів виступає імперативною базою застосування комплексу методів наукового пізнання: аксіоматичного, абстрактно-логічного, економіко-статистичного, методу системного аналізу, методу інституційного аналізу, регресійного моделювання, когнітивного моделювання, інституційного проектування.

6. Сформовано авторський концепт інструментально-методологічного забезпечення фінансового механізму регулювання земельних відносин, в

основу якого закладено інституційно-фінансові передумови: 1) систему моніторингу, землеустрою та земельного кадастру; 2) форми власності на земельні активи; 3) ринок земель; 4) іпотечно-заставні відносини; 5) нормативна та грошова оцінка земель. Названі передумови виступають підґрунтям виокремлення основних груп методів: оподаткування; ціноутворення; бюджетне та внутрішньо-корпоративне фінансування; стимулювання; страхування, відшкодування та санкції. Перераховані групи методів отримують конкретизацію та деталізацію через застосування комплексу інструментів та важелів.

7. Доведено, що загострення воєнних, продовольчих та енергетичних ризиків і загроз значною мірою вплинуло на вартість найбільшого природного багатства (земель сільськогосподарського призначення), зокрема відбуваються коливання вартості сільськогосподарських земель у країнах ЄС. Коливання вартісних характеристик земель сільськогосподарського призначення стосується як «старих» членів ЄС, так і «нових» (країн постсоціалістичного табору). Рівень інвестиційної привабливості і відповідно вартості сільськогосподарської землі в країнах постсоціалістичного табору визначався наявністю дієвого інструментарію надання державних субсидій суб'єктам аграрного бізнесу, рівнем прозорості земельного ринку та системністю здійснення земельних реформ. Вагомою інституційною передумовою формування вартості сільськогосподарських земель у країнах постсоціалістичного табору виступають традиції місцевого населення в частині ведення сільськогосподарського виробництва, а також наявність достатньої робочої сили в сільській місцевості. Зростання вартості сільськогосподарських земель у Польщі у 2013-2022 роках пов'язане з наявністю різного роду обмежень, встановлених вітчизняним законодавством для нерезидентів, що стимулювало придбання сільськогосподарських земель місцевими фермерами, котрі могли скористатися дотаціями і забезпечити прийнятний рівень прибутковості ведення аграрного бізнесу.

8. Встановлено, що звужений перелік фінансових інструментів стимулювання процесів лісовідновлення та лісорозведення в Україні не дає

поштовху процесам розширеного відтворення лісових земель, що зберігає високий рівень розораності території та не дає змогу підвищити рівень лісистості до середньоєвропейського рівня, а це у свою чергу потребує запозичення передового європейського досвіду використання фінансових інструментів стимулювання процесів заліснення, щоб усунути синдром малолісності, котрий закріпився за нашою країною у континентальному масштабі. Дослідження показали, що ЄС в останні десятиліття використовує різноманітні фінансові інструменти з метою сприяння розвитку природних середовищ існування, таких як водно-болотні угіддя та ліси, які допомагають пом'якшити негативні наслідки зміни клімату шляхом збільшення масштабів та об'ємів поглинання вуглекислого газу.

9. Виявлено, що цінними з точки зору імплементації в українську практику стимулювання розширення площі лісових земель є фінансові інструменти, котрі реалізуються в межах Європейської лісової стратегії, яка заохочує країни-члени ЄС розробляти політику та програми, що стимулюють лісовідновлення та лісорозведення в секторі фермерських господарств. Фермерські господарства є особливо важливими гравцями в досягненні прогресу щодо цілей сталого розвитку ЄС, оскільки вони володіють більшою частиною сільськогосподарських угідь Європи, а їхні дії матимуть далекосяжні наслідки для стану природних ресурсів у середньостроковій та довгостроковій перспективі.

10. Встановлено, що окремі країни-члени ЄС використовують схеми грантів на лісове господарство для розширення масштабів лісовідновлення і лісорозведення та сталого управління лісами, котрі забезпечують фінансову допомогу фермерським господарствам для посадки дерев та здійснення широкого спектра лісогосподарських та лісоохоронних заходів. Обґрунтовано, що для української практики стимулювання розширення площі лісових земель цінним є досвід ЄС щодо надання фінансової допомоги фермерам у рамках заходів із пом'якшення кліматичних змін, котрі передбачають надання виплат або стимулів для землевласників (компенсаційних виплат, вуглецевих кредитів або участі в схемах торгівлі викидами вуглецю), які садять дерева для поглинання вуглекислого газу.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ТА ОЦІНЮВАННЯ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВОГО МЕХАНІЗМУ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

2.1 Інституційні виміри становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин

Більш як тридцятирічний період здійснення земельної реформи призвів до перегляду ключових напрямів трансформації системи земельних відносин, тим більше, що в останні роки врешті-решт було знято мораторій на вільний обіг земель сільськогосподарського призначення та проведено земельну дерегуляцію. Складність даного питання також впливає з того, що земля є основним фактором виробництва в сільському та лісовому господарстві, виступає територіальним базисом розвитку продуктивних сил і концентрації інших видів відтворюваних і невідтворюваних природних ресурсів. А з огляду на те, що переважна частина сільськогосподарських угідь України відрізняється високим рівнем родючості, прагнення опанувати таким ліквідним природним капіталом стало основною метою як вітчизняних, так і транснаціональних великих підприємницьких структур. Загострення глобальних проблем продовольчої безпеки в останні роки ще більше актуалізувало завдання вирішення проблем інституційного забезпечення відносин, пов'язаних з володінням, користуванням та розпорядженням основним природним багатством нашої країни.

У 2020 році в Україні відбулася інституціоналізація вільного обігу земель сільськогосподарського призначення. При цьому залишається невідпрацьованим механізм фінансового регулювання науково обґрунтованих сівозмін, відшкодування шкоди землевласникам та землекористувачам внаслідок дій російських загарбників, стимулювання середніх і дрібних землекористувачів до впровадження технологій безплужного обробітку ґрунту. Тобто запровадження класичних ринкових атрибутів вільного обігу

різноманітних категорій земель має супроводжуватися застосуванням сучасного інструментарію фінансового регулювання земельних відносин, щоб підвищити дієвість впливу землеволодінь і землекористувань на соціально-економічний розвиток територіальних громад і стимулювати процеси збалансованого та невиснажливого землекористування. Як зазначає академік НААН України Й.Дорош, концепція сучасного реформування земельних відносин повинна набути нового змісту щодо безумовного забезпечення соціальних та екологічних цінностей суспільства в ринковому середовищі шляхом імплементації еколого-економічних імперативів в алгоритм адміністрування земельних відносин [64].

Критичному переосмисленню інституційних засад становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин присвячені праці А.Гальчинського, В.Геєця, А.Даниленка, Д.Добряка, Й.Дороша. Ю.Лупенка, А.Мартина, Л.Новаковського, С.Осипчука, П.Саблука, М.Хвесика, О.Ходаківської та інших, де аналізується необхідність удосконалення інституційного середовища регулювання земельних відносин, екологізації процесів розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу, оцінюються можливості імплементації позитивного іноземного досвіду стосовно перерозподілу земельно-ресурсних активів різноманітних форм власності, визначаються пріоритети розбудови інфраструктури земельного ринку та інфраструктури землеохоронної діяльності.

На основі проведених досліджень встановлено, що основними інституційними розривами земельних відносин в Україні є:

- неупорядкованість відносин, пов'язаних з використанням земель комунальної власності, котрі перейшли у володіння територіальних громад базового рівня у 2021 році внаслідок здійснення земельної дерегуляції;
- відсутність сприятливих інституційних передумов формування спеціалізованих земельних державних банків, що уповільнює процеси залучення земельно-ресурсних активів у систему товарно-грошових відносин;
- формальний характер та надмірна звуженість спектра інструментів

економічного стимулювання відтворення і охорони земельних ресурсів, що не підвищує заінтересованість землевласників і землекористувачів у впровадженні методів та технологій невиснажливого освоєння земельно-ресурсного потенціалу;

- латентний характер антимонопольного регулювання рівня концентрації земельно-ресурсних активів, що призводить до перегинів на ринках земель сільськогосподарського призначення;

- збереження в системі земельних відносин такого інституційного розриву як асиметричність інформації про нововведення в земельному законодавстві для різних суб'єктів аграрного підприємництва (особисті селянські та фермерські господарства, сільськогосподарські підприємства, агропромислові холдинги);

- непрозорий характер надання прямої та непрямой бюджетної підтримки окремим категоріям сільськогосподарських виробників;

- розбалансований імпорт і недостатньо підготовлена імплементація в вітчизняну практику господарювання інститутів землекористування, які вже давно сформувалися в економічно розвинених країнах та є іманентною складовою системи товарно-грошових відносин;

- половинчастість і безсистемність інструментарію бюджетного фінансування та стимулювання реалізації проєктів екологічного реінжинірингу сільськогосподарських угідь в зоні ризикового землеробства.

У процесі досліджень встановлено, що дорожня карта трансформації земельних відносин завжди відрізнялася надмірною кількістю концепцій і підходів, які в більшості випадків відштовхуються від необхідності інституціоналізації тих чи інших прав і форм земельної власності. Зокрема, відомий економіст, професор А.Гальчинський був переконаний в тому, що приватна власність на землю є іманентною формою буття українського народу і, відповідно, штучна її деінституціалізація була причиною перманентної стагнації сільського господарства. Основною проблемою відносин власності він вважав «вододіл» між суспільною і приватною власністю на землю, адже це не тільки визначає бар'єр між адміністративно-командною і ринковою

економікою, але в той же час і межу між двома цивілізаціями – азіатською і європейською. На його думку, колгоспний лад придумали не більшовики. Колгоспний лад – це калька російської патріархальної громади. Громада, як і колгоспна організація виробництва, ніколи не мали нічого спільного з ментальністю українського народу, а були нав'язані ззовні [26].

Фактично аналогічну думку висловлював і экс-президент України Л.Кучма, який стверджував, що приватна власність на землю є безальтернативною, в першу чергу в сфері сільськогосподарського виробництва. Земля належала приватним власникам ще з часів патріархального і тим більше товарного виробництва. Під час приватизації землі, як і під час приватизації майна, краще діяти швидко. Затягування з приватизацією землі тільки сприяє її «дерибану», діє на руку тим, хто вміє це робити, має доступ до важелів влади [108]. З огляду на це, можна стверджувати, що багаторазова пролонгація мораторію на вільний обіг сільськогосподарських земель призвела до виникнення великої кількості інституційних пасток та інституційних розривів у приватному землеволодінні.

Відомий український вчений С.Осипчук акцентує увагу на тому, що для селян важлива не власність на землю, а доступ до неї і праця на ній. Потрібен ефективний механізм надання селянам землі для користування. Обіг земельних ділянок доцільно обмежити в основному передачею права користування землею – орендою. Абсолютним залишається право власника на продукти виробництва, але практично ні в одній країні не визнається таке право щодо землі [157]. В Україні пролонгація мораторію на вільний обіг земель сільськогосподарського призначення детермінувала виникнення феномену орендного перегину в аграрному природокористуванні, що мало негативні економічні, соціальні та екологічні наслідки для розвитку сільських територій.

Водночас останнім часом значний суспільний резонанс отримав новий підхід до програмування процесів трансформації земельних відносин. Згідно даного підходу, основними складовими успішної реалізації земельної реформи як в економічному, так і в соціальному аспекті є: 1) реалізація державної програми створення нових робочих місць у сфері несільськогосподарських

видів діяльності, а також забезпечення якісної і продуманої міграції жителів сільської місцевості в міста; 2) впровадження нових методів та технологій екологічно чистого сільськогосподарського виробництва, що дасть можливість завоювати нові сегменти глобальних ринків продовольства; 3) встановлення ринкових цін на земельні ділянки, що відповідають їх реальній вартості [168].

Великий аграрний бізнес може вирішити проблему нарощення виробництва сільськогосподарської продукції шляхом залучення незатребуваних земель в продуктивний господарський обіг, використання сучасних технологій і техніки зарубіжного виробництва, автоматизації та механізації більшості технологічних процесів. Але він не вирішить цілий комплекс проблем, зокрема: соціально-економічного підйому сільських територій, створення нових робочих місць, зміцнення середнього класу в сільській місцевості, підтримки особистих селянських господарств, збереження сільського укладу життя як такого. За таких умов доцільним є поглиблення трансформації земельних відносин таким чином, щоб забезпечити диференціацію у пріоритетах господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу для різних категорій суб'єктів аграрного підприємництва.

Виходячи з викладеного вище та враховуючи основні тренди у перерозподілі земельного капіталу в останні роки можна стверджувати, що сучасний стан системи земельних відносин обумовлено цілим рядом причин:

1) поспішністю та непідготовленістю окремих етапів земельної реформи, які скоріше виступають механізмом накопичення найбільш родючих сільськогосподарських угідь, а не цілеспрямованим комплексом заходів по впровадженню ринкових механізмів в систему перерозподілу земельної власності та систему економічного стимулювання невиснажливого та збалансованого землекористування;

2) рекомендації зарубіжних консалтингових агентств не завжди враховували українські реалії землекористування та етнокультурні чинники відношення сільського населення до землі як базового детермінанта існування, а також не відслідковували впливу глобальних чинників на підвищення інтересу до сільськогосподарських земель України;

3) програмування, планування та реалізація окремих заходів на початкових етапах земельної реформи не завжди супроводжувалися формуванням належних інституційних передумов, що врешті-решт призвело до численних викривлень на ринку земель сільськогосподарського призначення вже у постмораторний період;

4) незважаючи на позитивний іноземний досвід реалізації у сфері сільськогосподарського землекористування проєктів низьковуглецевого розвитку, не були враховані екологічні наслідки парцеляції великих земельних масивів і не введені адміністративні та економічні важелі стимулювання впровадження сучасних форм і методів екологічно безпечного землекористування, зокрема систем ґрунтозахисного землеробства;

5) органи публічної влади не відпрацювали механізмів екологічного реінжинірингу меліорованих територій в зонах як осушення, так і зрошення, що до цих пір не дозволяє забезпечити повноцінне повернення цих категорій земель в продуктивний господарський обіг і підвищити рівень капіталізації їх використання.

Водночас тривалий період половинчастих і безсистемних інституційних трансформацій земельних відносин призвів до накопичення дуже великої кількості проблем, які вже після зняття мораторію лише посилилися, а інституційне середовище їх вирішення звузилося. В першу чергу це пов'язано з тим, що значна площа родючих сільськогосподарських угідь була передана в оренду великим корпоративним структурам, які не завжди використовували їх на основі дотримання екологічних стандартів; не була інституціоналізованою сучасна система фінансового регулювання раціонального землекористування на основі імплементації кращих іноземних практик; мав місце механістичний перерозподіл малопродуктивних сільськогосподарських угідь, що призвело до їх нераціонального використання, зокрема через відсутність інструментарію стимулювання їх заліснення; спостерігалось посилення тенденцій енергетичної, а не продовольчої спрямованості сільськогосподарського виробництва в ряді регіонів, що несе численні ризики у середньостроковій перспективі.

Однією з прикметних рис половинчатості інституційного забезпечення

земельних відносин є те, що значна частина сільськогосподарських угідь використовується на правах оренди. Це пов'язано з тим, що власники земельних паїв, не маючи необхідної виробничо-технічної бази для повноцінного ведення сільськогосподарського виробництва, змушені її передавати у користування сільськогосподарським підприємствам, в першу чергу тим, які входять у вертикально інтегровані агропромислові об'єднання.

У даному контексті академік НАН України В.Геєць у своїй фундаментальній праці «Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку» (К., 2009) говорив про те, що на порозі ще один напрямок розгортання приватизації власності – це приватизація землі, яка масово обезземелить українське селянство і викличе цілий комплекс істотних проблем в трансформаційних змінах українського суспільства [29]. На підтвердження висновку авторитетного вченого і той факт, що в селянському середовищі не сформувалися необхідний обсяг фінансових ресурсів для ведення сучасного сільськогосподарського виробництва і критично необхідне інституційне підґрунтя поведінки селян на ринку землі, зокрема купівлі-продажу сільськогосподарських угідь, надання їх в оренду, оформлення документів передачі землі у спадщину. Дуже важливого значення набуває подолання синдрому асиметричності інформації для великих, середніх та малих форм аграрного підприємництва, щоб усунути рецидиви дискримінації малих форм господарювання.

На сьогодні також не відпрацьовані механізми захисту прав дрібних землекористувачів як безпосередньо на земельному ринку, так і на ринку позикового капіталу. Із запізненням створено державний земельний банк, який грав би ключову роль в перерозподілі земельних ресурсів та формуванні державного фонду тимчасово незатребуваних земель. Селянське середовище в переважній більшості не має достатнього фінансового та організаційно-технічного потенціалу для організації конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва. Також відсутніми є дієві важелі обмеження екологічно деструктивних процесів. Крім того, не був врахований фактор перманентного загострення глобальної проблеми забезпечення

продовольчої безпеки цілих регіонів світу, що так чи інакше буде сприяти в майбутньому зростанню цін на високопродуктивні українські сільськогосподарські землі [216].

З огляду на те, що процес перерозподілу земельної власності ще не отримав свого завершення і відповідної інституційної оформленості, держава має можливість виступити основним гравцем на земельному ринку. Найбільш ймовірним варіантом придбання державою є низьколіквідні сільськогосподарські угіддя, в першу чергу в зоні масштабних осушувальних меліорацій. Незважаючи на те, що їх продуктивність значно нижча продуктивності угідь в чорноземній зоні, в середньостроковій перспективі їх вартість буде зростати у зв'язку з посиленням глобальної проблеми виробництва продовольства. В таких умовах держава зможе вийти з цими угіддями на вже сформований цивілізований земельний ринок і використовувати їх найбільш ефективно, виходячи з тих же державних інтересів та інтересів територіальних громад базового рівня. Більше того, частину осушених територій можна буде відвести під розширення площ лісового фонду, тим самим зміцнивши стійкість агроландшафтів. Якраз за рахунок заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь стане можливою вдала реалізація президентських ініціатив, пов'язаних із підвищенням лісистості території країни.

Водночас інституціоналізація ринку земель сільськогосподарського призначення та земельна дерегуляція повинні супроводжуватися становленням сучасного фінансового механізму регулювання земельних відносин, щоб поряд із залученням земельно-ресурсних активів відбувався процес залучення фінансових ресурсів у відновлення, відтворення та охорону земельно-ресурсного потенціалу. Доцільність становлення сучасного механізму фінансового регулювання земельних відносин великою мірою пояснюється твердженням члена-кореспондента НААН України А.Москаленка, який констатує, що в Україні один з найвищих рівнів розораності сільськогосподарських угідь. Відбуваються негативні зміни в структурі посівних площ. Багато підприємств використовує в сівобігу лише 2-3

сільськогосподарських культури. Мінімальні площі відведено під кормові культури, що значно ускладнює дотримання балансу поживних речовин в агроценозах та можливість оптимізації біотичних і фізико-хімічних властивостей ґрунтів [139].

Тому певною мірою занепокоєння викликав той факт, що стратегічні пріоритети поглиблення земельної реформи зводилися до базового сценарію – створення умов для перерозподілу найбільш ліквідних земельно-ресурсних активів. Інший сценарій, який був гіпотетично можливим і полягав в стихійному перерозподілі сільськогосподарських земель уже в перші постмораторні місяці, призвів до штучного зниження реальної вартості земельних ділянок у зв'язку зі значною пропозицією землі. Певною мірою негативний кумулятивний вплив на ринок земель сільськогосподарського призначення справило широкомасштабне вторгнення на територію України російських загарбників, що призвело до зниження інвестиційної активності у сфері сільськогосподарського виробництва, особливо у прифронтовій зоні.

Ключовим детермінантом становлення сучасного ринку земель сільськогосподарського призначення виступає активація ділової активності у сільській місцевості через підвищення рівня інклюзивності розвитку базових ланок сільської економіки. Важливого значення набуває формування сприятливого інституційного підґрунтя для збереження банку земель сільськогосподарського призначення у секторі малих і середніх сільськогосподарських товаровиробників, що дасть додатковий поштовх зростанню сільської зайнятості. Певною мірою на даному факторі наголошує і академік НААН України Й.Дорош. На його думку, перспективна модель земельних відносин повинна бути заснована на територіальному поділі праці, раціональному використанні земельно-ресурсної бази, оптимальному просторовому розвитку сільських територій [64].

При цьому доцільним є урізноманітнення набору методів та інструментів стимулювання процесів здійснення природоохоронних заходів по відтворенню первинних фізико-хімічних характеристик різноманітних груп ґрунтів, щоб мотивувати процеси збереження та відтворення земельно-ресурсного

потенціалу і впровадження екологічно чистих методів ведення сільськогосподарського виробництва. Прикметною рисою попередніх етапів земельної реформи виступало те, що не було сформовано передумови для фінансово-кредитного та податкового регулювання процесів перерозподілу земельної власності з урахуванням вимог природоохоронного законодавства.

В контексті приведеного вище доцільно стверджувати, що найбільш соціально та екологічно орієнтованим реалістичним сценарієм перерозподілу земельної власності в перші постмораторні роки має стати фінансово-інвестиційне забезпечення інструментарію формування інклюзивного типу землеволодіння у відповідності з яким більшість сільських мешканців має бути залучена у систему земельних відносин. Такий тип землеволодіння, з однієї сторони, дасть додаткові імпульси для розвитку сільської економіки, а з іншої, – усуне прецеденти оббеземелення сільських мешканців.

Треба також враховувати той момент, що певною мірою недостатній рівень капіталізації сектору сільських домогосподарств зумовлений багаторічною пролонгацією мораторію на вільний обіг сільськогосподарських угідь. Даний чинник по великому рахунку детермінував повільні темпи становлення в Україні класичного інституту фермерства. Також мораторій звужував можливості по залученню інвестицій в розвиток матеріально-технічної бази ведення як рослинництва, так і тваринництва, зберігання і первинної переробки сільськогосподарської сировини, впровадження ґрунтозахисних систем землеробства. Пролонгація мораторію вирішальним чином і вплинула на орендний перегин у сільськогосподарському землекористуванні в Україні.

В умовах наявності численних інституційних пасток розвитку сектору сільських домогосподарств великі суб'єкти аграрного підприємництва отримали вагомі преференції, в тому числі і за рахунок можливості орендувати значні площі родючих земель і платити «символічну» орендну плату. Внаслідок асиметричності інформації у зв'язку з нерозвиненістю інститутів сільськогосподарського дорадництва сільські домогосподарства не мали змоги отримувати відповідні бюджетні та кредитні преференції для розширеного

відтворення власного ресурсно-виробничого потенціалу.

З огляду на приведені аргументи доцільно констатувати, що фінансовий механізм регулювання земельних відносин являє собою логічно упорядковану сукупність методів, інструментів та важелів бюджетно-податкового, грошово-кредитного, дозвільно-регламентного та майнового впливу на процеси розширеного відтворення і господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. Треба також виходити з того, що такий механізм має відштовхуватися від результатів нормативної та експертної грошової оцінки різних категорій земель для забезпечення еквівалентності перерозподілу земельної власності та адекватного вилучення різноманітних форм земельної ренти. Еквівалентність нормативної грошової оцінки є методологічною основою встановлення ставок земельного податку та орендної плати за користування земельними ділянками, які дадуть можливість повною мірою враховувати рентну основу капіталізації земельно-ресурсних активів. В умовах імплементації в країні пріоритетів низьковуглецевого розвитку та досягнення цілей кліматичної нейтральності фінансові інструменти регулювання господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу повинні доповнюватися інструментами стягнення штрафів за порушення природоохоронного законодавства. Невід'ємною складовою фінансового механізму регулювання земельних відносин має стати сучасна система економічного стимулювання природоохоронної діяльності у сфері землекористування, щоб максимальною мірою усунути прояви еколого-деструктивного та природо-руйнівного впливу на земельно-ресурсні активи. Ресурсне забезпечення диверсифікації інструментів економічного стимулювання раціоналізації землекористування уможливиться за умови інституціоналізації цільових бюджетних фондів охорони та захисту земель, котрі формуватимуться на різних таксономічних рівнях (національному, регіональному та місцевому).

Систематизовані складові фінансового механізму регулювання земельних відносин мають бути повною мірою використані для стимулювання процесів подолання проявів виснажливого землекористування, які мають місце в

сільськогосподарському виробництві у зв'язку зі структурними деформаціями в аграрному секторі країни протягом останніх десятиліть. В останні роки має місце вітчизняний рецидив «ресурсного прокляття» в аграрному секторі, де вертикально інтегровані підприємницькі об'єднання холдингового типу внаслідок концентрації значних банків надзвичайно родючих сільськогосподарських земель зайняли домінуюче становище на аграрних ринках, поступово витісняючи традиційні форми аграрного підприємництва і тим самим згортаючи ареал зайнятості та самозайнятості місцевого населення.

Ключовою складовою реформування системи управління земельними ресурсами в останні роки стала земельна дерегуляція, яка дала можливість суттєво розширити просторові та ресурсні передумови соціально-економічного піднесення територіальних громад базового рівня. При цьому певним інституційним та адміністративним бар'єром поступальної імплементації європейських принципів управління земельними ресурсами є мінливість вітчизняного законодавства щодо суб'єктної бази управління та регулювання землекористування, що не дає можливості підвищити рівень заінтересованості землевласників та землекористувачів у реалізації природоохоронних проєктів, які стосуються відновлення первинних фізико-хімічних характеристик земельних ресурсів.

Важливого значення при імплементації перспективної моделі фінансового механізму регулювання земельних відносин набуває подолання асиметричності інформації для різноманітних категорій землевласників та землекористувачів. Асиметричність інформації «девальвує» конкурентні засади при здійсненні торгів, що врешті-решт призводить до виникнення спекулятивної земельної ренти через викривлення класичних атрибутів перерозподілу земельно-ресурсних активів, особливо в умовах цінової турбулентності на ринку земель сільськогосподарського призначення. Більше того, асиметричність інформації в окремих випадках набула ознак інформаційного вакууму для дрібних та середніх землевласників та землекористувачів, що не дало їм можливості максимальною мірою капіталізувати належний їм актив через відповідні форми перерозподілу. Цифрова трансформація земельних відносин в останні роки

сформувала передумови для забезпечення прозорості процесів купівлі-продажу земельно-ресурсних активів, в першу чергу державної та комунальної власності.

Високим рівнем комплексності та диверсифікованості стосовно удосконалення фінансового механізму регулювання земельних відносин відзначається підхід А.Крамарьова. Вчений пропонує наступні кроки по вдосконаленню даного механізму: 1) посилити диференціацію та провести поступовий перехід на ставки земельного податку з високою адвалерною часткою; 2) підвищити фіскально-регулюючий ефект штрафів та санкцій за зниження родючості ґрунту на кожну одиницю балу бонітету; 3) поліпшити координацію між органами державної виконавчої влади відповідальними за реалізацію державної політики у сфері охорони ґрунтів з метою більш ефективного використання податкових інструментів для досягнення стратегічних цілей та завдань; 4) на державному рівні, укладаючи контракти на придбання сільськогосподарської продукції в межах своєї форвардної програми, через закладання ціни потрібно компенсувати щонайменше 20% вартості фосфоровмісних добрив, тим самим надаючи щорічну фінансову допомогу як великим, так і дрібним агровиробникам [102, с. 11-12].

Перераховані пропозиції свідчать про те, що перспективи удосконалення фінансового механізму регулювання земельних відносин знаходяться в площині інституційного переформатування системи державного управління землекористуванням та взаємодії між різними гілками публічної влади в частині бюджетно-податкового стимулювання процесів активації природоохоронної діяльності щодо збереження природної якості ґрунтів та усунення проявів деградації агроландшафтів.

2.2. Методологічні засади інтегральної порівняльної оцінки функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин

Поглиблення інституційних трансформацій у сфері господарського

освоєння земельно-ресурсного потенціалу, зокрема завершення інституціоналізації приватної та комунальної форми власності на земельні активи, земельна дерегуляція, цифрова трансформація здійснення земельних трансакцій, вимагають становлення сучасного фінансового механізму регулювання земельних відносин, який забезпечить необхідний набір стимулів для сектору землевласників та землекористувачів стосовно раціонального використання земельної складової природного багатства країни, її охорони та захисту, а також посилить вплив використання та перерозподілу земельних активів на соціально-економічне піднесення країни та територіальних утворень.

Базовою методологічною передумовою становлення такого механізму виступає здійснення узагальнюючої оцінки функціонування нинішнього формату фінансового регулювання земельних відносин, який зазнав декілька фаз трансформації у зв'язку з роздержавленням та приватизацією окремих категорій земель, упровадженням традиційних ринкових інститутів володіння, користування та розпоряджання земельними активами. Така узагальнююча оцінка має передбачати врахування комплексу факторів, пов'язаних з фіскальними, бюджетними та ціновими чинниками розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу.

Існуючий формат фінансового механізму регулювання земельних відносин детермінувався здійсненням певних інституційних зрушень в частині бюджетно-податкового, грошово-кредитного, цінового та дозвільно-регламентного регулювання перерозподілу земельної складової природного багатства. Інституціоналізація в 90-х роках минулого століття фіксованого сільськогосподарського податку для стимулювання становлення сектору малих та дрібних сільськогосподарських товаровиробників, трансформація інституту земельного оподаткування через перетворення плати за землю із загальнодержавного податку закріпленого за місцевими бюджетами у складову податку на майно, розбудова інфраструктури та механізму регулювання аукціонної торгівлі окремими видами земельних активів фактично виступають ключовими елементами існуючого фінансового механізму регулювання земельних відносин.

Виходячи з інституційного підґрунтя, історичної ретроспективи трансформації та складових фінансового регулювання земельних відносин в Україні, узагальнююча оцінка порівняльної комплексної оцінки ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин в регіонах України повинна включати комплекс показників за трьома критеріями (табл. 2.1): 1) фіскальна ефективність регулювання землеволодінь та землекористувань (табл. 2.2); 2) бюджетна ефективність регулювання використання публічних земельних активів (табл. 2.3); 3) цінова ефективність регулювання ринку сільськогосподарських земель (табл. 2.4).

На першому етапі розрахунку показників ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин після формування таблиць даних по кожному показнику-індикатору в межах окремого критерію обчислюються стандартизовані показники – індивідуальні індекси показників ефективності фінансового регулювання земельних відносин за 2024 рік. Для стандартизації використано максимальні або мінімальні значення відповідних показників фінансового регулювання земельних відносин залежно від того, чи є цей показник стимулятором, чи дестимулятором.

Для перших (показників-стимуляторів) індивідуальний індекс показника ефективності фінансового регулювання земельних відносин розраховуватиметься як відношення показника-індикатора до максимального його значення серед усієї сукупності регіонів за формулою:

$$I_{ij}^{kp}(t) = \frac{P_{ij}^{kp}(t)}{PM_j^{kp}(t)}. \quad (2.1)$$

Система показників порівняльної комплексної оцінки ефективності фінансового регулювання земельних відносин в регіонах України у 2024 році*

Критерій	Показник
Фіскальна ефективність регулювання землеволодінь та землекористувань	Рівень фіскальної віддачі використання земельного фонду (сума надходжень плати за землю до публічних бюджетів / площа земельного фонду адміністративної області), грн/га
	Частка плати за землю у сукупних надходженнях податку на майно до публічних бюджетів (сума надходжень плати за землю до публічних бюджетів / сума надходжень податку на майно до публічних бюджетів), %
	Співвідношення фіскального ефекту землекористувань та фіскального ефекту землеволодінь (сума надходжень орендної плати за землю до публічних бюджетів / сума надходжень земельного податку до публічних бюджетів), %
Бюджетна ефективність регулювання використання публічних земельних активів	Частка коштів від продажу землі у сукупних надходженнях земельної ренти до публічних бюджетів (надходження коштів від продажу землі до публічних бюджетів / сукупні надходження земельної ренти (плата за землю + кошти від продажу землі) до публічних бюджетів), %
	Частка коштів від продажу землі у доходах публічних бюджетів від операцій з капіталом (надходження коштів від продажу землі до публічних бюджетів / доходи публічних бюджетів від операцій з капіталом), %
	Сума надходжень коштів від продажу землі до публічних бюджетів на одиницю площі земельного фонду (надходження коштів від продажу землі до публічних бюджетів / площа земельного фонду адміністративної області), грн/га
Цінова ефективність регулювання ринку сільськогосподарських земель	Усереднене значення нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь у 2024 році , грн/га
	Середньозважена ціна сільськогосподарських земель у 2024 році , тис. грн/га
	Частка коштів від викупу сільськогосподарських земель у сукупних надходженнях коштів від продажу землі до публічних бюджетів України (надходження коштів від викупу сільськогосподарських земель до публічних бюджетів / сукупні надходження коштів від продажу землі до публічних бюджетів), %

*Джерело: розроблено автором.

Таблиця 2.2

Первинні показники та індикатори для розрахунку індивідуальних індексів оцінки фіскальної ефективності регулювання
землеволодінь та землекористувань у 2024 році

Області	Податок на майно, млн грн	Земельний податок з юридичних осіб, млн грн	Орендна плата з юридичних осіб, млн грн	Земельний податок з фізичних осіб, млн грн	Орендна плата з фізичних осіб, млн грн	Площа земельного фонду, млн га	Рівень фіскальної віддачі використання земельного фонду, грн/га	Частка плати за землю у сукупних надходженнях податку на майно до публічних бюджетів, %	Співвідношення фіскального ефекту землекористувань та фіскального ефекту землеволодінь, %
Вінницька	1898,0	307,6	777,5	159,0	182,2	2,6	538,4	75,1	2,1
Волинська	917,1	229,1	301,0	68,7	62,7	2,0	328,4	72,1	1,2
Дніпропетровська	8610,2	1501,3	5436,9	264,0	364,8	3,2	2370,4	87,9	3,3
Житомирська	1190,7	262,6	547,1	48,2	76,5	3,0	313,3	78,5	2,0
Закарпатська	995,7	391,7	216,4	80,4	39,2	1,3	570,5	73,1	0,5
Запорізька	1127,3	194,4	716,5	17,1	52,8	2,7	360,8	87,0	3,6
Івано-Франківська	1266,9	287,2	477,1	71,0	90,9	1,4	665,0	73,1	1,6
Київська	3150,2	730,6	986,8	210,3	160,6	2,8	742,6	66,3	1,2
Кіровоградська	1569,4	166,9	873,4	148,6	187,5	2,5	559,8	87,7	3,4
Львівська	3338,7	671,4	1315,1	122,3	140,4	2,2	1030,3	67,4	1,8
Миколаївська	1196,3	225,1	486,0	163,2	108,0	2,5	399,5	82,1	1,5
Одеська	4728,9	1600,0	1549,2	233,8	271,2	3,3	1096,9	77,3	1,0
Полтавська	2239,5	355,2	1259,5	84,3	238,7	2,9	674,0	86,5	3,4
Рівненська	1003,3	297,2	291,8	78,1	64,9	2,0	365,1	73,0	1,0
Сумська	987,1	200,3	571,6	33,6	70,2	2,4	367,5	88,7	2,7
Тернопільська	1018,3	115,1	368,9	90,4	66,7	1,4	463,8	63,0	2,1
Харківська	1878,4	509,6	699,7	126,1	140,6	3,1	469,8	78,6	1,3
Хмельницька	1452,4	260,0	644,0	72,0	154,5	2,1	548,0	77,8	2,4
Черкаська	1633,6	158,1	878,7	101,8	189,3	2,1	634,8	81,3	4,1
Чернівецька	872,9	168,7	238,0	105,5	97,7	0,8	753,3	69,9	1,2
Чернігівська	1064,8	253,5	526,6	34,2	103,4	3,2	287,6	86,2	2,2

Примітка. *Розраховано за даними Міністерства фінансів України

Таблиця 2.3

Первинні показники та індикатори для розрахунку індивідуальних індексів оцінки бюджетної ефективності регулювання використання публічних земельних активів у 2024 році

Області	Доходи від операцій з капіталом, млн грн	Кошти від продажу землі, млн грн	Кошти від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення, млн грн	Кошти від викупу земельних ділянок сільськогосподарського призначення, млн грн	Площа земельного фонду, млн га	Частка коштів від продажу землі у сукупних надходженнях земельної ренти до публічних бюджетів, %	Сума надходжень коштів від продажу землі до публічних бюджетів на одиницю площі земельного фонду, грн/га
Вінницька	236,9	212,0	134,4	77,1	2,6	12,9	561,6
Волинська	283,8	240,8	237,1	3,4	2,0	26,7	485,1
Дніпропетровська	345,1	192,7	141,7	50,7	3,2	2,5	615,1
Житомирська	119,6	75,8	69,5	6,2	3,0	7,5	226,0
Закарпатська	209,3	174,4	172,8	0,5	1,3	19,3	222,4
Запорізька	15,1	4,4	1,4	3,0	2,7	0,4	11,9
Івано-Франківська	226,6	159,5	113,3	2,9	1,4	14,7	222,1
Київська	288,8	261,7	192,7	67,7	2,8	11,1	735,8
Кіровоградська	94,9	88,8	26,4	62,4	2,5	6,1	218,4
Львівська	777,6	682,5	671,4	10,9	2,2	23,3	1489,9
Миколаївська	63,5	48,9	35,6	13,3	2,5	4,7	120,1
Одеська	150,8	100,2	90,2	9,9	3,3	2,7	333,7
Полтавська	159,5	96,1	19,4	73,1	2,9	4,7	276,4
Рівненська	203,3	159,1	156,2	2,9	2,0	17,9	319,1
Сумська	41,7	36,9	2,4	34,6	2,4	4,0	88,0
Тернопільська	116,8	76,0	59,9	15,5	1,4	10,6	105,1
Харківська	83,1	74,2	70,0	4,1	3,1	4,8	233,2
Хмельницька	224,3	165,0	130,8	34,0	2,1	12,7	340,5
Черкаська	220,5	145,7	69,8	75,8	2,1	9,9	304,8
Чернівецька	330,0	267,7	265,5	0,5	0,8	30,5	216,7
Чернігівська	44,5	23,5	17,9	5,3	3,2	2,5	75,0

Примітка. *Розраховано за даними Міністерства фінансів України

Таблиця 2.4

Первинні показники та індикатори для розрахунку індивідуальних індексів оцінки цінової ефективності регулювання ринку сільськогосподарських земель у 2024 році

Області	Середньозважена ціна сільськогосподарських земель у 2024 році, тис. грн/га	Усереднене значення нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь у 2024 році, тис. грн/га	Частка коштів від викупу сільськогосподарських земель у сукупних надходженнях коштів від продажу землі до публічних бюджетів України, %
Вінницька	48,9	20,7	36,4
Волинська	46,1	19,4	1,4
Дніпропетровська	36,9	26,3	26,3
Житомирська	39,9	17,4	8,2
Закарпатська	47,1	20,0	0,3
Запорізька	33,1	20,3	69,1
Івано-Франківська	79,8	19,0	1,8
Київська	52,5	21,0	25,9
Кіровоградська	39,3	29,9	70,3
Львівська	56,5	15,4	1,6
Миколаївська	33,1	23,2	27,2
Одеська	35,1	28,8	9,9
Полтавська	57,6	27,4	76,1
Рівненська	46,1	17,8	1,8
Сумська	33,5	23,1	93,6
Тернопільська	55,0	25,7	20,3
Харківська	36,8	29,4	5,5
Хмельницька	49,5	25,0	20,6
Черкаська	46,3	32,0	52,0
Чернівецька	50,8	28,0	0,2
Чернігівська	36,3	24,5	22,6

Примітка. *Розраховано за даними Міністерства фінансів України

Для показників-дестимуляторів індивідуальний індекс показника ефективності фінансового регулювання земельних відносин визначається як відношення його мінімального значення серед усієї сукупності регіонів до показника-індикатора окремого регіону за формулою:

$$I_{ij}^k(t) = \frac{PM_j^k(t)}{P_{ij}^k(t)}, \quad (2.2)$$

де $I_{ij}^k(t)$ – індивідуальний індекс показника ефективності i -го регіону за j -м показником з k -го групового критерію у періоді t ;

$P_{ij}^k(t)$ – значення j -го показника оцінювання з k -го групового критерію та у періоді t ;

$PM_j^k(t)$ – максимальне (мінімальне) значення j -го показника оцінювання серед k -го групового критерію, який визначає ефективність діяльності у періоді t ;

$k = 1 \dots K$ – номер групового критерію оцінки ефективності, який визначає вид (критерій) ефективності i -го регіону у періоді t ;

$j = 1 \dots n$ – номер індивідуального показника-індикатора у групі критеріїв;

$i = 1 \dots m$ – номер регіону, що досліджується ($m = 23$);

$t = 1 \dots T$ – номер періоду оцінки показника.

На наступному етапі з метою проведення порівняльної оцінки ефективності фінансового регулювання земельних відносин за кожною сформованою групою показників пропонується розраховувати інтегральні групові індекси окремих видів (критеріїв) ефективності.

$$I_i^k(t) = \sqrt[n]{\prod_{j=1}^n (1 + I_{ij}^k(t))} - 1, \quad (2.3)$$

де $I_i^k(t)$ – інтегральний груповий індекс ефективності i -го регіону за k -м груповим критерієм, який визначає ефективність діяльності у періоді t .

Залежно від значення інтегрального групового індексу ефективності запропоновано виділяти три групи регіонів з рівними інтервалами: з високим, середнім та низьким рівнем ефективності фінансового регулювання земельних відносин.

Величина інтервалу групування (h) визначатиметься за загальним правилом проведення статистичних групувань згідно з формулою:

$$h = \frac{I_i^k(t)_{\max} - I_i^k(t)_{\min}}{3}, \quad (2.4)$$

де $I_i^k(t)_{\max}$, $I_i^k(t)_{\min}$ – відповідно максимальне та мінімальне значення індексу серед усієї сукупності регіонів.

Таке групування характеризуватиме відмінності ефективності фінансового регулювання земельних відносин за визначеною групою показників та окремим критерієм.

З метою оцінювання окремих видів ефективності фінансового регулювання земельних відносин за певний період (рік) пропонується обчислити відповідний інтегральний індекс ефективності фінансового регулювання земельних відносин, аналогічною до формули (2.3), але вже на основі значень групових індексів ефективності:

$$I_i(t) = \sqrt[K]{\prod_{k=1}^K (1 + I_i^k(t))} - 1, \quad (2.5)$$

де $I_i(t)$ – інтегральний індекс ефективності i -го регіону.

Після розрахунку всіх інтегральних індексів ефективності фінансового регулювання земельних відносин, здійснюється групування регіонів за рівнем ефективності на основі групових та інтегральних індексів.

Доцільність розрахунку показників фіскальної ефективності регулювання землеволодінь та землекористувань випливають із засадничих моментів застосування фіскальних інструментів впливу на процеси господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. Зокрема, землевласники сплачують земельний податок, а землекористувачі – орендну плату за землю. Для багатьох регіонів плата за землю, яка представлена земельним податком та орендною платою за землю, є одним з основних інструментів нарощення податкових надходжень до бюджетів місцевого самоврядування. Тому належна ідентифікація та еквівалентне встановлення ставок земельного податку та орендної плати є ключовими детермінантами зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад базового рівня. Також велике значення

для здійснення сутнісно-змістовних та структурно-динамічних характеристик фінансового регулювання земельних відносин відіграє розрахунок рівня фіскальної віддачі використання земельного фонду, котрий розраховується як відношення суми надходжень плати за землю до публічних бюджетів до площі земельного фонду адміністративної області.

Розрахунок фіскальної віддачі використання земельного фонду в розрізі адміністративно-територіальних одиниць демонструє наскільки адекватним є застосування фіскальних регуляторів господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу первинним фізико-хімічним якостям окремих категорій земель, в першу чергу земель сільськогосподарського призначення. Відправним пунктом результативного фіскального регулювання використання земельного фонду виступає здійснення адекватної природній цінності землі нормативної грошової оцінки, яка є базою нарахування земельного податку. В умовах мінливості системи товарно-грошових відносин та високого рівня волатильності сировинних ринків вагоме значення набуває інструментарій індексації рівня нормативної грошової оцінки, щоб упередити процеси здешевлення фактичної вартості земельних ресурсів у зв'язку з інфляційно-девальваційними процесами.

В умовах поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації та формування мережі укрупнених територіальних громад базового рівня одним з показників фіскальної ефективності регулювання землеволодінь та землекористувань слід розглядати показник частка плати за землю у сукупних надходженнях податку на майно до публічних бюджетів, який розраховується як відношення суми надходжень плати за землю до публічних бюджетів до суми надходжень податку на майно до публічних бюджетів. Розрахунок вказаного показника дає інформацію про те, наскільки фіскальні інструменти регулювання процесів залучення земельних ресурсів до господарського обігу визначають величину сукупних надходжень податку на майно до місцевих бюджетів.

В частині забезпечення належного рівня фіскальної ефективності регулювання землеволодінь та землекористувань вагомого значення набуває дотримання ключових принципів земельного оподаткування в цілому, зокрема

необхідність випереджальних темпів зростання ставок орендної плати за користування землями державної та комунальної власності над темпами зростання ставок земельного податку в цілому. За таких умов здійснюватиметься еквівалентна капіталізація публічних земельних активів і усуватимуться рецидиви неналежного використання ліквідних активів, які знаходяться у власності українського народу та територіальних громад базового рівня. Тому складовою фіскальної ефективності регулювання землеволодінь та землекористувань слід розглядати показник, який характеризує співвідношення фіскального ефекту землекористувань та фіскального ефекту землеволодінь, що розраховується як відношення суми надходжень орендної плати за землю до публічних бюджетів до суми надходжень земельного податку до публічних бюджетів.

На основі проведених розрахунків встановлено, що високий рівень групового індексу фіскальної ефективності регулювання землеволодінь та землекористувань у 2024 році (табл. 2.5) має місце в таких адміністративних областях як Дніпропетровська (0,835) область. Висока фіскальна ефективність Дніпропетровщини у 2024 році зумовлена тим, що у регіоні поєднується надходження земельного податку за користування землями промисловості з високою нормативною оцінкою та активним обігом сільськогосподарських угідь у межах другого етапу земельної реформи. Оренда земель в кар'єрах та гірничо-збагачувальних комбінатах (Кривбас) приносить колосальні надходження, оскільки ставки оренди для таких підприємств є одними з найвищих. З 1 січня 2024 року розпочався другий етап земельної реформи, який дозволив юридичним особам купувати до 10 000 га. За обсягом торгів Дніпропетровська область посідає стабільно посідає 2-ге місце в Україні за площею проданих земель (понад 58 тис. га за 2024 рік).

Середній рівень індексу фіскальної ефективності регулювання землеволодінь та землекористувань у 2024 році спостерігається в таких регіонах: Запорізька (0,553), Кіровоградська (0,569), Львівська (0,589), Полтавська (0,595), Тернопільська (0,536) Черкаська (0,651) області.

Таблиця 2.5

Індивідуальні та груповий індекси оцінки фіскальної ефективності регулювання
землеволодінь та землекористувань у 2024 році

Регіони	Рівень фіскальної віддачі використання земельного фонду (сума надходжень плати за землю до публічних бюджетів / площа земельного фонду адміністративної області), грн/га	Частка плати за землю у сукупних надходженнях податку на майно до публічних бюджетів (сума надходжень плати за землю до публічних бюджетів / сума надходжень податку на майно до публічних бюджетів), %	Співвідношення фіскального ефекту землекористувань та фіскального ефекту землеволодінь (сума надходжень орендної плати за землю до публічних бюджетів / сума надходжень земельного податку до публічних бюджетів), %	Груповий індекс фіскальної ефективності регулювання землеволодінь та землекористувань
Вінницька	0,227	0,838	0,501	0,501
Волинська	0,139	0,873	0,297	0,404
Дніпропетровська	1,000	0,716	0,800	0,835
Житомирська	0,132	0,802	0,488	0,448
Закарпатська	0,241	0,862	0,132	0,378
Запорізька	0,152	0,724	0,885	0,553
Івано-Франківська	0,281	0,861	0,386	0,489
Київська	0,313	0,950	0,297	0,492
Кіровоградська	0,236	0,718	0,818	0,569
Львівська	0,435	0,935	0,446	0,589
Миколаївська	0,169	0,767	0,372	0,415
Одеська	0,463	0,815	0,242	0,488
Полтавська	0,284	0,728	0,829	0,595
Рівненська	0,154	0,863	0,231	0,383
Сумська	0,155	0,710	0,668	0,488
Тернопільська	0,196	1,000	0,516	0,536
Харківська	0,198	0,801	0,322	0,418
Хмельницька	0,231	0,809	0,585	0,523
Черкаська	0,268	0,775	1,000	0,651
Чернівецька	0,318	0,901	0,298	0,482
Чернігівська	0,121	0,731	0,533	0,438

delta 0,152

низький 0,378 0,530

середній 0,530 0,682

високий 0,682 0,835

Примітка. *Розраховано за даними Міністерства фінансів України

Ефективність фіскального регулювання землеволодінь та землекористувань забезпечує аграрний сектор, де має місце висока орендна ставка. Вказані області є найбільш потужними регіонами у сфері аграрного

виробництва. Велика частка земель перебуває в оренді (державна та комунальна власність).

Оскільки ставки орендної плати зазвичай вищі за ставки земельного податку з приватних власників, співвідношення оренда/податок забезпечує зростання індексу. Разом із тим величезна загальна площа земельного фонду цих областей зменшує показник фіскальної віддачі на 1 гектар, не дозволяючи йому випередити за цим параметром невеликі, але густо заселені області. Земля залишається ключовим активом (висока частка плати за землю у надходженнях податку на майно).

Держава отримує стабільний дохід від оренди, який перевищує надходження від податку з власників.

До групи регіонів з низьким рівнем індексу фіскальної ефективності регулювання землеволодінь та землекористувань у 2024 році відносяться адміністративні області: Вінницька (0,501), Волинська (0,404), Житомирська (0,448), Закарпатська (0,378), Івано-Франківська (0,489), Київська (0,492), Миколаївська (0,415), Одеська (0,488), Рівненська (0,383), Сумська (0,488), Харківська (0,418), Хмельницька (0,523), Чернівецька (0,482) та Чернігівська (0,438) області.

Харківська, Сумська, Чернігівська, Миколаївська, Одеська області – для цих регіонів низький індекс є прямим наслідком російського збройного вторгнення. На законодавчому рівні діють пільги щодо плати за землю на територіях активних бойових дій, а це знижує суму надходжень. Величезні площі земельного фонду фактично виведені з економічного обігу. В Одеській та Миколаївській областях проблеми з «зерновим коридором» та портами знизили рентабельність агробізнесу, що призвело до перегляду орендних ставок та накопичення податкових боргів.

У Волинській, Рівненській та Житомирській областях велика частина земельного фонду – це ліси або болота, які не приносять високої фіскальної віддачі на 1 га. У багатьох західних областях частка приватної землі (паїв), з якої сплачується земельний податок, є вищою за частку орендованої державної

землі. Оскільки податок зазвичай нижчий за орендну плату, а це знижує індекс фіскального регулювання землеволодінь та землекористувань.

В умовах завершення процесу інституціоналізації класичних атрибутів функціонування земельного ринку і усунення комплексу інституційних пасток та інституційних розривів в системі розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу складовою узагальнюючої оцінки ефективності фінансового регулювання земельних відносин в регіонах України виступає розрахунок показників бюджетної ефективності регулювання публічних земельних активів. Публічні земельні активи – це земельні активи, котрі перебувають у державній та комунальній власності. Запуск повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення у 2020 році та земельна дерегуляція 2021 року активізували процеси перерозподілу публічних земельних активів, що має вагомe значення для активізації процесів акумуляції доходів місцевих бюджетів за рахунок операцій з капіталом.

Тому одним з показників оцінки ефективності фінансового регулювання земельних відносин в межах критерію «Бюджетна ефективність регулювання використання публічних земельних активів» виступає показник частки коштів від продажу землі у сукупних надходженнях земельної ренти до публічних бюджетах. Він розраховується як відношення суми надходжень коштів від продажу землі до публічних бюджетів до суми сукупних надходжень земельної ренти до публічних бюджетів. Скупні надходження земельної ренти до публічних бюджетів – це сума коштів від продажу земель, яка надходить до публічних бюджетів, та плати за землю.

Одним з показників ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин в межах вказаного критерію виступає показник частки коштів від продажу землі у доходах публічних бюджетів від операцій з капіталом. Цей показник розраховується як відношення суми надходжень коштів від продажу землі до публічних бюджетів до суми доходів публічних бюджетів від операцій з капіталом. Третім показником бюджетної ефективності регулювання використання публічних земельних активів виступає

показник суми надходжень коштів від продажу землі на одиницю площі земельного фонду, який розраховується як відношення суми надходжень коштів від продажу землі до публічних бюджетів окремого регіону та площі земельного фонду адміністративної області.

На основі проведених розрахунків встановлено, що високий рівень групового індексу бюджетної ефективності регулювання використання публічних земельних активів у 2024 році (табл. 2.6) має місце в таких адміністративних областях як Запорізька (0,592). У Запорізькій області (на підконтрольних територіях) великі агрохолдинги та підприємства могли почати викуплювати землі, які раніше були в оренді, щоб капіталізувати активи навіть попри ризики. Це зумовило сплеск надходжень саме від продажу, що відобразилося у показнику – частці коштів від продажу в доходах від операцій з капіталом. Продаж декількох великих ділянок несільськогосподарського призначення (під промисловість або комерцію) у місті Запоріжжя за високою ринковою ціною дає величезний бюджетний приріст на кожен гектар порівняно з аграрними регіонами, де продається дешева рілля. Оскільки продаж землі стає чи не єдиним джерелом капітальних доходів бюджету, цей показник у формулі автоматично наближається до максимуму.

Середній рівень бюджетної ефективності регулювання використання публічних земельних активів у 2024 році спостерігається в таких регіонах: як Дніпропетровська (0,364) та Львівська (0,395) області.

У Львівській та Дніпропетровській областях система адміністрування плати за землю (орендна плата та земельний податок) працює надзвичайно ефективно. Оскільки надходження від оренди та податку тут є дуже високими, навіть масштабні продажі землі не можуть «перекрити» ці регулярні платежі. Це утримує частку продажу на помірному (середньому) рівні, що свідчить про структуру доходів, де бюджет не залежить лише від розпродажу активів.

Другий показник – частка продажу землі в доходах від операцій з капіталом. Ці області мають велику кількість іншого комунального майна (приміщення, об'єкти малої приватизації). У Львові та Дніпрі активно продають

не лише землю, а й нерухомість. Тому доходи від операцій з капіталом являють собою значні суми від приватизації майна, що зменшує частку саме коштів, акумульованих від продажу землі.

Таблиця 2.6

Індивідуальні та груповий індекси оцінки бюджетної ефективності регулювання використання публічних земельних активів у 2024 році

Регіони	Частка коштів від продажу землі у сукупних надходженнях земельної ренти до публічних бюджетів (надходження коштів від продажу землі до публічних бюджетів / сукупні надходження земельної ренти (плата за землю + кошти від продажу землі) до публічних бюджетів), %	Частка коштів від продажу землі у доходах публічних бюджетів від операцій з капіталом (надходження коштів від продажу землі до публічних бюджетів / доходи публічних бюджетів від операцій з капіталом), %	Сума надходжень коштів від продажу землі до публічних бюджетів на одиницю площі земельного фонду (надходження коштів від продажу землі до публічних бюджетів / площа земельного фонду адміністративної області), грн/га	Груповий індекс бюджетної ефективності регулювання використання публічних земельних активів
Вінницька	0,034	0,326	0,377	0,236
Волинська	0,017	0,343	0,326	0,219
Дніпропетровська	0,179	0,522	0,413	0,364
Житомирська	0,059	0,459	0,152	0,212
Закарпатська	0,023	0,349	0,149	0,166
Запорізька	1,000	1,000	0,008	0,592
Івано-Франківська	0,030	0,414	0,149	0,187
Київська	0,040	0,321	0,494	0,271
Кіровоградська	0,073	0,311	0,147	0,173
Львівська	0,019	0,332	1,000	0,395
Миколаївська	0,094	0,378	0,081	0,177
Одеська	0,167	0,438	0,224	0,271
Полтавська	0,094	0,483	0,186	0,244
Рівненська	0,025	0,372	0,214	0,195
Сумська	0,110	0,329	0,059	0,160
Тернопільська	0,042	0,448	0,071	0,173
Харківська	0,093	0,326	0,156	0,188
Хмельницька	0,035	0,396	0,229	0,211
Черкаська	0,045	0,441	0,205	0,220
Чернівецька	0,015	0,359	0,145	0,165
Чернігівська	0,178	0,551	0,050	0,243

delta 0,144

низький 0,160 0,304

середній 0,304 0,448

високий 0,448 0,592

Примітка. *Розраховано за даними Міністерства фінансів України

Бюджети цих регіонів не «проїдають» землю (якби індекс був надто високим, це означало б, що оренда не збирається, а активи просто розпродаються). Ринок є прогнозованим: ціна продажу корелює з орендними ставками. Органи місцевого самоврядування балансують між разовим отриманням прибутку (продаж) та стабільним потоком (оренда) – це ознака інституційної розвиненості.

До групи регіонів з низьким рівнем індексу бюджетної ефективності регулювання використання публічних земельних активів у 2024 році відносяться адміністративні області: Вінницька (0,236), Волинська (0,219), Житомирська (0,212), Закарпатська (0,166), Івано-Франківська (0,187), Київська (0,271), Кіровоградська (0,173), Миколаївська (0,177), Одеська (0,271), Полтавська (0,244), Рівненська (0,195), Сумська (0,160), Тернопільська (0,173), Харківська (0,188), Хмельницька (0,211), Черкаська (0,220), Чернівецька (0,165) та Чернігівська (0,243) області.

У більшості випадків це свідчить про консервативну стратегію громад, які надають перевагу стабільній оренді за передачу у користування земель комунальної власності над разовим продажем, або про специфіку структури земельного фонду відповідних громад базового рівня. Громади в цих регіонах мають дуже високі надходження від орендної плати та земельного податку. Оскільки в знаменнику першого показника стоїть сукупна рента (оренда + продаж), високі показники оренди зменшують частку продажу.

Місцева влада вважає за краще отримувати 8-12% від нормативної оцінки щороку у вигляді оренди, ніж здійснити разовий акт продажу земель, котрі перебувають у комунальній власності. Це робить бюджет стабільним, але індекс бюджетної ефективності регулювання використання публічних земельних активів – низьким. Третій компонент формули – надходження від продажу на одиницю площі. Навіть якщо в Київській чи Одеській області продають землю за високими цінами, при діленні цієї суми на мільйони гектарів загальної площі області (включаючи ліси, болота та неугіддя), виходить низьке питоме значення. Закарпатська, Івано-Франківська,

Чернівецька області – велика частина публічних земель – це ліси, заповідники та гірські масиви, які за законом не можуть бути продані. Малий обсяг земель, доступних для комерційного обігу, обмежує чисельник у всіх трьох формулах індексу. У цих регіонах часто активніше продають об'єкти нерухомості (старі бази відпочинку, приміщення), а не саму землю під ними, що зменшує частку земельних платежів у капітальних доходах.

Вагомою складовою системи узагальнюючої оцінки рівня ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин виступає розрахунок показників цінової ефективності регулювання ринку сільськогосподарських земель. Виокремлення сільськогосподарських земель при розрахунку показників ефективності фінансового регулювання земельних відносин зумовлено високим рівнем ліквідності даної категорії земель з огляду на їх високий рівень родючості та вагомість у забезпечення продовольчої безпеки та нарощення експортного капіталу країни. Тим більше, що традиційно вартість сільськогосподарських земель виступала відправним пунктом ціноутворення на інші категорії земель.

Тому в межах критерію «Цінова ефективність регулювання ринку сільськогосподарських земель» розраховуються такі показники: 1) усереднене значення нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь; 2) середньозважена ціна сільськогосподарських земель; 3) частка коштів від викупу сільськогосподарських земель в сукупних надходженнях коштів від продажу землі до публічних бюджетів України (розраховується як відношення суми надходжень коштів від викупу сільськогосподарських земель до публічних бюджетів та сукупних надходжень коштів від продажу землі до публічних бюджетів).

Дослідження показали, що високий рівень групового індексу оцінки цінової ефективності регулювання ринку сільськогосподарських земель у 2024 році (табл. 2.7) має місце в таких адміністративних областях: Кіровоградська (0,716), Полтавська (0,796), Сумська (0,697) та Черкаська (0,701) області.

Таблиця 2.7

Індивідуальні та груповий індекси оцінки цінової ефективності регулювання
ринку сільськогосподарських земель у 2024 році

Регіони	Усереднене значення нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь у 2024 році, грн/га	Середньозважена ціна сільськогосподарських земель у 2024 році, тис. грн/га	Частка коштів від викупу сільськогосподарських земель у сукупних надходженнях коштів від продажу землі до публічних бюджетів України (надходження коштів від викупу сільськогосподарських земель до публічних бюджетів / сукупні надходження коштів від продажу землі до публічних бюджетів), %	Груповий індекс цінової ефективності регулювання ринку сільськогосподарських земель
Вінницька	0,648	0,613	0,389	0,545
Волинська	0,604	0,579	0,015	0,370
Дніпропетровська	0,821	0,463	0,281	0,506
Житомирська	0,543	0,500	0,088	0,361
Закарпатська	0,624	0,590	0,003	0,374
Запорізька	0,634	0,415	0,739	0,590
Івано-Франківська	0,595	1,000	0,019	0,481
Київська	0,657	0,658	0,277	0,519
Кіровоградська	0,932	0,493	0,751	0,716
Львівська	0,480	0,708	0,017	0,370
Миколаївська	0,723	0,414	0,291	0,465
Одеська	0,900	0,440	0,106	0,447
Полтавська	0,856	0,722	0,813	0,796
Рівненська	0,556	0,579	0,020	0,358
Сумська	0,721	0,420	1,000	0,697
Тернопільська	0,804	0,689	0,217	0,548
Харківська	0,919	0,461	0,059	0,437
Хмельницька	0,781	0,620	0,220	0,521
Черкаська	1,000	0,581	0,556	0,701
Чернівецька	0,875	0,637	0,002	0,454
Чернігівська	0,767	0,455	0,242	0,472

delta 0,146

низький 0,358 0,504

середній 0,504 0,650

високий 0,650 0,796

Примітка. *Розраховано за даними Міністерства фінансів України

Високий показник індексу у цих областях не є випадковістю. Ці регіони складають «аграрну основу» України. Високий рівень групового індексу у 2024 році зумовлений поєднанням природних факторів, ринкової активності та

ефективної роботи місцевих громад із бюджетом. Нормативна грошова оцінка (НГО) є базою індексу. Черкащина та Полтавщина традиційно мають найвищі показники НГО в країні завдяки високій якості чорноземів. З 1 січня 2024 року ринок землі відкрився для юридичних осіб. Це спричинило зростання середньозваженої ціни і саме вказані області стали головними бенефіціарами. Полтавська та Черкаська області вважаються «безпечними гаванями» для агробізнесу. Також у цих регіонах зосереджена велика кількість агрохолдингів та фермерських господарств, які активно викупувають землю для формування цілісних земельних масивів. Висока частка коштів від викупу в бюджетних надходженнях свідчить про те, що місцева влада в цих областях створила умови для швидкого оформлення угод, що підвищує регуляторну ефективність індексу.

Середній рівень оцінки цінової ефективності регулювання ринку сільськогосподарських земель у 2024 році спостерігається в таких регіонах: Вінницька (0,545), Дніпропетровська (0,506), Запорізька (0,590), Київська (0,519), Тернопільська (0,548) та Хмельницька (0,521) області. У Київській та Вінницькій областях ринкова вартість землі є однією з найвищих в Україні. Ціна землі у Київській області часто завищена через близькість до столиці та потенціал зміни цільового призначення. Рівень «середній» через величезний обсяг загальних надходжень від продажу землі (загальний ринок), а частка коштів саме від викупу (колишнього права постійного користування) може бути відносно меншою. Запорізька та Дніпропетровська області мають колосальний аграрний потенціал та високу НГО, але війна вносить корективи. Попри високу якість ґрунтів, ринкова ціна нижча, як у центрі України через високі ризики для інвесторів. Багато фермерів у цих регіонах зараз не ризикують вкладати капітал у викуп землі, воліючи будувати свою діяльність на оренді сільськогосподарських земель. Це знижує показник частки викупу. Західний кластер (Тернопільська та Хмельницька області) має свою особливість. Висока НГО та ціна: земля є високовартісною і родючою. На Заході України велика кількість суб'єктів аграрного підприємництва, котрі функціонують на основі використання

невеликої кількості паїв, та фермерських господарств. Процес викупу земель із державної власності фермерами часто відбувається повільніше, ніж у найбільш потужних агрорегіонах Центру, де юридичні особи (агрохолдинги) почали агресивніше фінансувати ці процеси починаючи з 1 січня 2024 року.

До групи регіонів з низьким рівнем індексу цінової ефективності регулювання ринку сільськогосподарських земель у 2024 році відносяться адміністративні області: Волинська (0,370), Житомирська (0,361), Закарпатська (0,374), Івано-Франківська (0,481), Львівська (0,370), Миколаївська (0,465), Одеська (0,447), Рівненська (0,358), Харківська (0,437), Чернівецька (0,454) та Чернігівська (0,472) області.

Для таких областей як Волинська, Рівненська, Житомирська, Чернігівська, а також гірських Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької нормативна грошова оцінка тут об'єктивно нижча, ніж у чорноземних областях. Піщані ґрунти, перезволожені землі або гірський рельєф дають низький старт для розрахунку індексу. Вагомий вплив також здійснює фактор фрагментації. На Заході України площа паїв зазвичай менша, а масиви земель – роздроблені. Це знижує інтерес великих інвесторів (юридичних осіб) до придбання чи взяття в оренду таких земель, що стримує ріст середньозваженої ціни. Треба також констатувати вплив «воєнного дисконту» для Харківської, Миколаївської, Чернігівської та Одеської (особливо південної частини) областей через ризики мінування сільськогосподарських угідь. Величезні площі в Харківській та Миколаївській областях виключені з продуктивного господарського обігу через мінування або близькість до Сходу. У підсумку це знижує ринкову ціну. Одеська та Миколаївська області сильно залежать від роботи портів. Проблеми з експортом знижують прибутковість агробізнесу, а отже і спроможність фермерів викупувати землю.

Дослідження показали, що високий рівень інтегрального індексу ефективності фінансового регулювання земельних відносин у 2024 році (табл. 2.8, 2.9) має місце в таких адміністративних областях: Дніпропетровська (0,556), Запорізька (0,578), Полтавська (0,527) та Черкаська (0,507) області.

Таблиця 2.8

Інтегральний індекс ефективності фінансового регулювання земельних
відносин

Регіони	Груповий індекс фіскальної ефективності регулювання землеволодінь та землекористувань	Груповий індекс бюджетної ефективності регулювання використання публічних земельних активів	Груповий індекс цінової ефективності регулювання ринку сільськогосподарських земель	Інтегральний індекс ефективності фінансового регулювання земельних відносин
Вінницька	0,501	0,236	0,545	0,421
Волинська	0,404	0,219	0,370	0,328
Дніпропетровська	0,835	0,364	0,506	0,556
Житомирська	0,448	0,212	0,361	0,337
Закарпатська	0,378	0,166	0,374	0,302
Запорізька	0,553	0,592	0,590	0,578
Івано-Франківська	0,489	0,187	0,481	0,378
Київська	0,492	0,271	0,519	0,423
Кіровоградська	0,569	0,173	0,716	0,467
Львівська	0,589	0,395	0,370	0,448
Миколаївська	0,415	0,177	0,465	0,346
Одеська	0,488	0,271	0,447	0,399
Полтавська	0,595	0,244	0,796	0,527
Рівненська	0,383	0,195	0,358	0,309
Сумська	0,488	0,160	0,697	0,431
Тернопільська	0,536	0,173	0,548	0,408
Харківська	0,418	0,188	0,437	0,343
Хмельницька	0,523	0,211	0,521	0,410
Черкаська	0,651	0,220	0,701	0,507
Чернівецька	0,482	0,165	0,454	0,359
Чернігівська	0,438	0,243	0,472	0,381

delta 0,092

низький 0,302 0,394

середній 0,394 0,486

високий 0,486 0,578

Примітка. *Розраховано за даними Міністерства фінансів України

Високий рівень інтегрального індексу в цих чотирьох областях свідчить про те, що вони змогли досягти балансу між трьома критично важливими сферами: наповненням бюджету через податки, ефективним управлінням комунальною землею та активністю на ринку купівлі-продажу земель. Для Дніпропетровщини та Запорізької областей вагоме значення має поєднання промислового та аграрного потенціалів.

**Групування регіонів України за рівнем ефективності фінансового
регулювання земельних відносин у 2024 році*,****

Критерій	Рівень ефективності фінансового регулювання земельних відносин		
	низький	середній	високий
Фіскальна ефективність регулювання землеволодінь та землекористувань	Вінницька Волинська Житомирська Закарпатська Івано-Франківська Київська Миколаївська Одеська Рівненська Сумська Харківська Хмельницька Чернівецька Чернігівська	Запорізька Кіровоградська Львівська Полтавська Тернопільська Черкаська	Дніпропетровська
Бюджетна ефективність регулювання використання публічних земельних активів	Вінницька Волинська Житомирська Закарпатська Івано-Франківська Київська Кіровоградська Миколаївська Одеська Полтавська Рівненська Сумська Тернопільська Харківська Хмельницька Черкаська Чернівецька Чернігівська	Дніпропетровська Львівська	Запорізька
Цінова ефективність регулювання ринку сільсько-господарських земель	Волинська Житомирська Закарпатська Івано-Франківська Львівська Миколаївська Одеська Рівненська Харківська Чернівецька Чернігівська	Вінницька Дніпропетровська Запорізька Київська Хмельницька Тернопільська	Кіровоградська Полтавська Сумська Черкаська

Інтегральна оцінка ефективності фінансового регулювання земельних відносин	Волинська Житомирська Закарпатська Івано-Франківська Миколаївська Рівненська Харківська Чернівецька Чернігівська	Вінницька Київська Кіровоградська Львівська Одеська Сумська Тернопільська Хмельницька	Дніпропетровська Запорізька Полтавська Черкаська

**Джерело: розроблено автором.*

***у зв'язку з відсутністю технічної можливості ідентифікації реальної ситуації у фінансовому регулюванні земельних відносин внаслідок збройної агресії російських загарбників відсутні розрахунки по Донецькій, луганській та Херсонській областях, а також по АР Крим.*

Фіскальна ефективність регулювання земельних відносин є найвищою у регіонах, де зосереджені найбільші промислові підприємства (металургія, видобуток), які сплачують величезні суми земельного податку та орендної плати за землі промисловості. Найвищі рівні бюджетної ефективності регулювання земельних відносин спостерігаються у регіонах, де традиційно висока частка оренди державних та комунальних земель великими агрохолдингами. Навіть у складних умовах ці платежі залишаються стабільним джерелом доходу бюджетів відповідних категорій територіальних громад.

«Золотий стандарт» агробізнесу (Полтавщина та Черкащина) є центрами прибутковості аграрного сектору. Цінова ефективність у 2024 році з відкриттям ринку для юридичних осіб призвела до того, що саме тут зафіксовано найвищу концентрацію капіталу.

Агрохолдинги почали активно викуповувати землі, що підняло середньозважену ціну та частку викупу в надходженнях коштів від продажу землі до місцевих бюджетів. Оскільки нормативна грошова оцінка земель у «чорноземних регіонах» одна з найвищих, усі похідні від неї (земельний податок, орендна плата, мінімальна ціна продажу) автоматично стають вищими, ніж в інших регіонах.

Середній рівень інтегрального індексу ефективності фінансового

регулювання земельних відносин у 2024 році спостерігається о таких регіонах: Вінницька (0,421), Київська (0,423), Кіровоградська (0,467), Львівська (0,448), Одеська (0,399), Сумська (0,431), Тернопільська (0,408) та Хмельницька (0,410) області.

Київська, Львівська, Одеська області – це області, які є лідерами за ринковою вартістю землі та інвестиційною привабливістю, але мають низькі значення за іншими компонентами. Прикметною рисою є те, що у Київській та Львівській областях земля дорога, але значна частина угідь перебуває в «тіні» або використовується за застарілими договорами оренди, що знижує фінансовий індекс.

Також вагоме значення має урбанізаційний тиск, оскільки велика кількість земель навколо Львова, Одеси та Києва переходить з аграрного статусу в комерційний. Це створює умови для зростання надходжень від продажу земель, але розмиває показники саме сільськогосподарської ефективності.

Вінницька, Хмельницька, Тернопільська області – це області, які відзначаються великими площами чорноземів і відповідно мають високу НГО. Проте у цих регіонах статичність орендних відносин склалася історично, адже велика частка земель перебуває у довгостроковій оренді великих холдингів. Це стримує рівень бюджетної ефективності (доходи від комунальних земель не ростуть так швидко, як ринкові ціни). Кіровоградська область, де попри високу цінову ефективність (активний ринок), відстає у показниках наповнення бюджетів через нижчу концентрацію промислових об'єктів порівняно з Дніпропетровщиною, що знижує загальний фінансовий бал.

До групи регіонів з низьким рівнем інтегрального індексу ефективності фінансового регулювання земельних відносин у 2024 році відносяться адміністративні області: Волинська (0,328), Житомирська (0,337), Закарпатська (0,302), Івано-Франківська (0,378), Миколаївська (0,346), Рівненська (0,309), Харківська (0,343), Чернівецька (0,359) та Чернігівська (0,381) області.

Крім геополітичних ризиків, в цих областях є причини більш

фундаментальні та природні. Однією з причин є низька база НГО через відносно нижчу родючість ґрунтів (піски, болота) або складний рельєф (гори). Нормативна грошова оцінка тут у рази нижча, ніж у Центрі України. Оскільки податки та оренда прив'язані до НГО, фіскальний індекс залишається низьким. Вагоме значення має також фрагментація земель та відносно невисока товарність сільськогосподарського виробництва. Внаслідок чого землі у цих регіонах не є достатньо цікавими для великих корпорацій, які могли б підняти цінову ефективність за рахунок конкуренції. У гірських регіонах (Закарпаття, Франківщина) земельні відносини більше зосереджені на користуванні земельними активами для рекреації та будівництва, а не для сільського господарства. Тому показники ефективності фінансового регулювання сільськогосподарських земель є нижчими порівняно з областями-аграрними гігантами.

Оцінка ефективності фінансового механізму регулювання земельних відносин в регіонах України за 2024 рік засвідчує суттєву диференціацію регіонів за рівнем результативності застосування фіскальних, бюджетних та цінових інструментів впливу на процеси господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу.

Аналіз фіскальної ефективності регулювання землеволодінь та землекористувань виявив, що найвищих результатів досягають регіони, в яких органічно поєднується аграрний та промисловий потенціал. На таких територіях надходження від оренди земель промисловими об'єктами поєднуються з активним обігом сільськогосподарських угідь в умовах другого етапу земельної реформи, що забезпечує синергетичний ефект фіскального наповнення місцевих бюджетів. Натомість регіони з переважанням лісових масивів, перезволожених або гірських угідь об'єктивно поступаються за даним критерієм через нижчу нормативну грошову оцінку та обмежений фіскальний потенціал земельного фонду. Окремим чинником зниження фіскальної ефективності слугують наслідки воєнних дій, які фактично вилучають значні площі сільськогосподарських угідь з господарського обігу та зумовлюють

застосування пільгових режимів оподаткування.

Оцінка бюджетної ефективності регулювання публічних земельних активів демонструє, що регіони з розвинутою системою адміністрування орендних платежів формують стабільну базу капітальних надходжень, не вдаючись до надмірного розпродажу земельних активів. Водночас у регіонах, де основним джерелом капітальних доходів виступає саме продаж землі, спостерігається вища питома вага відповідних надходжень, що свідчить про вразливість бюджетної конструкції та залежність від разових операцій. Регіони із значними масивами охоронюваних природних угідь закономірно демонструють низькі значення бюджетного індексу через обмежений обсяг земель, доступних для комерційного обігу.

Розрахунок цінової ефективності регулювання ринку сільськогосподарських земель підтверджує, що регіони з найвищою якістю ґрунтового покриття, сформованою ринковою інфраструктурою та активною присутністю великих агровиробників демонструють найвищий рівень ринкових цін і найвищу частку коштів від викупу сільськогосподарських земель у сукупних бюджетних надходженнях від продажу землі. Відкриття ринку для юридичних осіб з початку 2024 року суттєво активізувало цінову динаміку саме в таких регіонах.

Загалом., підвищення інтегральної ефективності фінансового регулювання земельних відносин потребує комплексного підходу: вдосконалення інструментів нормативної грошової оцінки земель, посилення прозорості орендних відносин, стимулювання легального обігу сільськогосподарських угідь та зміцнення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування у сфері управління публічними земельними активами.

2.3. Результуюча оцінка еколого-економічної ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин

Фінансовий механізм регулювання земельних відносин виступає інтегрованою сукупністю методів, інструментів та важелів регуляторного впливу на процес володіння, користування та розпоряджання земельно-ресурсними активами, а також на земельні трансакції. Водночас однією з основних характеристик фінансового механізму регулювання земельних відносин виступає рівень його еколого-економічної ефективності з огляду на вагомість земельних ресурсів в системі суспільного відтворення та зміцнення стійкості агроландшафтів. Результуючим показником еколого-економічної ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин визначено суму капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод

Для детермінації чинників, які вирішальною мірою впливають на капітальні інвестиції на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод, варто скористатися елементами множинного лінійного регресійного моделювання, яке дозволяє аналізувати та прогнозувати залежності між однією залежною змінною та кількома незалежними змінними і більш точно моделювати складні взаємозв'язки. Виходячи з того, що у 2007-2023 роках частка капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод у сукупних видатках на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод складала в середньому 51%, за результуючий показник (відклик) ефективності було взято капітальні інвестиції на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод (y).

Функція регресії $F(x)$ описує залежність середнього значення результативного відклику (y) від заданих значень предикторів(x). Загальний вигляд лінійної множинної регресійної моделі з декількома предикторами можна записати у вигляді:

$$y = b_0 + b_1 * x_1 + b_2 * x_2 + \dots + b_n * x_n + c \quad (2.1)$$

де x_1-x_n – відповідні предиктори;

b_0 – перетин з віссю ординат;

b_1, b_2, b_n – вагові коефіцієнти відповідних предикторів;

c – випадкова величина.

Взаємозв'язок між результуючим показником (відкликом) та факторами (предикторами) було встановлено на основі побудови кореляційної матриці вибору найбільш детермінуючих капітальні інвестиції на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод предикторів (табл. 2.9). На основі використання регресійно-кореляційного та дисперсного аналізу було відібрано найбільш детермінуючі предиктори (надходження земельного податку до місцевих бюджетів, надходження орендної плати до місцевих бюджетів, питома вага земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів) (табл. 2.10). Вибірка представлена за 2007-2023 роки.

Для точного описання рівняння регресії було проведено апроксимацію значень для функції $F(x)$ на основі вихідних статистичних даних. Проводився розрахунок математичної моделі, в основі якої закладена економічна залежність капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод від зміни надходжень земельного податку до місцевих бюджетів, надходжень орендної плати до місцевих бюджетів, питомої ваги земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів.

Предиктори та результуючий показник лінійної множинної регресійної моделі наступні:

y – капітальні інвестиції на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод, млн грн;

x_1 – надходження земельного податку до місцевих бюджетів, млн грн;

x_2 – надходження орендної плати до місцевих бюджетів, млн грн;

x_3 – питома вага земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів, %.

Провівши математичну обробку даних за допомогою методу найменших квадратів отримали наступну регресійну статистику: коефіцієнт множинної

Таблиця 2.9

Кореляційна матриця вибору найбільш детермінуючих капітальні інвестиції на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод предикторів в цілому по Україні у 2007-2023 роках*

	<i>Капітальні інвестиції на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод, млн грн</i>	<i>Надходження земельного податку до місцевих бюджетів, млн грн</i>	<i>Надходження орендної плати до місцевих бюджетів, млн грн</i>	<i>Питома вага земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів, %</i>	<i>Питома вага орендної плати у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів, %</i>	<i>Кошти від продажу землі, млн грн</i>	<i>Питома вага капітальних інвестицій у витратах на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод, %</i>	<i>Питома вага поточних витрат у витратах на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод, %</i>	<i>Плата за землю, млн грн</i>
Капітальні інвестиції на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод, млн грн	1								
Надходження земельного податку до місцевих бюджетів, млн грн	0,860	1							
Надходження орендної плати до місцевих бюджетів, млн грн	0,761	0,965	1						
Питома вага земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів, %	0,486	0,278	0,054	1					

Питома вага орендної плати у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів, %	-0,486	-0,278	-0,054	-1	1				
Кошти від продажу землі, млн грн	0,466	0,316	0,163	0,554	-0,554	1			
Питома вага капітальних інвестицій у витратах на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод, %	0,473	0,189	-0,018	0,645	-0,645	0,714	1		
Питома вага поточних витрат у витратах на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод, %	-0,473	-0,189	0,018	-0,645	0,645	-0,714	-1	1	
Плата за землю, млн грн	0,809	0,988	0,994	0,147	-0,147	0,228	0,068	-0,068	1

**розраховано за даними Міністерства фінансів України та Державної служби статистики України*

Таблиця 2.10

Результати регресійно-кореляційного та дисперсного аналізу
встановлення зв'язку між обсягом капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод
та основними предикторами в цілому по Україні у 2007-2023 роках*

	Капітальні інвестиції на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод, млн грн	Надходження земельного податку до місцевих бюджетів, млн грн	Надходження орендної плати до місцевих бюджетів, млн грн	Питома вага земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів, %	Розрахункові капітальні інвестиції на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод, млн грн	
2007	394,3	1718,4	2170,8	79,0	667,9	
2008	787,3	2386,7	4294,7	55,5	514,9	
2009	401,4	2814,8	5547,8	50,7	493,0	
2010	320,3	3051,3	6488,6	47,0	455,0	
2011	638,6	3236,5	7464,4	43,3	401,9	
2012	540,3	3614,3	8967,3	40,2	360,2	
2013	326,1	3366,1	9436,8	35,6	232,1	
2014	358,2	3161,3	8922,5	35,4	219,2	
2015	388,3	4059,9	10771,6	37,6	315,1	
2016	419,9	8093,3	15230,4	53,1	1074,2	
2017	1284,5	9649,7	16734,8	57,6	1374,1	
2018	1444,3	9870,6	17450,5	56,5	1366,7	
2019	1721,9	13349,6	19486	68,4	2150,9	
2020	2554,2	12813,6	18658,1	68,6	2082,7	
2021	2716,8	13843,6	21419,7	64,5	2099,5	
2022	992,6	11126,3	18442,1	37,6	1476,6	
2023	1385,9	12086,8	22442,1	35,0	1391,0	
		<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимість F</i>
Регресія		3	7694914,1	2564971,4	18,9	5,01*10 ⁻⁵
Залишок		13	1761317,2	135485,9		
Разом		16	9456231,3			

*розраховано за даними Міністерства фінансів України та Державної служби статистики України

регресії (R) – 0,903; R-квадрат (коефіцієнт детермінації) – 0,814; скоректований R-квадрат – 0,771; F (критерій Фішера) – 18,932; значимість F – $5,01 \cdot 10^{-5}$; кількість спостережень – 17.

З приведених результатів (коефіцієнт детермінації) та порівняння фактичних даних спостережень з розрахованими за допомогою детермінованої моделі, що показано на рис. 2.1, слідує, що залежність між відкликом та предикторами сильна (R-квадрат $> 0,7$) і відповідно лінійну множинну регресійну модель можна використовувати для аналізу впливу кожного окремо взятого предиктора за допомогою значення коефіцієнта Р-значимості.

Важливим етапом оцінки придатності множинної лінійної регресійної моделі є порівняння значень явища, котрі встановлені за результатами емпіричних виявлень, та показників, що отримані внаслідок розрахунків виходячи з отриманої моделі. В цьому напрямку доцільно провести дисперсний аналіз, що визначає, яка частина волатильності пояснюється за допомогою моделі, а яка проявляється у вигляді залишків.

Аналіз значимості показує вплив предиктора на відклик при фіксованому рівні інших предикторів (табл. 2.11).

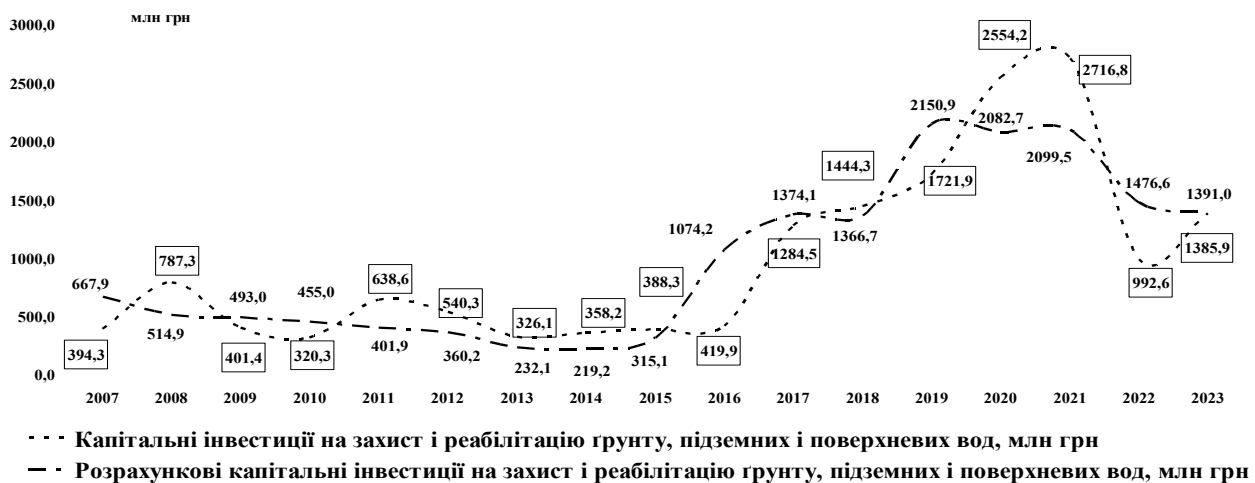

Рис. 2.1. Фактичні та розраховані за допомогою моделі (2.1) значення капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод у 2007-2023 роках, млн. грн*

*розраховано за даними Міністерства фінансів України та Державної служби статистики України

Це дозволяє провести ранжування впливу факторів на залежну змінну у наступному порядку зростання: надходження орендної плати до місцевих бюджетів, питома вага земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів та надходження земельного податку до місцевих бюджетів.

Таблиця 2.11

Регресійні характеристики окремих предикторів, які здійснюють найбільш детермінуючий вплив обсяг капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод у 2007-2023 роках*

Показники	Вагові коефіцієнти	Стандартна помилка	t-статистика	P-Значення
Y-перетин	-114,581	912,766	-0,126	0,902
Надходження земельного податку до місцевих бюджетів, млн грн	0,247	0,158	1,564	0,142
Надходження орендної плати до місцевих бюджетів, млн грн	-0,077	0,106	-0,723	0,482
Питома вага земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів, %	6,623	13,696	0,484	0,637

* розраховано за даними Міністерства фінансів України та Державної служби статистики України

Виходячи з даних табл. 2.11 лінійна множинна регресійна модель (2.1) набуде наступного детермінованого вигляду:

$$y = -114,6 + 0,247 \cdot x_1 - 0,077 \cdot x_2 + 6,632 \cdot x_3 \quad (2.2)$$

Необхідним етапом у регресійному моделюванні є оцінка тісноти зв'язку між відкликом та предикторами, тобто наскільки сильно або слабо зміна значень предикторів (незалежних змінних) впливає на значення залежної змінної (відклик). Для забезпечення параметризації тісноти зв'язку між результуючим показником (відкликом) та ключовими предикторами, виходячи з наявної регресійної лінійної множинної залежності, доцільно розрахувати коефіцієнти еластичності для кількісної характеристики впливу кожного предиктора на результуючий показник (табл. 2.12). Коефіцієнт еластичності вимірює відсоткову зміну залежної змінної у відповідь на відсоткову зміну незалежної змінної.

Побудова моделі та параметризація тісноти зв'язку між відкликом та предикторами дала можливість виявити кількісну характеристику впливу найбільш детермінуючих предикторів на відклик (обсяг капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод):

1) Зростання обсягів надходження земельного податку до місцевих бюджетів на 1% призводить до збільшення обсягу капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод на 2,2%.

Зростання надходжень від земельного податку до місцевих бюджетів створює додаткове фінансове джерело, яке може бути спрямоване на екологічні заходи, зокрема на захист та реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод. Цей зв'язок є прямим: збільшення доходів дозволяє місцевій владі виділяти більше коштів на капітальні інвестиції у природоохоронні проєкти. Водночас необхідною інституційною передумовою забезпечення спрямованості акумульованих у місцевих бюджетах земельних податків на фінансування проєктів екологізації земель є концентрація їх частини у спеціальних фондах.

Зв'язок між зростанням земельного податку та капітальними інвестиціями в екологізацію земельних відносин базується на кількох ключових принципах:

- формування цільових фондів: у багатьох країнах, включаючи Україну, частина надходжень від земельного податку може бути цілеспрямовано зарахована до місцевих екологічних фондів або спеціальних рахунків. Ці кошти акумулюються саме для фінансування природоохоронних програм;

- фіскально-бюджетна децентралізація: місцеві органи влади, отримуючи більше фінансових ресурсів, мають більшу автономію у прийнятті рішень щодо їх розподілу. Це дозволяє їм самостійно ініціювати та фінансувати проєкти, які раніше були б недоступними через брак коштів;

- стимулювання відповідального використання земель: земельний податок може бути диференційованим. Наприклад, вища ставка може застосовуватися до земель, що використовуються з порушенням екологічних норм (забруднення, надмірна експлуатація), що стимулює власників та орендарів дбати про стан ґрунту та вод. Зібрані таким чином кошти можуть бути інвестовані в програми з відновлення цих територій.

Значення у відсотках зростання/зменшення обсягу капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод у 2007-2023 роках при зростанні окремого предиктора на 1%*

Зростання окремого предиктора на 1%	Надходження земельного податку до місцевих бюджетів, млн грн	Відповідний результат зростання/зменшення обсягу капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод у %	2,2%
	Надходження орендної плати до місцевих бюджетів, млн грн		-1,2%
	Питома вага земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів, %		0,2%

* розраховано за даними Міністерства фінансів України та Державної служби статистики України

Збільшення надходжень від земельного податку є важливим інструментом для фінансування капітальних інвестицій (наприклад, будівництво очисних споруд, встановлення систем моніторингу, рекультивация земель), що безпосередньо покращують екологічний стан території.

2) Зростання обсягів надходження орендної плати до місцевих бюджетів на 1% призводить до зниження обсягу капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод на 1,2%.

Зростання надходжень від орендної плати за землю, на відміну від земельного податку, може мати опосередкований негативний вплив на фінансування капітальних інвестицій в екологію. Це пов'язано з тим, що висока орендна плата часто стимулює інтенсивну експлуатацію земельних ресурсів, а не їх раціональне використання, що веде до деградації ґрунтів і забруднення вод.

Причини негативного зв'язку:

- короткострокова вигода: орендар, що платить високу орендну плату, зацікавлений у отриманні максимального прибутку за короткий термін дії договору. Це призводить до надмірного використання добрив, пестицидів та

інших хімікатів, що виснажує ґрунт і забруднює підземні та поверхневі води;

- відсутність механізмів контролю: навіть якщо в договорі оренди передбачено екологічні зобов'язання, місцеві бюджети часто не мають достатніх ресурсів для ефективного контролю за їх дотриманням. Збільшення надходжень від орендної плати не завжди супроводжується пропорційним зростанням фінансування природоохоронних інспекцій;

- нецільове використання коштів: кошти, отримані від оренди, не завжди спрямовуються на екологічні потреби. Вони можуть використовуватися для покриття поточних видатків бюджету, таких як виплати заробітної плати, фінансування освітніх чи медичних закладів, що зменшує обсяг капітальних інвестицій, призначених на захист і реабілітацію навколишнього середовища;

- конфлікт інтересів: місцева влада, зацікавлена у збільшенні бюджетних надходжень, може надавати перевагу тим орендарям, які пропонують найвищу плату, незважаючи на потенційний екологічний збиток від їхньої діяльності. Це створює систему, де фінансова вигода переважає над екологічною стійкістю.

3) Зростання питомої ваги земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів на 1% призводить до підвищення обсягу капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод на 0,2%.

Враховуючи приведені результати параметризації тісноти зв'язку між обсягом капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод та найбільшими детермінуючими предикторами, а також виходячи з необхідності створення у місцевих бюджетах спеціальних фондів захисту та охорони земель, можна прогнозувати зростання капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод.

Висновки до Розділу 2

1. Дослідження показали, що основними інституційними розривами земельних відносин в Україні є: відсутність нормативної та методичної бази формування спеціалізованих земельних державних банків; формальний характер економічного стимулювання відтворення і охорони земельних

ресурсів; суперечливість системи обмежень рівня концентрації земельної власності; асиметричність інформації про нововведення в земельному законодавстві для різних суб'єктів аграрного підприємництва (особисті селянські господарства, сільськогосподарські підприємства, агропромислові холдинги); дискримінаційний характер надання державних дотацій окремим категоріям сільськогосподарських виробників; невиправданий імпорт і недостатньо підготовлена імплементація в вітчизняну практику господарювання інститутів землекористування, які вже давно сформувалися в економічно розвинених країнах; протиріччя між зовнішньоекономічними цілями і політикою державного земельного протекціонізму; половинчастість і безсистемність нормативної та методичної бази реінжинірингу меліорованих територій в найбільш депресивних регіонах.

2. Встановлено, що фінансовий механізм регулювання земельних відносин визначає економічні важелі, стимули та фінансові інструменти забезпечення розбудови земельно-господарських систем на національному, регіональному та місцевому рівнях з метою економічного обґрунтування конкретних заходів, спрямованих на раціональне використання та відтворення землересурсної сфери країни.

3. Базовою методологічною передумовою становлення такого механізму виступає здійснення узагальнюючої оцінки функціонування нинішнього формату фінансового регулювання земельних відносин, який зазнав декілька фаз трансформації у зв'язку з роздержавленням та приватизацією окремих категорій земель, упровадженням традиційних ринкових інститутів володіння, користування та розпоряджання земельними активами. Така узагальнююча оцінка має передбачати врахування комплексу факторів, пов'язаних з фіскальними, бюджетними та ціновими чинниками розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу.

4. Обґрунтовано, що узагальнююча оцінка порівняльної комплексної оцінки ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин в регіонах України повинна включати комплекс показників за трьома критеріями: 1) фіскальна ефективність регулювання землеволодінь та

землекористувань; 2) бюджетна ефективність регулювання використання публічних земельних активів; 3) цінова ефективність регулювання ринку сільськогосподарських земель.

5. Аналіз фіскальної ефективності регулювання землеволодінь та землекористувань виявив, що найвищих результатів досягають регіони, в яких органічно поєднується аграрний та промисловий потенціал. Оцінка бюджетної ефективності регулювання публічних земельних активів демонструє, що регіони з розвинутою системою адміністрування орендних платежів формують стабільну базу капітальних надходжень, не вдаючись до надмірного розпродажу земельних активів. Розрахунок цінової ефективності регулювання ринку сільськогосподарських земель підтверджує, що регіони з найвищою якістю ґрунтового покриву, сформованою ринковою інфраструктурою та активною присутністю великих агровиробників демонструють найвищий рівень ринкових цін і найвищу частку коштів від викупу сільськогосподарських земель у сукупних бюджетних надходженнях від продажу землі.

6. На основі побудови моделі та параметризації тісноти зв'язку між відкликом та предикторами дала можливість виявити кількісну характеристику впливу найбільш детермінуючих предикторів на відклик (обсяг капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод): 1) зростання обсягів надходження земельного податку до місцевих бюджетів на 1% призводить до збільшення обсягу капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод на 2,2%; 2) зростання обсягів надходження орендної плати до місцевих бюджетів на 1% призводить до зниження обсягу капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод на 1,2%; 3) підвищення питомої ваги земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів на 1% призводить до підвищення обсягу капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод на 0,2%.

РОЗДІЛ 3

БЮДЖЕТНО-ПОДАТКОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В СИСТЕМІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВОГО МЕХАНІЗМУ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

3.1. Зміст та фіскальний вимір плати за землю

Платність землекористування стала одним з основних факторів формування системи товарно-грошових відносин у сфері господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. Першочерговим завданням виступало оформлення плати за землю як інституту в системі економічних відносин. Надалі дана проблематика перемістилася в площину посилення фінансової самодостатності територіальних громад за рахунок ефективнішого адміністрування ресурсних платежів та формування фондів інвестиційного забезпечення реалізації природоохоронних проектів, зокрема охорони та захисту земель різних категорій. Особливо актуалізувалось завдання підвищення результативності земельного оподаткування, адже земельні ресурси є територіальним базисом розміщення і розвитку продуктивних сил, основним засобом виробництва у сільському та лісовому господарстві. Саме ці фактори роблять землю надзвичайно ліквідним товаром, що визначає значний попит на її придбання різними суб'єктами економічних відносин. Першочергового значення набуває проблема посилення диференційованості та стимулюючої ролі плати за землю, щоб вилучати у землекористувачів та землевласників ту частину ренти, яка утворюється під впливом природного чинника, і тому закономірним є її розподіл між публічними бюджетними фондами, що в умовах бюджетно-фіскальної децентралізації виступає вагомим детермінантом фінансової самодостатності місцевого самоврядування.

Існуюча система фіскального регулювання землекористування, хоч і в узагальненому вигляді, але виконує номінальну функцію платності за користування окремими ділянками земельного фонду, і разом з тим відзначається надзвичайною односторонністю та спрощеністю, не завжди має

диференційований характер, не завжди їй притаманна рентна основа. Тому й не дивно, що у публікаціях вітчизняних вчених проблема вдосконалення оподаткування землекористування знаходиться в спектрі найнеобхідніших заходів, що потребують реформаційних змін з метою динамізації земельних відносин. В умовах запуску ринку земель сільськогосподарського призначення та земельної дерегуляції, коли на порядок збільшилася кількість земельних трансакцій, трансформація системи стягнення плати за землю набуває вагомого значення як в контексті підвищення рівня ефективності стимулювання раціонального використання, відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу, так і в контексті нарощення бюджетного потенціалу соціально-економічного піднесення територіальних громад.

Плата за землю виступає ключовим інструментом системи фіскального регулювання землекористування, оскільки забезпечує вилучення різноманітних форм земельної ренти на користь публічних бюджетних фондів. Водночас за останні тридцять років даний фіскальний інструмент піддався численним трансформаціям, що, з однієї сторони, зумовлено специфікою переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки, а з іншої, – сутнісно-субстанціональною природою класичних форм земельного оподаткування.

Відправним пунктом уточнення сутності плати за землю виступають класичні трактування змісту названого фіскального інструменту, які були сформульовані А.Смітом та Д.Рікардо (табл. 3.1). Зокрема, А.Сміт розглядає плату за землю як вартість за використання земельних ділянок, що обумовлюється домінуванням принципу приватної власності на землю. Також фундатор класичної політекономії виокремлює різницю між рентою та орендною платою, оскільки остання також включає відсотки на вкладений капітал. На його думку, земельна рента не пов'язана з капітальними витратами, оскільки її зазвичай несе орендар [190]. Тобто фундатор класичної політекономії розглядає земельну ренту як частину доходу, котра визначається природною родючістю земель і не залежить від існуючої системи товарно-грошових відносин. Натомість орендна плата враховує рівень вартості позикового капіталу.

Таблиця 3.1

Авторські підходи до визначення категорії «плата за землю»*

Автор	Підхід	Джерело
Податковий кодекс України	обов'язковий платіж у складі податку на майно, що справляється у формі земельного податку та орендної плати за земельні ділянки державної і комунальної власності.	[166]
Дегтяр А.О.	входить до переліку місцевих податків і зборів і має низку фіскальних та регулюючих переваг, які підвищують її важливість як стабільного ресурсу наповнення бюджетів громад.	[61, с. 342]
Ібатуллин Ш. І.	є важливим елементом державного управління земельними відносинами та має стимулювати землевласників і землекористувачів використовувати земельні ділянки за їх цільовим призначенням, забезпечувати раціональне використання земельних ресурсів з дотриманням природоохоронних норм, надавати поштовх соціально-економічному розвитку територій населених пунктів, слугувати надійним джерелом поповнення державного бюджету.	[86, с. 213]
Ібрагімов М.Р.	є механізмом рентних важелів і застосовується до специфічного природного фактора виробництва – землі. З його допомогою перерозподіляється частина чистого доходу, одержана виробниками поза їх затратами й зусиллями, безпосередньо з допомогою земельної ділянки.	[87, с. 38]
Терентьєва О.	є одним з основних положень правового забезпечення раціонального використання й охорони земель через платність землекористування, що реалізується шляхом оподаткування.	[197, с. 541]
Іванова А.І.	має подвійну правову природу: з одного боку, цей податок відноситься до ресурсних платежів, а з іншого – до податку на власність.	[88, с. 147]
Кошель А.О.	розглядається як земельний податок, що являє собою своєрідну форму фінансових відносин між власником (володільцем, користувачем) землі і державою з приводу вилучення земельної ренти в бюджет, залежної за своєю величиною від родючості, місцезнаходження земельної ділянки, екологічного стану ґрунтів і продуктивності додаткових вкладень капіталу, який здійснюється в цілях розширеного відтворення землі як цілісної системи рентоутворюючих факторів.	[101, с. 588]
Максимчук О.О.	як економічна категорія плата за землю є одним із засобів, а як правова – однією із форм: 1) економічного стимулювання раціонального використання, відновлення та охорони землі; 2) наповнення місцевих бюджетів; 3) виконання цивільно-правових та господарсько-правових зобов'язань.	[116, с. 104]
Трещов М.М.	розглядає як складову системи земельного оподаткування в контексті фінансової незалежності місцевого самоврядування в Україні.	[206, с. 194]
Федорович В.І.	загальна назва для всіх видів обов'язкових платежів, що виплачуються у зв'язку з реалізацією права приватної власності та інших речових прав на землю.	[22, с. 446]
Правдюк В.	з одного боку, це звичайний платіж за господарським чи цивільно-правовим договором, з іншого – різновид та форма сплати загальнодержавного податку.	[172]

Костенко В.О., Шульга М.В.	розглядається як комплекс обов'язкових фінансових внесків, встановлених законодавством, які необхідні для реалізації прав власності та користування земельними ділянками. Ці платежі можуть стягуватись державою, місцевими громадами, фізичними та юридичними особами. Основною метою таких зборів є стимулювання власників і користувачів земель до раціонального і ефективного використання земельних ресурсів.	[99, с. 12; 224, с. 118]
Івашина Є.М.	запроваджується з метою формування джерела коштів для фінансування заходів щодо раціонального використання та охорони земель, підвищення родючості ґрунтів, відшкодування витрат власників землі і землекористувачів, пов'язаних з господарюванням на землях гіршої якості, ведення земельного кадастру, здійснення землеустрою та моніторингу земель, проведення земельної реформи та розвитку інфраструктури населених пунктів.	[89]
Говорун М.	метою такої плати є отримання суб'єктом у володіння, користування чи розпорядження певного об'єкта; можна розглядати як вид економічного стимулювання.	[33, с. 107]
Білецька Г.	плата за використання землі, що справляється у вигляді земельного податку та орендної плати за землю.	[10, с. 54]
Бондарчук Н.В., Кручко А.С.	відповідає класичному принципу оподаткування – принципу платоспроможності, тому що володіння землею є одним із показників реальної платоспроможності фізичних та юридичних осіб. Оскільки плата за землю натеper є місцевим податком, тому всі надходження зараховуються до місцевих бюджетів. Тобто суму земельного податку можна розглядати як свого роду плату за ті місцеві громадські послуги, які отримують землевласники в процесі володіння і користування земельною ділянкою.	[17, с. 266]
Рікардо Д.	визначає як долю продукту землі, яка виплачується землевласнику за користування першопочатковими і не руйнівними силами ґрунту; рента виплачується за користування землею лише тоді, коли кількість землі обмежена, а її якість неоднакова.	[175]
Сміт А.	є вартістю за використання земельних ділянок, і її обумовлює принцип приватної власності на землю. Між рентою та орендною платою є різниця, тому що остання включає також відсотки на вкладений капітал. Рента не пов'язана з капітальними витратами, оскільки їх зазвичай несе орендар.	[190]

**Джерело: Сформовано автором*

Д.Рікардо природу земельної ренти пов'язує з просторовим обмеженням землі та неоднаковою її якістю [175], що вирішальною мірою впливає на вартість земельного капіталу та розмір плати за його користування.

В економічній літературі вже тривалий період спостерігається широкий спектр авторських підходів стосовно змісту плати за землю як фіскального інструменту та форми перерозподілу різноманітних форм ренти, котра

утворюється у результаті залучення земельного капіталу у господарський обіг. З 2015 року плата за землю стала невід'ємною складовою податку на майно, що відповідає сучасним трендам податкового регулювання використання різноманітних категорій земель. Саме статус плати за землю як обов'язкового платежу у складі податку на майно і регламентується Податковим кодексом України [166]. Прикметною рисою плати за землю є також те, що вона входить до переліку місцевих податків та зборів і має низку фіскальних та регулюючих переваг [61, с. 342]. Зокрема, А.Дегтяр акцентує увагу на тому, що плата за землю є стабільним ресурсом наповнення бюджетів громад [61, с. 342]. Така позиція однозначно має бути взята на озброєння в частині формування пріоритетів національної фіскальної політики, оскільки надмірний фіскальний централізм якраз і призвів до того, що плата за землю є однією з основних статей доходів місцевих бюджетів. Акумуляція основних прямих та непрямих податків у центральному публічному фонді країни вимагає максимізації результативності вилучення плати за щемлю до бюджетів територіальних громад на основі ефективної ідентифікації реальної бази земельного оподаткування та встановлення еквівалентних земельній ренті ставок земельного податку та орендної плати за користування землею.

Існують також авторські підходи, котрі розглядають плату за землю ключовою складовою не лише системи фіскального регулювання землекористування, а ключовою складовою всієї системи державного управління земельними відносинами. Саме в даному контексті розглядає плату за землю академік НААН України Ш.Ібатуллин [86, с. 213]. Він також наголошує на тому, що базовою функцією названого фіскального інструменту має виступати стимулювання землевласників та землекористувачів використовувати земельні ділянки у відповідності з їх цільовим призначенням, а також дотримання норм природоохоронного законодавства в частині збереження природних фізико-хімічних характеристик земельного ресурсу. Також він акцентує увагу на тому, що плата за землю має надавати поштовх соціально-економічному розвитку територіальних громад з огляду на те, що входить до переліку місцевих податків і зборів і виступає одним з основних

джерел доходів місцевих бюджетів.

Високим рівнем фундаментальності стосовно визначення сутнісно-змістовних характеристик плати за землю виступає підхід М.Ібрагімова. Вчений розглядає плату за землю як механізм рентних важелів, котрий застосовується до специфічного природного фактора виробництва – землі. На його думку, такий механізм забезпечує перерозподіл частини чистого доходу, одержаного виробником поза його затратами [87, с. 38]. Певною мірою такий підхід варто підтримати, оскільки саме плата за землю забезпечує перерозподіл різноманітних форм ренти, котрі виникають при використанні земель різної родючості та з неоднаковими інфраструктурними поліпшеннями. Водночас вчений акцентує увагу лише на тому, що плата за землю реалізує суто функцію вилучення диференціальної земельної ренти І, оскільки не прив'язує її до затрат, які несе землевласник та землекористувач щодо поліпшення фізико-хімічних характеристик земель та інфраструктурного облаштування використання окремих категорій землі. З іншої сторони вітчизняне податкове законодавство якраз і зорієнтоване на вилучення диференціальної земельної ренти І, щоб вирівняти умови господарювання для різноманітних суб'єктів виробничо-господарської діяльності та домогосподарств.

В спектрі авторських підходів щодо розкриття сутності категорії «плата за землю» необхідно звернути увагу на акцентування уваги А.Івановою на тому, що названий фіскальний інструмент має подвійну природу, оскільки одночасно відноситься до ресурсних платежів і до податків на власність [88, с. 147]. Переведення плати за землю до складу податку на майно фактично забезпечило його інституціоналізацію як податку на власність. До 2015 року плата за землю розглядалася складовою зборів за спеціальне використання природних ресурсів, оскільки, фактично передбачала вилучення плати за користування природним ресурсом – землею.

Високим рівнем фундаментальності стосовно виокремлення базових характеристик плати за землю відзначається підхід О.Максимчук. Такий підхід розмежовує економічну та правову природу категорії «плата за землю». Як економічна категорія плата за землю є засобом, а як правова – однією із форм

економічного стимулювання раціонального використання, відновлення та охорони землі; наповнення місцевих бюджетів; виконання цивільно-правових та господарсько-правових зобов'язань [116, с. 104]. Певною мірою можна погодитися з твердженням про те, що плата за землю – це засіб наповнення місцевих бюджетів, що в умовах бюджетно-фіскальної децентралізації набуває ще більшої вагомості, зокрема в частині зміцнення фінансової самодостатності місцевого самоврядування. В умовах воєнного часу, коли стискання ділової активності звужує базу нарахування прямих та непрямих податків, плата за землю набуває вирішального значення для формування публічних фінансових фондів на територіальному рівні. Враховуючи те, що інститут плати за землю не відзначається необхідним рівнем диференціації ставок земельного податку та орендної плати у відповідності з передовими іноземними лекалами, у нинішніх умовах цей інститут не виконує повною мірою функцію засобу економічного стимулювання раціонального використання, відновлення та охорони землі, а це не забезпечує належного виконання вимог природоохоронного законодавства.

Існують також авторські бачення інституційної природи плати за землю, котрі дещо звужено розглядають охоплення даним фіскальним інструментом сфери земельних відносин. Так, В.Федорович розглядає плату за землю як платіж, що виплачується у зв'язку з реалізацією права приватної власності та інших речових прав на землю [22, с. 446]. В умовах дерегуляції земельних відносин, коли підвищується вагомість комунального сектору у землеволодінні, таке твердження є звуженим та не охоплює критично важливих просторово-територіальних передумов вилучення частини земельної ренти на користь публічних бюджетних фондів.

Через призму форми володіння та користування земельними активами розглядають сутність плати за землю В.Костенко та М.Шульга. На їх думку, плата за землю являє собою комплекс обов'язкових внесків, які необхідні для реалізації прав власності та користування земельними ділянками. Основною метою інструментів плати за землю вони розглядають посилення важелів економічного стимулювання власників і користувачів земель до раціонального і

ефективного використання земельних ресурсів [99, с. 12; 224, с. 118]. Нинішній формат адміністрування та вилучення частини земельної ренти на користь публічних бюджетних фондів не забезпечує підвищення дієвості стимулів стосовно впровадження проєктів екологізації землекористування. Водночас досягнення мети посилення стимулюючого впливу плати за землю на темпи та масштаби господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу не повинно стати рецидивом надмірного використання інструментів пільгового оподаткування земельного капіталу.

Заслуговує на увагу підхід Є.Івашиної до розкриття сутнісно-змістовних характеристик плати за землю. Вони розглядають функціональну спрямованість даного фіскального інструменту через призму його акумуляції у публічних бюджетних фондах з метою формування джерел коштів для фінансування заходів щодо раціонального використання та охорони земель, підвищення родючості ґрунтів, відшкодування витрат власників землі і землекористувачів, пов'язаних з господарюванням на землях гіршої якості [89]. Акумуляція плати за землю у спеціальних фондах фінансування відтворення та відновлення земель ускладняється тим, що даний фіскальний інструмент виступає складовою частиною податку на майно. Незважаючи на наявні інституційні обмеження, вже неодноразово пропонувалося частину плати за землю акумулювати у спеціальних фондах охорони земель, котрі формуватимуться у регіональних бюджетах та бюджетах місцевого самоврядування. В умовах воєнного часу, коли значні площі земель зазнали деструктивного впливу бойових дій, формування таких фондів є необхідною умовою створення надійних джерел фінансування усунення наслідків такого деструктивного впливу.

Існують також доволі спрощені підходи стосовно розкриття сутності плати за землю. Зокрема, Г.Білецька констатує, що плата за землю являє собою суму земельного податку та орендної плати за користування земельними ділянками [10, с. 54]. Фактично таке трактування виступає формою параметризації співвідношення земельних податків, які сплачуються фізичними та юридичними особами, та орендної плати, що надходять у місцеві бюджети. В

умовах земельної дерегуляції, коли органи місцевого самоврядування отримали значні площі земель сільськогосподарського призначення поза межами населених пунктів у комунальну власність, сформувалися передумови для максимізації надходжень плати за землю у бюджети місцевого самоврядування за рахунок передачі вказаних земельних активів у користування суб'єктам підприємницької діяльності та встановлення еквівалентних реальній цінності земель ставок орендної плати.

Виходячи з наявності численних інституційних розривів та методологічних проблем нарахування, адміністрування та перерозподілу плати за землю, виникає гостра необхідність в удосконаленні системи земельного оподаткування як в частині посилення фіскальної функції земельного податку та орендної плати, так і в частині підвищення дієвості інструментально-методологічного забезпечення системи економічного стимулювання раціонального використання, відтворення, охорони та захисту земельно-ресурсного потенціалу.

Ключовою інституційною зміною в системі стягнення та розподілу плати за землю як форми вилучення земельної ренти стало переведення даного фіскального платежу з категорії загальнодержавного податку до складу податку на майно з початку 2015 року. Переведення плати за землю до складу податку на майно в Україні регламентується низкою нормативно-правових актів. У Податковому кодексі України прописані основні положення щодо податку на майно, який об'єднує податок на землю, податок на нерухоме майно та інші податки, пов'язані з майновими правами [166]. Зміни були внесені до Податкового кодексу України, які уточнили, що плата за землю є частиною податку на майно (ст. 265). Це означає, що землевласники та землекористувачі почали сплачувати податок на майно, включаючи плату за землю.

Н.Бобох вказує, що земельні ділянки віднесені до об'єктів нерухомого майна також такими законодавчими актами як Цивільний кодекс України (ст. 181), Закон України «Про іпотеку», Національний стандарт №1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав», що дозволяє розглядати земельне оподаткування як оподаткування нерухомого майна [12, с. 31].

На переконання Є.Богатирьової, сільські, селищні, міські ради в межах своїх повноважень приймають рішення про встановлення місцевих податків та зборів. Так, органам місцевого самоврядування надано повноваження щодо встановлення ставок плати за землю в межах граничного розміру, пільг щодо земельного податку, нормативної грошової оцінки земельних ділянок, що перебувають на території населених пунктів [13].

Н.Матвійчук стверджує, що земельні ділянки суттєво відрізняються від інших природних ресурсів, оскільки їх можна приватизувати, а не лише використовувати. Це означає, що земельний податок слід класифікувати як податок на власність, а не як плату за користування ресурсами. Це було зроблено Законом України від 28 грудня 2014 р. № 71-VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи», згідно з яким плату за землю віднесено до місцевих податків і зборів, а саме до податку на майно [123, с. 20; 76].

Закон України від 16 січня 2020 року № 466-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України стосовно удосконалення адміністрування податків» також вніс зміни, які стосуються включення плати за землю до складу податку на майно. Введено нові правила визначення бази оподаткування для земельного податку. Це стосується оцінки землі, яка тепер повинна проводитися на підставі нормативної грошової оцінки. Закон передбачає можливість подання звітності та сплати податків в електронному форматі, що спрощує адміністрування податків для платників. Були уточнені умови надання пільг для окремих категорій платників, зокрема для аграріїв та інших сільськогосподарських виробників [77].

Основною метою переведення плати за землю до складу податку на майно був намір скасувати мораторій на продаж сільськогосподарських земель, який діяв з 2001 року. Уряд України сподівався, що створення ринку земель сприятиме більш ефективному використанню ресурсів, залученню інвестицій і розвитку аграрного сектору. З відкриттям ринку землі нові правила оподаткування повинні були привернути увагу інвесторів, які шукають можливості для вкладення капіталу в сільське господарство. Наприклад,

іноземні агрокомпанії могли б почати купувати земельні ділянки під вирощування культур, що в свою чергу могло б створити нові робочі місця.

Уведення податку на майно до системи оподаткування могло допомогти вирішити проблеми з нелегальними угодами та покращити контроль за використанням земель, оскільки власники землі стали б сплачувати податки, що забезпечувало б додаткові надходження до бюджету. До 2015 року податок на майно приносив незначні доходи до місцевих бюджетів і займав невелику частку в складі місцевих податків і зборів. Сьогодні, завдяки включенню до нього податку на нерухоме майно, транспортного податку та плати за землю, його значення суттєво зросло.

І.Волохова зазначає, що ключовим показником фінансової автономії територіальних одиниць є частка місцевих податків і зборів у загальних податкових надходженнях та доходах місцевих бюджетів. Це, в свою чергу, відображає рівень податкових повноважень органів місцевого самоврядування [24, с. 51].

Ключові переваги податків на майно розглядають в своїй праці В.Дубровський та В.Черкашин. Автори зазначають, що податки на майно спонукають власників або більш раціонально використовувати свої активи, або ж продавати їх тим, хто зможе ефективніше їх експлуатувати. Це призводить до оптимізації використання ресурсів. Податки на майно стають стабільним джерелом фінансування для місцевих бюджетів, що дає можливість органам самоврядування створювати умови для покращення життя мешканців і залучення бізнесу до своїх регіонів. Цей вид оподаткування є менш вразливим до ухилення, оскільки він може непрямо обкладати доходи, які не декларуються, як у населення, так і на підприємствах. Для України це особливо важливо, адже податкова застава на землю та нерухомість може стати способом забезпечення надходжень у разі несплати податків. Ці податки можуть нараховуватися та справлятися у спосіб, що майже унеможливорює корупцію та інші зловживання, що є виключно актуальним в умовах України. Майнові податки найменше з усіх податків спотворюють економічні стимули для ефективної роботи [69, с. 3-4].

Отже, підсумовуючи сказане вище, перехід плати за землю до складу податку на майно має кілька переваг. Об'єднання платежів зменшує кількість звітів і документів, які потрібно подавати, полегшуючи життя як платникам податків, так і органам влади. Зведення даних про землю та нерухомість в один податок дозволяє отримати чіткішу картину доходів та майнового стану, що сприяє кращому плануванню бюджету. Система, яка враховує вартість нерухомості разом з земельною ділянкою, може призвести до більш справедливого розподілу податкового навантаження, оскільки оподаткування буде базуватися на реальній вартості майна. Об'єднання платежів може спонукати власників нерухомості до активнішого використання своїх ділянок, оскільки зменшує фінансовий тягар, пов'язаний з окремою платою за землю. Підвищення ставок податку на майно може забезпечити додаткові надходження до місцевих бюджетів, які можуть бути використані для розвитку інфраструктури та соціальних програм.

На сьогодні понад 30 країн світу застосовують оподаткування землі як ефективний метод оподаткування майна. У Бельгії земельний податок розраховується на основі кадастрового доходу, і його ставка становить 1,25% від цього прибутку. У Німеччині ставка податку на землю подвоєна: частина є фіксованою, а інша залежить від фінансових потреб держави. У Франції та Данії оподаткування базується на вартості землі; наприклад, у Данії податок на землю становить 2% від вартості сільськогосподарських земель. У Данії є земельний податок, що ґрунтується на ринковій вартості землі, а також податок на нерухомість, який базується на ринковій вартості будівель, що використовуються для комерційних і адміністративних цілей. У Швеції немає окремого земельного податку, оскільки земля оподатковується в рамках податку на капітал, який має прогресивну шкалу. Серед країн ЄС податок на землю застосовують у Данії, Естонії, Литві, Польщі, Румунії, Словенії, Угорщині, Франції та Хорватії. Частка податку на землю в загальних податках на майно значно варіюється: в Естонії вона становить 100%, в той час як у Франції лише 1,7%, що свідчить про різні системи оподаткування майна в країнах ЄС [137].

У США та Канаді існує єдиний майновий податок, який базується на ринковій вартості землі разом з усіма будівлями на ній. У деяких штатах цей податок також враховує рухоме майно, включаючи акції та облігації. У США оподатковуване майно оцінюється за поточними ринковими цінами з використанням коефіцієнтів, щоб зменшити вплив коливань ринкової вартості нерухомості. Багато адміністративних органів оцінюють майно за його повною ринковою вартістю, хоча деякі використовують часткові співвідношення. Оцінка проводиться кожні 2-3 роки, і в середньому оціночна вартість становить 30-35% від ринкової. У Японії податковою базою служить ринкова вартість, що включає як землю, так і будівлі на ній. Деякі країни, замість вартості, використовують площу земельних ділянок або будівель у квадратних метрах і стягують податок за кожен квадратний метр в залежності від типу нерухомості. У Нідерландах муніципалітети можуть обирати, чи використовувати площу, чи ринкову вартість як податкову базу, але зазвичай віддають перевагу ринковій вартості. У Великобританії застосовується єдиний майновий податок, який базується на річній орендній платі за землю та будівлі [121].

У Польщі податок на нерухомість класифікується як податок на багатство, оскільки він стягується лише за володіння певними активами, такими як нерухомість і будівлі. Цей податок є місцевим, тобто його адміністрування здійснюють податкові органи на рівні муніципалітетів. Ставки податку на нерухомість визначаються рішеннями міської ради, але річні ставки не можуть перевищувати межі, встановлені відповідним законодавством.

Платниками податку на рухоме майно є фізичні та юридичні особи, а також організації, зокрема підприємства без статусу юридичної особи, які володіють нерухомістю чи цивільними спорудами. Це також стосується постійних власників нерухомості, яка належить державі або органам місцевого самоврядування, якщо право власності виникає на основі договору з власником або Агентством сільськогосподарського майна, незалежно від правового титулу. Ставки податку встановлюються радами кожного муніципалітету і діють лише в межах їхньої юрисдикції. Максимально допустимі ставки визначені в Законі. Інформація про ставки та податкові форми має бути

доступна на веб-сайтах кожного муніципалітету.

У Словацькій Республіці податок на нерухоме майно включає три складові: земельний податок, податок на споруди та податок на житло. Платником податку є власник нерухомості або особа, яка управляє майном, що належить державним або місцевим органам влади. Якщо ідентифікувати платника податку не вдається, податкове зобов'язання буде нести особа, яка фактично використовує майно. У випадку спільної власності на нерухоме майно, кожен співвласник сплачує податок пропорційно до своєї частки у власності [137].

Податок на нерухомість в Німеччині становить у розмірі 0,35% від вартості нерухомості. Кожна земля самостійно встановлює власні податки на нерухоме майно – у деяких землях ставка у 8 разів перевищує федеральну. Податок на передачу нерухомості сплачує покупець. Ставка федерального податку становить 3,5%, але більшість земель відтоді її підвищили. Інвестори в нерухомість повинні брати до уваги *Spekulationssteuer* – податок на спекуляцію. Якщо власник вирішить продати майно протягом 10 років після його придбання, він повинен сплатити податок з прибутку, отриманого від перепродажу майна [165].

Світова практика свідчить про те, що в більшості країн земля оподатковується у складі податку на нерухоме майно за єдиною ставкою на базі комбінованої оцінки вартості землі та розташованих на ній будівель. За такою системою оподаткування земля виступає як компонент, що підлягає інвестуванню. На відміну від оподаткування вартості землі, оподаткування нерухомості часто поєднує грошові потоки і комбінацію методів збору на всіх щаблях влади, від місцевого до загальнодержавного [160, с. 158].

В США місцева влада визначає податкову ставку так, щоб зібрати лише необхідну суму для виконання своїх фінансових зобов'язань, зокрема для фінансування конкретних соціальних програм у місті. При підготовці бюджету на наступний рік, якщо змінюються бюджетні потреби, органи місцевого самоврядування коригують податкову ставку.

У таких країнах, як Німеччина, Італія, Фінляндія, Франція, Швейцарія,

Швеція, Латвія, Польща, Аргентина та Чилі, податок на нерухомість має важливе соціальне значення, оскільки дозволяє суттєво підвищити бюджетні надходження за рахунок багатших верств населення, що допомагає збалансувати соціальні інтереси. Для забезпечення справедливого розподілу податкового навантаження, враховуючи недоліки єдиної ставки, ці країни застосовують диференційовані податкові ставки. Міжнародний досвід показує, що податки на майно є основним джерелом доходів, становлячи базу для формування фінансових ресурсів місцевих бюджетів [160, с. 159].

На сьогоднішній день в чистому вигляді земельний податок існує лише в кількох країнах. Він охоплює тільки земельні ділянки, не враховуючи будівлі та споруди на них. Натомість податок на нерухоме майно, охоплює як землю, так і всі будівлі та споруди. Однією з причин зростання частки податків на нерухоме майно в західних країнах протягом останніх 10–15 років є проблеми, пов'язані з міжнародною податковою конкуренцією. Податки на нерухоме майно менш вразливі до її впливу в порівнянні з іншими видами податків [197, с. 42].

Отже, плата за землю – це базовий фіскальний платіж, від результативності справляння якого у значній мірі залежить фінансова основа місцевого самоврядування. Його позитивом є те, що дуже важко завуалювати базу стягнення та достовірно спрогнозувати зростання податкових надходжень внаслідок перегляду ставок оподаткування об'єктів земельної власності. Також прогнозованою є зміна розмірів надходжень земельних платежів внаслідок укладання угод купівлі-продажу земельних ділянок, що вносить корективи в структуру земельної власності.

Попри те, що земельні платежі, особливо в населених пунктах, створюють фінансове підґрунтя для реалізації перспективних проектів розбудови інфраструктури та вирішення соціальних питань, сьогодні у сфері їх справляння є дуже багато проблем, які варто розв'язувати, щоб підвищити фіскальну віддачу основного територіального ресурсу, яким є земля.

Основним інструментом справляння плати за землю виступає земельний податок. Особливо вагоме значення даний фіскальний інструмент має в системі сільськогосподарського землекористування. На переконання О.Крамарьова,

земельний податок у державному економічному регулюванні раціонального використання сільськогосподарських земель стає основним інструментом, хоч у розпорядженні держави для врегулювання земельних відносин є ціла низка економічних регуляторів. Щоб стимулююча роль цього податку розкривалася повною мірою, необхідно ув'язати цей податковий інструмент з контурно-меліоративним плануванням, а також із зональним землеробством і сівозмінами. Застосування податкової пільги повинно відбуватися на засадах інвестиційної привабливості з метою спрямування діяльності сільськогосподарських товаровиробників в напрямку дотримання ґрунтозахисних сівозмін [102, с. 11]. Тобто пропонується ув'язка ставок земельного податку на окремі види сільськогосподарських угідь із природооблаштувальними та природоохоронними поліпшеннями, що дасть можливість посилити стимулюючий вплив земельного податку на процеси відтворення, збереження та примноження потенціалу сільськогосподарських земель. Квінтесенцією посилення стимулюючого впливу земельного податку на землекористувачів виступає надання податкових пільг, що підвищить заінтересованість власників і користувачів сільськогосподарськими угіддями покращувати їх фізико-хімічні характеристики.

3.2. Оцінка основних тенденцій надходжень плати за землю до публічних бюджетів

Плата за землю в Україні – обов'язкова норма для всіх землекористувачів, крім випадків, передбачених законодавством. Вона є джерелом формування коштів для фінансування заходів щодо раціонального використання й охорони земель, підвищення родючості ґрунтів; відшкодування витрат власників землі і землекористувачів, пов'язаних з господарюванням на землях гіршої якості, і ведення земельного кадастру; здійснення землеустрою та моніторингу земель; проведення земельної реформи; здійснення витрат на розвиток інфраструктури населених пунктів.

Є.Богатирьова наголошує, що плата за землю є вагомим джерелом доходів місцевих бюджетів та є другим за обсягом джерелом надходжень доходів після податку на доходи фізичних осіб [13].

А.Дегтяр та М.Гончаренко зазначають, що плата за землю є частиною місцевих податків і має ряд фіскальних і регуляторних переваг, які підвищують її роль у бюджетному наповненні громад. Земельну ділянку не можна приховати, що виключає можливість ухилення від сплати податку. Податок на землю сплачується виключно власниками, без можливості перекладання на інших. Облік земель як об'єкта оподаткування є простим, що дозволяє точно визначити суму податкового зобов'язання на основі надійних даних за звітний період. Фізичні характеристики земельної ділянки спрощують цей процес. Сплата земельного податку мотивує власників і користувачів землі до більш продуктивної діяльності, оскільки розмір податку залежить лише від площі ділянки, а не від її ефективності використання. Як інструмент державного регулювання, платність за землю сприяє раціональному використанню цього природного ресурсу, оскільки її сплата стимулює отримання доходів від землі без збільшення податкових зобов'язань. Ставки плати формуються на основі стабільної кадастрової оцінки земель, що враховує їх категорію та якість. Вони переглядаються тільки при зміні цін або інших обставин, що дозволяє державі регулювати капітал на території країни [61, с. 342–343].

Плата за землю належить до прямих податків і є одним з найстаріших в історії податком, його платниками є власники землі та землекористувачі, у тому числі й орендарі. Через те, що від стягнення плати за землю майже неможливо ухилитися, оскільки неможливо сховати земельну ділянку, то надходження від цього податку мають стабільний характер. Плата за землю, крім того, має переваги з точки зору економічної ефективності. Так, цей податок стимулює ефективне використання землі за рахунок запровадження диференційованих ставок залежно від регіону, сприяє більш рівномірному розміщенню продуктивних сил на території країни. На жаль, переваги від справляння цього податку на практиці реалізуються не повною мірою через недостатню розвиненість фінансової підтримки українського сільгоспвиробника. Тобто

повноцінне керування економічними процесами у сільському господарстві можливе лише за умови комплексного підходу: з одного боку, фінансові заходи, з іншого – стимулюючі [105, с. 110].

Загальновідомо, що плата за землю є індикатором ефективності роботи органів місцевого самоврядування, оскільки управління земельними ресурсами, впровадження і встановлення ставок із земельного податку та орендної плати належить до їх компетенції. Однак окупація деяких територій та близькість населених пунктів до зони бойових дій значно ускладнюють виконання функцій у цій сфері. Додатково, протягом 2022-2023 років у Податковий кодекс України були внесені зміни, які передбачають податкові пільги. Це вплинуло на надходження плати за землю, особливо в окупованих територіях та тих, що знаходяться близько до зони бойових дій. Наприклад, запроваджено додаткові пільги по земельному податку та орендній платі для ділянок, що знаходяться на територіях активних бойових дій або тимчасово окупованих, а також для земель, на яких знищено нерухомість через бойові дії, терористичні акти чи диверсії. Такі дані мають бути внесені до Державного реєстру майна. Пільги також поширюються на ділянки, забруднені вибухонебезпечними предметами, що перебувають у консервації, або не придатні до використання через загрозу забруднення. Рішення про ці пільги можуть приймати органи місцевого самоврядування або військові адміністрації, особливо у випадках обов'язкової евакуації населення [3].

У земельному праві плата за землю розглядається як обов'язок власників землі та землекористувачів, метод регулювання земельних відносин з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, основне джерело надходжень до державного й місцевого бюджетів з метою централізації коштів для фінансування програм і проектів щодо поліпшення якісного стану продуктивних земель та їх охорони від негативного антропогенного впливу. Плата за землю є самостійним правовим інститутом, який містить закріплену в чинному законодавстві України сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають між власниками землі й землекористувачами, а також органами державної влади та місцевого

самоврядування щодо визначення розміру й порядку плати за використання земельних ресурсів, а також напрямів використання коштів, що надходять від плати за землю, відповідальності суб'єктів, які уникають плати за землю, контролю за правильністю обчислення і справляння земельного податку.

Принцип платності використання землі є обов'язковим для всіх власників землі й землекористувачів. При цьому платність землекористування не варто плутати з платними способами набуття права власності чи права оренди земельної ділянки у порядку, передбаченому чинним законодавством України та локальними нормативно-правовими актами. У разі набуття права власності чи права користування земельною ділянкою, у тому числі на умовах оренди, на умовах договору купівлі-продажу чи інших цивільно-правових угод, юридичні й фізичні особи, інші суб'єкти земельних правовідносин не звільняються від обов'язку здійснювати плату за землю у встановленому законодавством порядку. Після безоплатної приватизації земельних ділянок громадяни України не звільняються від обов'язку своєчасно у визначених розмірах здійснювати плату за використання приватизованої земельної ділянки, якщо інше не передбачено законами, іншими нормативно-правовими актами, рішеннями органів місцевого самоврядування [202, с. 52].

На думку В.Заяця, оподаткування нерухомості в Україні нині представлене платою за землю (земельний податок та орендна плата) і відіграє помітну роль у формуванні загального фонду місцевих бюджетів. Проте його фінансовий вплив є явно недостатнім для забезпечення стійкості фінансової бази місцевого самоврядування, про що свідчить аналіз основних бюджетних показників та структури місцевих податків. Основною функцією плати за землю він розглядає забезпечення інфраструктурного розвитку територій місцевих громад та пропозиції щодо вдосконалення структури місцевих бюджетів з огляду на перспективи становлення в Україні системи оподаткування нерухомості.

Зростання надходжень плати за землю пов'язане з тим, що в законодавчому порядку скасовано низку пільг щодо сплати земельного податку (галузеві пільги і пільги, надані відповідно до положення законодавчих актів

про створення вільних економічних зон та зон пріоритетного розвитку). Віднесення плати за землю до загального фонду доходної частини місцевих бюджетів фактично прирікає використання надходжень від неї на не передбачені законодавством статті витрат і ставить програми інфраструктурного розвитку територій та захисту земель у цілковиту залежність від можливостей спеціального фонду.

Протягом багатьох років плата за землю посідає провідне місце у формуванні податкового боргу місцевих бюджетів. Насамперед, це наслідок недоліків правової та просторової ідентифікації об'єктів земельної власності та відповідної неадекватності бази оподаткування [83, с. 32–38].

В.Бондаренко переконана, що на сучасному етапі розвитку господарського життя за зміни форм власності на засоби виробництва, переважання частки колективних та приватних підприємств при збереженні, однак, значної частки державних та комунальних підприємств, виникають питання щодо масштабної трансформації системи стягнення плати за землю та земельного податку, визначення об'єктів та суб'єктів даних видів державних доходів.

З фіскальної точки зору володіння землею вже безперечно вказує на платіжну спроможність її власника, оскільки скрізь, де земля підлягає культивуванню, вона обов'язково повинна дати при покритті витрат виробництва той чи інший дохід. Ця властивість вказує на існування чистого доходу у власника, чого може не бути для інших видів власності, наприклад, володіння будинком не завжди пов'язане з одержанням доходу. Приховування об'єкта оподаткування для поземельного податку є цілком неможливим.

При визначенні важливості отримання доходів від землеволодіння ми стикаємося із невизначеністю об'єкта оподаткування чи платежу і, відповідно, з невизначеністю відносин між державою та фізичними і юридичними особами: останні, залежно від об'єкту оподаткування, форми власності на землю, повинні сплачувати плату за землю у формі орендної плати, плату за землю у формі земельного податку, плату за користування земельними ресурсами [16, с. 25–29].

Отже, плата за землю – це базовий фіскальний платіж, від результативності справляння якого у значній мірі залежить фінансова основа місцевого самоврядування. Його позитивом є те, що дуже важко завуалювати базу стягнення та достовірно спрогнозувати зростання податкових надходжень внаслідок перегляду ставок оподаткування об'єктів земельної власності. Також прогнозованою є зміна розмірів надходжень земельних платежів внаслідок укладання угод купівлі-продажу земельних ділянок, що вносить корективи в структуру земельної власності.

Попри те, що земельні платежі, особливо в населених пунктах, створюють фінансове підґрунтя для реалізації перспективних проектів розбудови інфраструктури та вирішення соціальних питань, сьогодні у сфері їх справляння є дуже багато проблем, які варто розв'язувати, щоб підвищити фіскальну віддачу основного територіального ресурсу, яким є земля.

На думку Б.Данилишина слід удосконалити систему платежів за землю, виходячи з того, що земельні платежі мають бути обов'язковими для всіх без винятку землекористувачів; ставки земельних платежів повинні бути економічно значними і чітко відповідати рентній прибутковості відповідної земельної ділянки; пільгове оподаткування має регулюватися тільки розмірами і термінами сплати платежів та зборів; система платежів за землю, крім земельного податку й орендної плати, повинна включати також одноразові платежі за зміну цільового використання сільськогосподарських угідь, збори від трансакцій із землею, штрафи. За оцінками фахівців, внаслідок таких заходів надходження до державного бюджету можуть збільшитися на 8 млрд грн [54].

Тобто, авторитетний вчений виступає не за уніфікацію та зменшення кількості фіскальних платежів, а за розширення їх спектра та сфери застосування з метою посилення рентної орієнтації та упорядкування комерційних схем, пов'язаних з операціями із земельними ділянками.

О.Юхновський переконаний, що необхідно вичленити земельну ренту і створити нову систему земельних платежів. Першим кроком у цьому має бути Закон України «Про земельні ренти та їх перерозподіл». Усі відносини з

державою сільськогосподарський виробник має здійснювати у вигляді єдиного податку на землю через орган місцевого самоврядування. Основна складова сільського бюджету – земельний податок.

Через земельний податок можуть організовуватись каси взаємодопомоги та інші соціальні фонди. Земельний податок може стати основою організації аграрної інформаційної служби, удосконалення технологій, поліпшення якості сільськогосподарських угідь, здійснення екологічних програм на сільських територіях [227].

З викладеного вище напрошується висновок про те, що О.Юхновський виступає за посилення регіональної та місцевої спрямованості земельного оподаткування, що створить достатній фінансовий потенціал місцевому самоврядуванню і дозволить вирішити еколого-економічні проблеми землекористування.

Аналіз системи земельних платежів показав, що вона не відповідає сучасним реаліям створення системи економічного регулювання земельних відносин і управління земельними ресурсами в Україні. Причини такої невідповідності полягають у тому, що земельними платежами охоплено менше однієї третини земельного фонду; низькими є ставки платежів; існує величезна кількість пільговиків, звільнених від платежів; кошти від земельних платежів використовуються нецільовим чином; обмежений набір форм плати за землю.

Земельна дерегуляція забезпечила передачу у комунальну власність значних площ сільськогосподарських земель державної власності поза межами населених пунктів, що на порядок примножило реальні активи територіальних громад. Це також збільшило потенціал місцевого самоврядування як в частині прискорення темпів соціально-економічного піднесення, так і в частині підвищення результативності фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення природно-ресурсного потенціалу та модернізації мережі об'єктів природоохоронної інфраструктури. Потенціал соціально-економічного зростання територіальних громад полягає в розширенні просторово-територіального базису розвитку місцевого самоврядування, а також в зростанні обсягів надходження земельної ренти до місцевих бюджетів, оскільки

внаслідок земельної дерегуляції збільшився потенціал її вилучення за рахунок розширення площі земель комунальної власності.

Місцеве самоврядування розширило свої можливості для нарощення надходжень земельної ренти до бюджетів територіальних громад, оскільки на порядок збільшилася площа комунальних земельно-ресурсних активів. Формами вилучення та перерозподілу земельної ренти виступають: стягнення земельної плати за користування земельними активами; трансакції з купівлі-продажу земельних активів; відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва [128]. З огляду на це сума земельної ренти, котра надходить до місцевих бюджетів, має охоплювати загальні суми надходжень перерахованих вище платежів. Власники земель сплачують земельний податок, а орендарі комунальних та державних земель сплачують орендну плату за землю [201]. Кошти за продаж земель державної та комунальної власності надходять до місцевих бюджетів і теж виступають вираженням вилучення земельної ренти, оскільки після здійснення операцій купівлі-продажу відбувається перехід прав на володіння, користування та розпоряджання земельно-ресурсними активами, а це вже нова форма утворення земельної ренти.

Вилучення земель з категорії сільськогосподарських чи лісгосподарських земель має супроводжуватися відшкодуванням втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва. Даний платіж також слід віднести до форм земельної ренти, оскільки перехід земель з однієї категорії в іншу також відзначається трансформацією форми утворення земельної ренти і способом її присвоєння і перерозподілу. Шляхом сумування плати за землю, коштів від продажу земель та платежів, отриманих в результаті відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва, було отримано суму акумульованої у місцевих бюджетах земельної ренти.

Обсяг надходжень земельної ренти до місцевих бюджетів в період з 2007 по 2023 рік відображав тренд до зростання, особливо з 2016 року відбувся стрімкий ріст через девальвацію гривні. Так у 2007 році даний показник

становив 7,0 млрд грн (найменше значення протягом аналізованого періоду), у 2010 році – 10,9 млрд грн, у 2013 році – 13,6 млрд грн, у 2014 році – 12,9 млрд грн, у 2019 році – 34,9 млрд грн, у 2021 році – 35,7 млрд грн (найбільше значення протягом аналізованого періоду), у 2022 році – 31,2 млрд грн, у 2023 році – 37,3 млрд грн. У 2023 році порівняно з 2013 роком обсяг надходжень земельної ренти до місцевих бюджетів зріс на 23,7 млрд грн або у 2,74 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком обсяг надходжень земельної ренти до місцевих бюджетів знизився на 0,4 млрд грн або у 1,01 рази (рис. 3.1).

Обсяг надходжень земельної ренти до місцевих бюджетів у порівняних цінах на початок 2007 року в період з 2007 по 2023 рік відображав хвилястий тренд відповідний до інфляційних процесів, що призвело до відповідного зниження показника в останні роки. Так у 2007 році даний показник становив 5,7 млрд грн, у 2008 році – 6,3 млрд грн (найбільше значення протягом аналізованого періоду), у 2010 році – 5,3 млрд грн, у 2013 році – 5,7 млрд грн, у 2014 році – 4,1 млрд грн, у 2019 році – 4,7 млрд грн, у 2021 році – 2,7 млрд грн, у 2022 році – 1,6 млрд грн (найменше значення протягом аналізованого періоду), у 2023 році – 1,7 млрд грн. У 2023 році порівняно з 2013 роком обсяг надходжень земельної ренти до місцевих бюджетів у порівняних цінах на початок 2007 року знизився на 3,0 млрд грн або у 3,35 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком обсяг надходжень земельної ренти до місцевих бюджетів у порівняних цінах на початок 2007 року знизився на 1,0 млрд грн або у 1,58 рази.

Питома вага земельної ренти у доходах місцевих бюджетів в період з 2007 року по 2023 рік відображала хвилястий тренд, який пішов на спад після 2016 року. Так у 2007 році даний показник становив 12,0%, у 2010 році – 13,5 %, у 2013 році – 13,0 %, у 2014 році – 12,8 %, у 2016 році – 14,3 % (найбільше значення протягом аналізованого періоду), у 2019 році – 11,6 %, у 2021 році – 10,0 %, у 2022 році – 7,5 % (найменше значення протягом аналізованого періоду), у 2023 році – 7,8 %. У 2023 році порівняно з 2013 роком питома вага земельної ренти у доходах місцевих бюджетів знизилася на 5,2% або у 1,67 рази.

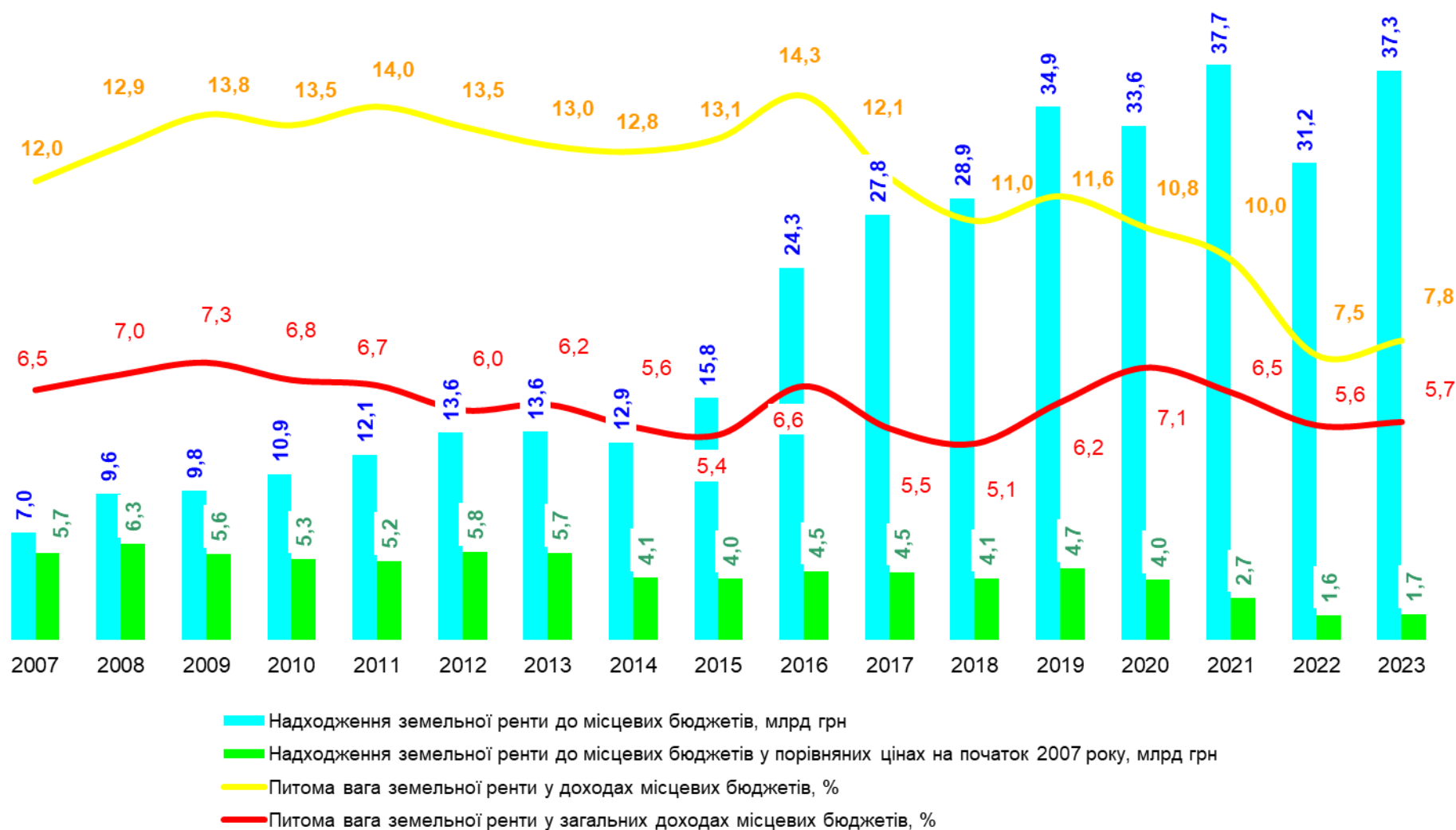

Рис. 3.1. Динаміка надходжень номінальної та реальної земельної ренти до місцевих бюджетів України у 2007-2023 роках*

**розраховано за даними Мінфіну та Держказначейства України*

У 2023 році порівняно з 2021 роком питома вага земельної ренти у доходах місцевих бюджетів знизилася на 2,2% або у 1,28 рази.

Питома вага земельної ренти у загальних доходах місцевих бюджетів в період з 2007 року по 2023 рік відображала також хвилястий тренд. Так у 2007 році даний показник становив 6,5%, у 2009 році – 7,3 % (найбільше значення протягом аналізованого періоду), у 2010 році – 6,8 %, у 2013 році – 6,2 %, у 2014 році – 5,6 %, у 2015 році – 5,4 % (найменше значення протягом аналізованого періоду), у 2019 році – 6,2 %, у 2021 році – 6,5 %, у 2022 році – 5,6 %, у 2023 році – 5,7 %. У 2023 році порівняно з 2013 роком питома вага земельної ренти у загальних доходах місцевих бюджетів знизилася на 0,5 % або у 1,08 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком питома вага земельної ренти у загальних доходах місцевих бюджетів знизилася на 0,8 % або у 1,14 рази.

Суми надходжень плати за землю до місцевих бюджетів в період з 2007 по 2023 рік відображали тренд до зростання, особливо з 2016 року відбувся стрімкий ріст через девальвацію гривні та зміни принципів адміністрування даного збору. Так у 2007 році даний показник становив 3,9 млрд грн (найменше значення протягом аналізованого періоду), у 2010 році – 9,5 млрд грн, у 2013 році – 12,8 млрд грн, у 2014 році – 12,1 млрд грн, у 2019 році – 32,8 млрд грн, у 2021 році – 35,3 млрд грн (найбільше значення протягом аналізованого періоду), у 2022 році – 29,6 млрд грн, у 2023 році – 34,5 млрд грн. У 2023 році порівняно з 2013 роком обсяг надходжень плати за землю до місцевих бюджетів зріс на 30,6 млрд грн або у 8,84 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком обсяг надходжень плати за землю до місцевих бюджетів знизився на 0,8 млрд грн або у 1,02 рази (рис. 3.2).

Обсяг надходжень плати за землю до місцевих бюджетів у порівняних цінах на початок 2007 року в період з 2007 по 2023 рік відображав хвилястий тренд відповідний до інфляційних процесів, що призвело до спаду в останні роки. Так у 2007 році даний показник становив 3,2 млрд грн, у 2010 році – 4,6 млрд грн, у 2013 році – 5,3 млрд грн (найбільше значення протягом аналізованого періоду), у 2014 році – 3,8 млрд грн, у 2019 році – 4,4 млрд грн,

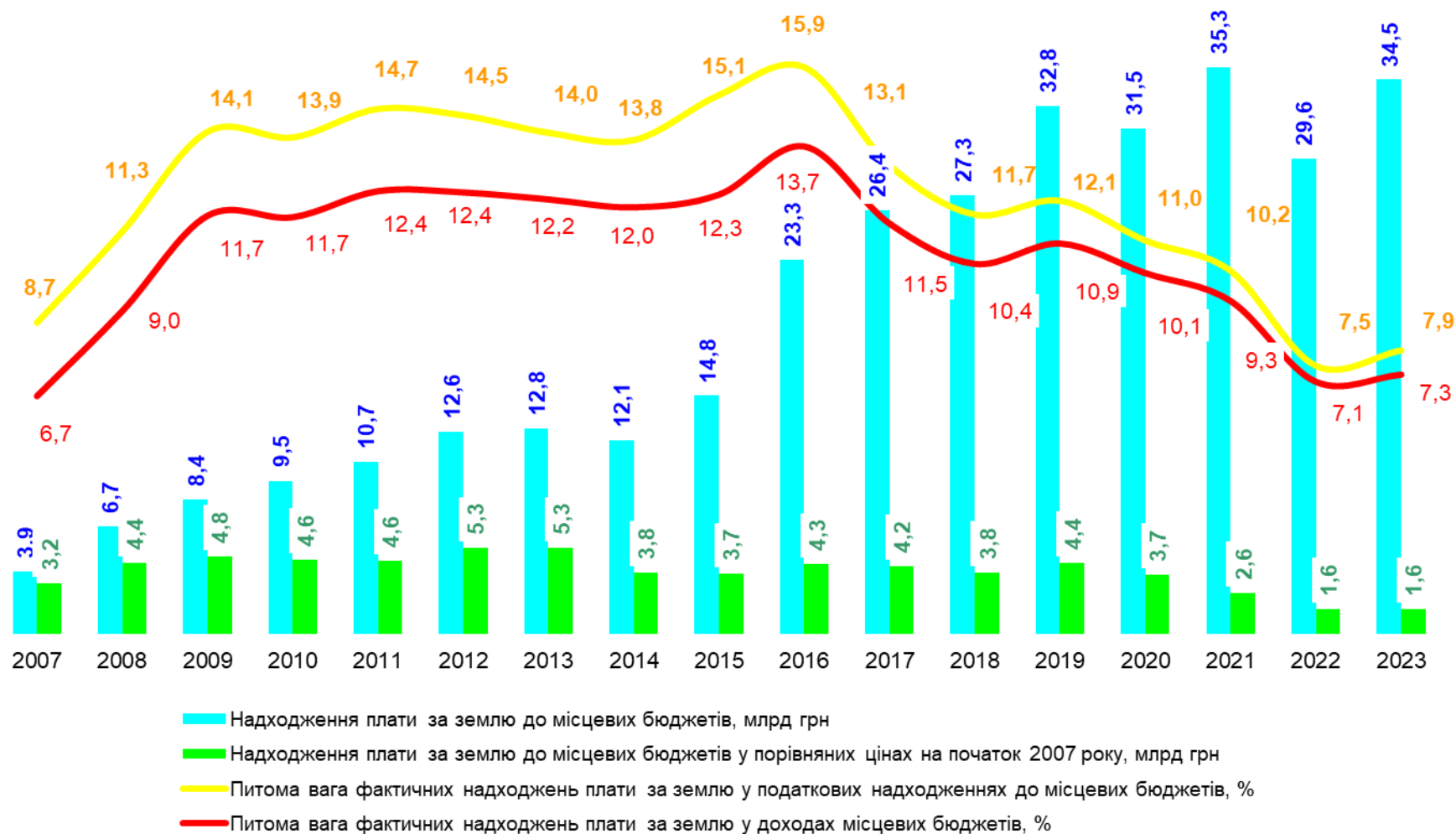

Рис. 3.2. Номінальні та реальні надходження плати за землю до місцевих бюджетів України у 2007-2023 роках*

**розраховано за даними Мінфіну та Держказначейства України*

у 2021 році – 2,6 млрд грн, у 2022 році – 1,6 млрд грн, у 2023 році – 1,6 млрд грн (найменше значення протягом аналізованого періоду). У 2023 році порівняно з 2013 роком обсяг надходжень плати за землю до місцевих бюджетів у порівнянних цінах на початок 2007 року знизився на 3,7 млрд грн або у 3,31 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком обсяг надходжень плати за землю до місцевих бюджетів у порівнянних цінах на початок 2007 року знизився на 1,0 млрд грн або у 1,63 рази.

Частка фактичних надходжень плати за землю у податкових надходженнях до місцевих бюджетів в період з 2007 року по 2016 рік відображала хвилясте зростання, а в наступні роки відбувся хвилеподібний спад. Так у 2007 році даний показник становив 8,7%, у 2010 році – 13,9 %, у 2013 році – 14,0 %, у 2014 році – 13,8 %, у 2016 році – 15,9 % (найбільше значення протягом аналізованого періоду), у 2019 році – 12,1 %, у 2021 році – 10,2 %, у 2022 році – 7,5 % (найменше значення протягом аналізованого періоду), у 2023 році – 7,9 %. У 2023 році порівняно з 2013 роком питома вага фактичних надходжень плати за землю у податкових надходженнях до місцевих бюджетів знизилася на 6,1 % або у 1,77 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком питома вага фактичних надходжень плати за землю у податкових надходженнях до місцевих бюджетів знизилася на 2,3% або у 1,29 рази.

Питома вага фактичних надходжень плати за землю у доходах місцевих бюджетів в період з 2007 року по 2023 рік відображала хвилястий тренд із зниженням після 2016 року. Так у 2007 році даний показник становив 6,7% (найменше значення протягом аналізованого періоду), у 2010 році – 11,7%, у 2013 році – 12,2 %, у 2014 році – 12,0 %, у 2016 році – 13,7 % (найбільше значення протягом аналізованого періоду), у 2019 році – 10,9 %, у 2021 році – 9,3 %, у 2022 році – 7,1 %, у 2023 році – 7,3 %. У 2023 році порівняно з 2013 роком питома вага фактичних надходжень плати за землю у доходах місцевих бюджетів знизилася на 4,9% або у 1,67 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком питома вага фактичних надходжень плати за землю у доходах місцевих бюджетів знизилася на 2,0 % або у 1,27 рази.

Висхідними тенденціями також відзначаються номінальні надходження

основної складової земельної ренти до місцевих бюджетів, якою виступають земельний податок та орендна плата за землю. Обсяг надходжень земельного податку до місцевих бюджетів в період з 2007 по 2021 рік відображав тренд до зростання, однак у 2022-2023 роках відбулося незначне зниження обсягів надходжень, що зокрема пов'язано з військовими діями. Так у 2007 році даний показник становив 1,7 млрд грн (найменше значення протягом аналізованого періоду), у 2010 році – 3,1 млрд грн, у 2013 році – 3,4 млрд грн, у 2014 році – 3,2 млрд грн, у 2019 році – 13,3 млрд грн, у 2021 році – 13,8 млрд грн (найбільше значення протягом аналізованого періоду), у 2022 році – 11,1 млрд грн, у 2023 році – 12,1 млрд грн. У 2023 році порівняно з 2013 роком обсяг надходжень земельного податку до місцевих бюджетів зріс на 8,7 млрд грн або у 3,55 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком обсяг надходжень земельного податку до місцевих бюджетів знизився на 1,7 млрд грн або у 1,14 рази (рис. 3.3).

Обсяг надходжень орендної плати до місцевих бюджетів в період з 2007 по 2023 рік відображав тренд до зростання з незначним просіданням у 2022 році. Так у 2007 році даний показник становив 2,2 млрд грн (найменше значення протягом аналізованого періоду), у 2010 році – 6,5 млрд грн, у 2013 році – 9,4 млрд грн, у 2014 році – 8,9 млрд грн, у 2019 році – 19,5 млрд грн, у 2021 році – 21,4 млрд грн, у 2022 році – 18,4 млрд грн, у 2023 році – 22,4 млрд грн (найбільше значення протягом аналізованого періоду). У 2023 році порівняно з 2013 роком обсяг надходжень орендної плати до місцевих бюджетів зріс на 13,0 млрд грн або у 2,38 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком обсяг надходжень орендної плати до місцевих бюджетів зріс на 1,0 млрд грн або у 1,05 рази.

Частка земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів в період з 2007 по 2023 рік відображала хвилястий тренд з точками падіння у 2014 і 2023 роках. Так у 2007 році даний показник становив 44,2% (найбільше значення показника протягом аналізованого періоду), у 2010 році – 32,0 %, у 2013 році – 26,3 %, у 2014 році – 26,2 % (найменше значення показника протягом аналізованого періоду), у 2019 році – 40,7 %, у 2021 році –

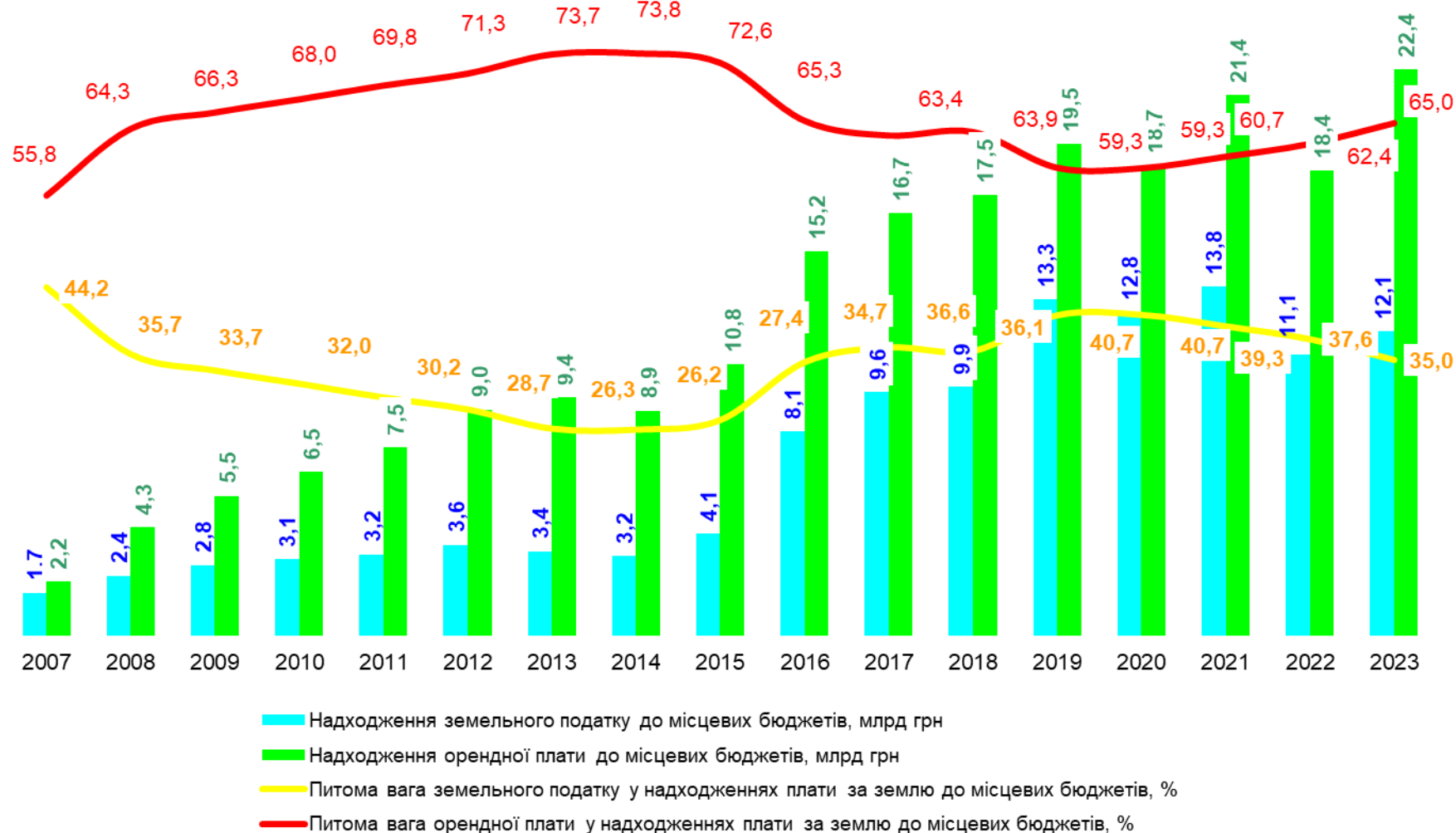

Рис. 3.3. Надходження земельного податку та орендної плати за землю до місцевих бюджетів України у 2007-2023 роках*

**розраховано за даними Мінфіну та Держказначейства України*

39,3%, у 2022 році – 37,6%, у 2023 році – 35,0%. У 2023 році порівняно з 2013 роком питома вага земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів зросла на 8,7% або у 1,33 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком питома вага земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів знизилася на 4,3% або у 1,12 рази.

Питома вага орендної плати у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів в період з 2007 по 2023 рік відображала хвилястий тренд з точками зростання у 2014 і 2023 роках. Так у 2007 році даний показник становив 55,8% (найменше значення показника протягом аналізованого періоду), у 2010 році – 68,0 %, у 2013 році – 73,7 %, у 2014 році – 73,8 % (найбільше значення показника протягом аналізованого періоду), у 2019 році – 59,3 %, у 2021 році – 60,7 %, у 2022 році – 62,4 %, у 2023 році – 65,0 %. У 2023 році порівняно з 2013 роком питома вага орендної плати у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів знизилася на 8,7% або у 1,33 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком питома вага орендної плати у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів зросла на 4,3% або у 1,07 рази.

Узагальнюючи вище проведений аналіз, констатуємо факт, що основною характеристикою надходжень земельного податку та орендної плати за землю до місцевих бюджетів України в період з 2007 по 2023 роки є загальний зростаючий тренд. Це пов'язано, насамперед, із постійними інфляційними та девальваційними процесами в економіці, які вимагали періодичної індексації ставок земельних податків та орендної плати. Як результат, відбулося зростання загальних надходжень цих фінансових ресурсів до бюджетів територіальних громад.

Хоча в динаміці фактичних надходжень був відчутний ріст, але якщо брати до уваги показники надходжень у порівнянних цінах на початок 2007 року, то спостерігається чіткий тренд зниження, загалом висхідної тенденції не видно через вплив інфляційних та девальваційних процесів.

Зміни ставок земельного податку в Україні з 2007 по 2023 роки зумовлені кількома ключовими факторами. Зростання інфляції та зміни в економіці вимагали коригування ставок для забезпечення стабільності бюджету.

Наприклад, в 2014 році, під час економічної кризи, ставки податків були підвищені для збільшення доходів місцевих бюджетів. Запуск в Україні ринку землі, який почався з 2021 року, також вплинув на зміни. З появою ринку землі підвищення ставок земельного податку стало інструментом регулювання земельних відносин. Реформа децентралізації, що розпочалася в Україні, надала більше повноважень місцевим громадам. В результаті, вони отримали можливість самостійно визначати ставки земельного податку, що призвело до варіацій в різних регіонах.

Регулярні зміни в земельному та податковому законодавстві, такі як введення нових норм або скасування старих, прямо вплинули на ставки земельного податку. Наприклад, про обмеження пільг на земельний податок для певних категорій землі. Привернення уваги до екологічних питань могло спонукати до підвищення ставок на землю, яка використовується в екологічно чутливих зонах. Ставка земельного податку для ділянок, для яких проведено нормативну грошову оцінку (НГО), не може перевищувати 3% від їх НГО. Для земель загального користування ця ставка становитиме не більше 1%, а для сільськогосподарських угідь – від 0,3% до 1% від їх НГО. Максимальна ставка податку для ділянок, що використовуються суб'єктами господарювання (за винятком державної та комунальної власності), може досягати 12% від їх НГО. Для земель, що знаходяться за межами населених пунктів і для яких НГО не проведено, ставка податку може становити не більше 5% від НГО одиниці площі ріллі для Автономної республіки Крим або області. Щодо сільськогосподарських угідь, ставка коливатиметься від 0,3% до 5% від НГО одиниці площі ріллі в цих регіонах [191, с. 36–37].

Враховуючи опрацьовані графіки можна побачити, що існує значна перевага в надходженням до бюджетів земельного податку та орендної плати від юридичних осіб в порівнянні з фізичними особами. Юридичні особи зазвичай володіють більшими ділянками землі. Великі компанії або агрокомпанії можуть орендувати тисячі гектарів, тоді як фізичні особи не мають надмірної концентрації земельної власності. Земля, що належить юридичним особам, часто використовується для бізнесу, що генерує прибуток.

Зокрема, торгові мережі платять більші орендні плати за комерційні площі. Також є специфічні правила, які передбачають більшу відповідальність юридичних осіб за несплату податків. Якщо юридична особа експлуатує землю під комерційні цілі, їй можуть нараховувати набагато більші штрафи за невчасну сплату, ніж би це було для фізичних осіб.

Надходження від орендної плати за землю в Україні набагато перевищують надходження земельного податку. Багато земельних ділянок в Україні, особливо сільськогосподарські, використовуються під оренду. Агрохолдинги часто орендують великі площі землі, що приводить до значних надходжень від орендної плати. Значна частина земель в Україні належить державі або територіальним громадам. Орендна плата за ці землі зазвичай встановлюється на рівні, що забезпечує більші надходження, ніж податок на землю. Ставки орендної плати часто визначаються на основі ринкової вартості землі та її потенційної продуктивності, що має бути вищим, ніж фіксовані ставки земельного податку.

У сільському господарстві орендна плата може бути визначена на основі урожайності ділянки. Збільшення попиту на землю для сільськогосподарських потреб і комерційного використання також підвищує орендну плату, що, в свою чергу, збільшує податкові надходження. Сьогодні особливо зростаючий інтерес до органічного землеробства веде до більшої конкуренції за земельні ділянки. У багатьох випадках місцеві бюджети більше покладаються на надходження від орендної плати, що може впливати на рівень контролю та збору цих коштів [2; 72; с. 71].

Обсяг надходжень коштів від продажу землі до місцевих бюджетів в період з 2007 по 2023 рік відображав тренд від падіння до зростання з просіданням у 2013-2014 роках. Зниження у 2013-2014 роках вказує на кризу через економічні труднощі та політичну нестабільність в Україні, які могли призвести до зменшення інвестицій у землю. Так у 2007 році даний показник становив 2,9 млрд грн (найбільше значення протягом аналізованого періоду), у 2010 році – 1,4 млрд грн, у 2013 і 2014 роках по 0,7 млрд грн відповідно (найменше значення протягом аналізованого періоду), у 2019 році – 1,9 млрд

грн, у 2021 році – 2,2 млрд грн, у 2022 році – 1,7 млрд грн, у 2023 році – 2,8 млрд грн. У 2023 році порівняно з 2013 роком обсяг надходжень коштів від продажу землі до місцевих бюджетів знизився на 0,1 млрд грн або у 1,04 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком обсяг надходжень коштів від продажу землі до місцевих бюджетів зріс на 0,6 млрд грн або у 1,27 рази.

Надходження коштів від продажу землі до місцевих бюджетів у порівнянних цінах на початок 2007 року в період з 2007 по 2023 рік відображало тренд до зниження. Так у 2007 році даний показник становив 2,3 млрд грн (найбільше значення протягом аналізованого періоду), у 2010 році – 0,7 млрд грн, у 2013 році – 0,3 млрд грн, у 2014 році – 0,2 млрд грн, у 2019 році – 0,3 млрд грн, у 2021 році – 0,2 млрд грн, у 2022 та 2023 роках відповідно по 0,1 млрд грн (найменше значення протягом аналізованого періоду). У 2023 році порівняно з 2013 роком обсяг надходжень коштів від продажу землі до місцевих бюджетів у порівнянних цінах на початок 2007 року знизився на 0,2 млрд грн або у 3 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком обсяг надходжень коштів від продажу землі до місцевих бюджетів у порівнянних цінах на початок 2007 року знизився на 0,1 млрд грн або у 2 рази (рис. 3.4).

Частка коштів від продажу землі у доходах місцевих бюджетів в період з 2007 року по 2023 рік відображала низхідний тренд. Так у 2007 році даний показник становив 4,9 % (найбільше значення протягом аналізованого періоду), у 2010 році - 1,7 %, у 2013 році - 0,7 %, у 2014 році – ,7 %, у 2019 році - 0,6 %, у 2021 році - 0,6%, у 2022 році – 0,4 % (найменше значення протягом аналізованого періоду), у 2023 році - 0,6%. У 2023 році порівняно з 2013 роком питома вага коштів від продажу землі у доходах місцевих бюджетів знизилася на 0,1 % або у 1,16 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком питома вага коштів від продажу землі у доходах місцевих бюджетів знизилася на 0,1 % або у 2 рази. Питома вага коштів від продажу землі у загальних доходах місцевих бюджетів в період з 2007 року по 2023 рік відображала тренд до зниження. Так у 2007 році даний показник становив 2,7% (найбільше значення протягом аналізованого періоду), у 2010 році - 0,9 %, у 2013 році - 0,3 %, у 2014 році - 0,3 %, у 2019 році - 0,3 %, у 2021 році - 0,4%, у 2022 році - 0,3%, у 2023 році - 0,4%.

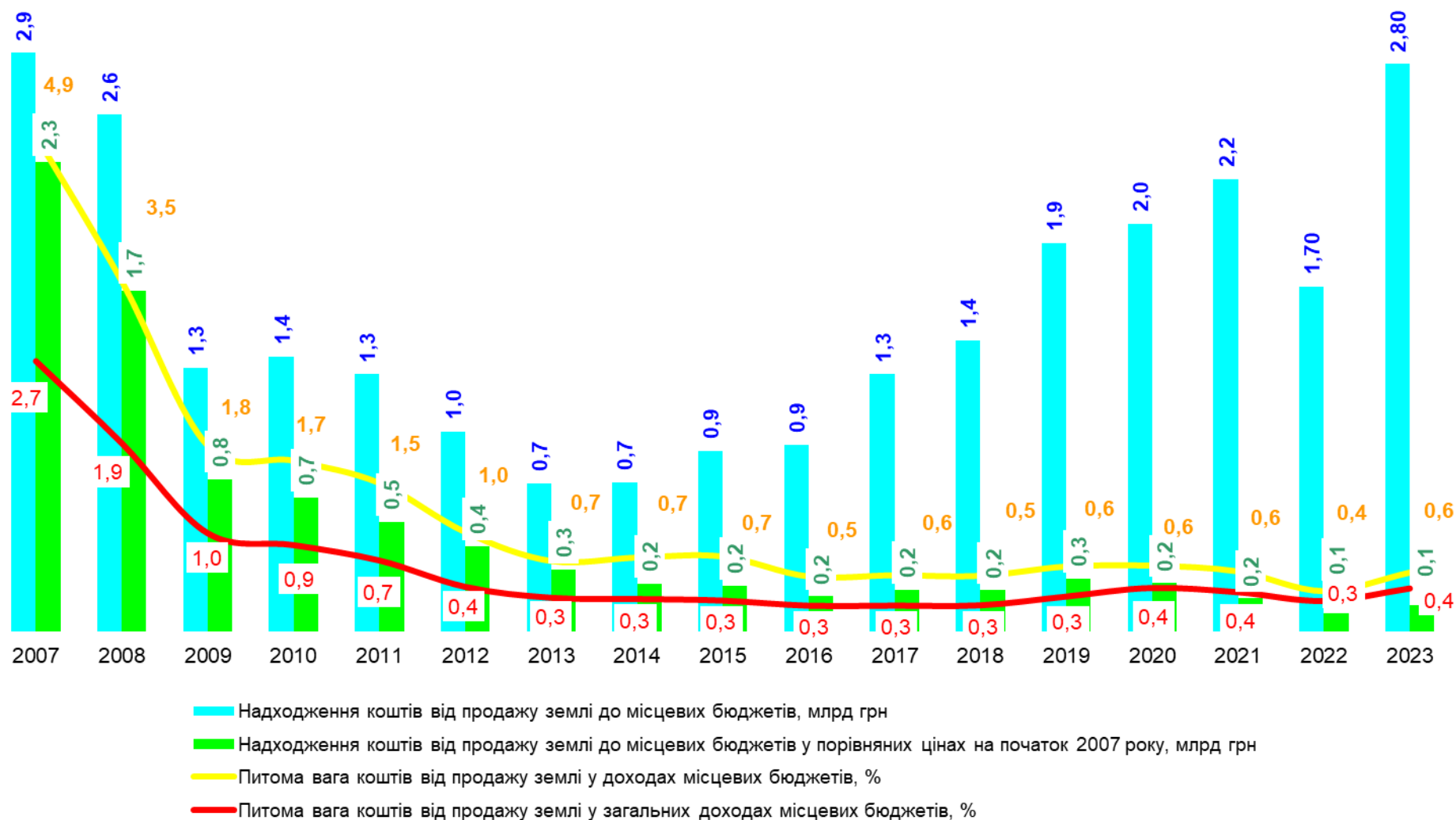

Рис. 3.4. Надходження коштів від продажу землі до місцевих бюджетів України у 2007-2023 роках*

**розраховано за даними Мінфіну та Держказначейства України*

У 2023 році порівняно з 2013 роком питома вага коштів від продажу землі у загальних доходах місцевих бюджетів зросла на 0,1 % або у 1,33 рази. У 2023 році порівняно з 2021 роком питома вага коштів від продажу землі у загальних доходах місцевих бюджетів залишалася незмінною.

Здійснення продажу земельних ділянок державної чи комунальної власності або прав на них (оренди, суперфіцію, емфітевзису) громадянам, юридичним особам та іноземним державам проводиться згідно Земельного кодексу України. Продаж земельних ділянок державної чи комунальної власності або передача таких ділянок у користування здійснюється виключно на земельних торгах.

Земельні торги відбуваються через електронний аукціон в режимі реального часу в Інтернеті. Після завершення аукціону укладається договір купівлі-продажу, оренди чи інших прав на земельну ділянку з переможцем, який запропонував найвищу ціну. Торги організовуються в електронній системі, адміністратором якої є державна організація, призначена Кабінетом Міністрів України.

Особа, яка хоче взяти участь у земельних торгах, повинна внести певні платежі на спеціальні рахунки банку, які належать оператору електронного майданчика, через який вона планує брати участь у торгах: реєстраційний внесок, який складає 0,1 мінімальної зарплати, встановленої законом про Державний бюджет України на 1 січня року, в якому оголошуються торги; гарантійний внесок, що становить 30% від початкової ціни продажу земельної ділянки або прав емфітевзису, суперфіцію чи 30% від стартової річної орендної плати.

Продаж земельних ділянок державної та комунальної власності здійснюється місцевими адміністраціями або органами місцевого самоврядування. Державні органи приватизації відповідають за продаж ділянок, на яких є об'єкти, що підлягають приватизації. Зацікавлені особи повинні подати заявку до відповідного органу, вказуючи місцезнаходження, цільове призначення, розмір ділянки та готовність до авансового платежу. До

заявки додаються документи, що підтверджують право користування або власності на нерухомість, а також особисті документи заявника. Органи влади розглядають заявку протягом місяця та ухвалюють рішення про дозвіл на розроблення проекту землеустрою або відмову з обґрунтуванням причин. Рішення місцевих органів є основою для підписання договору купівлі-продажу, який має бути нотаріально посвідчений. Після сплати першого внеску видається державний акт на право власності та проводиться реєстрація ділянки [71; 84; 170].

Переваги переходу на онлайн-аукціони на земельному ринку очевидні. Вся інформація про те, хто і що продає або передає в оренду, буде в режимі реального часу – всі бачитимуть усе. Ті, хто бере участь в аукціоні, залишатимуться невідомими до його завершення – до визначення переможця. В процесі аукціону ніхто не може втрутитися. Протокол торгів формується автоматично та фіксує реальний результат. Договори відкрито публікуються в системі. Якщо на аукціон надійшло менш як дві пропозиції, то він не відбувається. За винятком повторного аукціону. Перемагає той, хто запропонує найвищу ціну. Таким чином забезпечується справедлива оцінка вартості земельних ділянок. Адже пропозиція, яку ринок надасть у торгах в процесі конкурентної боротьби – і є та сама оцінка [71].

Після запуску ринку землі в Україні у 2021 році, а також передачі державних земель поза межами населених пунктів у комунальну власність, відбулися значні зміни в процесах продажу цих земель. Введення ринку землі дозволило легалізувати купівлю-продаж земельних ділянок, які раніше часто реалізувалися в тіньовому сегменті. Тепер угоди мають законодавче підґрунтя, що зменшує ризики шахрайства. Запровадження електронних аукціонів стало основним інструментом для продажу комунальних і державних земель. Це забезпечує відкритість процесу та доступ до інформації про ділянки, що продаються. Конкуренція на аукціонах за земельні ділянки стимулює підвищення цін, що вигідно для місцевих бюджетів. Учасники можуть змагатися за право купівлі, що знижує

корупційні ризики.

Місцеві органи влади отримали більше повноважень у управлінні комунальними землями. Це включає в себе можливість вирішення питань використання, оренди та продажу земельних ділянок. Інформаційні системи, такі як реєстри земель, стали доступнішими для громадян, що спрощує процес перевірки прав на землю та її історії.

Передача земель у комунальну власність покращила облік земельних ділянок, що дозволило місцевим громадам краще контролювати їх використання і запобігати незаконним захопленням. Запуск ринку землі відкрив нові можливості для інвесторів, які можуть тепер легально купувати, обробляти та використовувати землю для сільськогосподарських або інших цілей.

З 1 січня 2024 року стартував другий етап земельної реформи, що передбачає дозвіл на покупку земельних ділянок сільськогосподарського призначення юридичними особами. Це має ряд своїх переваг, попри те, що дехто вбачає в цьому монополізацію землі великими агрохолдингами. Юридичні особи, особливо агрохолдинги, можуть займатися консолідацією земель, що дозволить зменшити фрагментацію ділянок. Це може призвести до підвищення виробничих потужностей і зменшення витрат. Інвестори можуть бути зацікавлені в поліпшенні інфраструктури (доріг, сховищ, систем зрошення) в районах, де вони купують землю. Це може також позитивно вплинути на громади, що їх оточують. Важливо, щоб разом із запровадженням нових правил йшло активне впровадження механізмів контролю за використанням земель, щоб уникнути зловживань і корупційних схем [68].

Згідно офіційних даних Держгеокадастру України, станом на липень 2024 року на ринку землі з 2021 року укладено понад 326 тис. угод. Загальна оборотна площа земельних ділянок, які виступали з 2021 року предметом угод, станом на липень 2024 року, становить 717 тис. га.

С.Святюк наголошує на загальних тенденціях розвитку земельного

ринку після законодавчих змін 2021 року. По-перше, очікується зростання цін на землю. Це зумовлено не лише коливаннями валюти, а й зменшенням кількості вільних земельних ділянок, доступних для купівлі. По-друге, відбувається зростання конкуренції. Завдяки другому етапу земельної реформи, юридичні особи отримали можливість виходити на ринок, що підвищило конкуренцію і змінило умови продажу. Це змушує продавців пропонувати вигідніші фінансові рішення. По-третє, варто врахувати, що судова практика в сфері земельних угод лише формується. Тому для захисту прав на землю та інвестицій у земельний бізнес важливо бути обізнаним про актуальні судові тренди ще на етапі укладення угод [187].

Очевидно, що подальший розвиток ринку землі гальмують воєнні дії, оскільки значна частина земель, що можуть бути об'єктом-купівлі продажу, знаходиться в близькості до зони воєнного конфлікту, а також може бути замінованою. Також варто відзначити, що з наявними експортними обмеженнями фермери не можуть продавати свою продукцію на довоєнні ринки, що також може вплинути на зменшення зацікавленості у купівлі нових земельних ділянок. Можна очікувати у післявоєнний період різкого збільшення угод купівлі-продажу землі, оскільки «індекс впевненості» власників бізнесу буде вищий, ніж на даному етапі.

3.3. Земельне оподаткування як вагомий чинник зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад базового рівня

Поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації, з однієї сторони, забезпечило переорієнтацію окремих складових публічних фінансових ресурсів на потреби територіальних громад базового рівня, а з іншої поставило місцеве самоврядування перед необхідністю результативнішої ідентифікації реальної бази наповнення бюджетів сільських, селищних та міських територіальних громад. Необхідність ідентифікації такої бази, в

першу чергу, стосується системи земельного оподаткування, яке традиційно зорієнтоване на місцеві бюджети як в період, коли плата за землю була загальнодержавним податком закріпленим за місцевими бюджетами, так і в період, коли вона стала складовою місцевого податку – податку на майно.

Запуск ринку земель сільськогосподарського призначення та земельна дерегуляція призвели до урізноманітнення форм володіння, користування та розпоряджання земельними ресурсами, що однозначно має відобразитися на інституційних засадах та методології земельного оподаткування. Більше того, створення мережі укрупнених територіальних громад базового рівня потребує перегляду форм і методів земельного оподаткування як вагомого чинника зміцнення фінансової самодостатності місцевого самоврядування.

Незважаючи на складну ситуацію, зумовлену російською збройною агресією, для більшості територіальних громад базового рівня плата за землю виступає одним з основних фіскальних інструментів наповнення місцевих бюджетів через територіально-континуальну визначеність бази оподаткування. Водночас необхідність зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад базового рівня вимагає удосконалення методологічного інструментарію оцінювання впливу земельного оподаткування на доходну частину бюджетів місцевого самоврядування.

В останні роки активізувалися дослідження стосовно більш результативного використання резервів та можливостей зростання податкових та неподаткових надходжень до бюджетів територіальних громад базового рівня [127]. Такі резерви і можливості великою мірою пов'язані з інституційним забезпеченням та методологією земельного оподаткування у зв'язку з трансформацією земельних відносин внаслідок запуску ринку земель сільськогосподарського призначення та земельної дерегуляції [140]. У даному контексті актуалізувалися дослідження, які стосуються сутнісно-змістовних характеристик плати за землю як фіскального інструменту регулювання процесів володіння, користування та розпоряджання земельними активами.

Зокрема, мають місце авторські підходи, котрі розглядають плату за землю ключовою складовою не лише системи фіскального регулювання землекористування, а ключовою складовою всієї системи державного управління земельними відносинами. Саме в даному контексті розглядає плату за землю академік НААН України Ш.Ібатуллин [86, с. 213]. Він також наголошує на тому, що базовою функцією названого фіскального інструменту має виступати стимулювання землевласників та землекористувачів використовувати земельні ділянки у відповідності з їх цільовим призначенням, а також дотримання норм природоохоронного законодавства в частині збереження природних фізико-хімічних характеристик земельного ресурсу. Також він акцентує увагу на тому, що плата за землю має надавати поштовх соціально-економічному розвитку територіальних громад з огляду на те, що входить до переліку місцевих податків і зборів і виступає одним з основних джерел доходів місцевих бюджетів.

Високим рівнем фундаментальності стосовно визначення сутнісно-змістовних характеристик плати за землю виступає підхід М.Ібрагімова. Вчений розглядає плату за землю як механізм рентних важелів, котрий застосовується до специфічного природного фактору виробництва – землі. На його думку, такий механізм забезпечує перерозподіл частини чистого доходу, одержаного виробником поза його затратами [87, с. 17-18]. Певною мірою такий підхід варто підтримати, оскільки саме плата за землю забезпечує перерозподіл різноманітних форм ренти, котрі виникають при використанні земель різної родючості та з неоднаковими інфраструктурними поліпшеннями. Водночас вчений акцентує увагу лише на тому, що плата за землю реалізує суто функцію вилучення диференціальної земельної ренти І, оскільки не прив'язує її до затрат, які несе землевласник та землекористувач щодо поліпшення фізико-хімічних характеристик земель та інфраструктурного облаштування використання окремих категорій землі. З іншої сторони вітчизняне податкове законодавство якраз і зорієнтоване на

вилучення диференціальної земельної ренти I, щоб вирівняти умови господарювання для різноманітних суб'єктів виробничо-господарської діяльності та домогосподарств.

В спектрі авторських підходів щодо розкриття сутності категорії «плата за землю» необхідно звернути увагу на акцентування уваги А.Івановою на тому, що названий фіскальний інструмент має подвійну природу, оскільки одночасно відноситься до ресурсних платежів і до податків на власність [88, с. 147]. Переведення плати за землю до складу податку на майно фактично забезпечило його інституціоналізацію як податку на власність. До 2015 року плата за землю розглядалася складовою зборів за спеціальне використання природних ресурсів, оскільки, фактично передбачала вилучення плати за користування природним ресурсом – землею.

Водночас у латентному стані перебувають дослідження, котрі розглядають плату за землю як ключового фіскального інструменту земельного оподаткування в контексті розширення бази наповнення бюджетів територіальних громад базового рівня, а також в контексті наявної асиметрії її надходжень до відповідних бюджетів в розрізі адміністративно-територіальних одиниць України.

Роль та місце такого фіскального інструменту як плата за землю в останні десятиліття неодноразово змінювалися у зв'язку з інституційними трансформаціями в системі земельних відносин та поглибленням децентралізації і реформуванням територіальної організації влади. Водночас зберігаються фундаментальні ознаки земельного оподаткування як системи відносин стосовно ідентифікації та еквівалентного вилучення земельної ренти при використанні різних категорій земель.

Платність землекористування стала одним з основних факторів формування системи товарно-грошових відносин у сфері господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. Першочерговим завданням виступало оформлення плати за землю як інституту в системі економічних

відносин. Надалі дана проблематика перемістилася в площину посилення фінансової самодостатності територіальних громад за рахунок ефективнішого адміністрування ресурсних платежів та формування фондів інвестиційного забезпечення реалізації природоохоронних проєктів, зокрема охорони та захисту земель різних категорій [55; 214].

Особливо актуалізувалось завдання підвищення рентної результативності та фіскальної ефективності земельного оподаткування, адже земельні ресурси є територіальним базисом розміщення і розвитку продуктивних сил, основним засобом виробництва у сільському та лісовому господарстві. Саме ці фактори роблять землю надзвичайно ліквідним товаром, що визначає значний попит на її придбання різними суб'єктами економічних відносин. В умовах запуску ринку земель сільськогосподарського призначення та земельної дерегуляції вагомість означених факторів стала ще більшою. Першочергового значення набуває проблема посилення диференційованості та стимулюючої ролі плати за землю, щоб вилучати у землекористувачів та землевласників ту частину ренти, яка утворюється під впливом природного чинника, щоб вирівняти умови аграрного господарювання та користування земельними несільськогосподарськими активами [216]. В умовах поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації земельне оподаткування стає ще більш вагомим детермінантом фінансової самодостатності місцевого самоврядування.

Водночас прикметною рисою земельного оподаткування в Україні в останні роки, коли сформувалася мережа укрупнених сільських, селищних та міських територіальних громад, є неоднорідність надходжень плати за землю до вказаних категорій територіальних громад базового рівня у 2024 році. Особливо великий варіаційний розмах спостерігається між величиною надходжень плати за землю до бюджетів міських територіальних громад, з однієї сторони, та до бюджетів сільських і селищних територіальних громад, – з іншої. Причина такого варіаційного розмаху напряду залежить від рівня урбанізованості територій, густоти населених пунктів, співвідношення

окремих категорій земель в структурі земельного фонду відповідного регіону.

На основі порівняння показників бюджетно-структурних вимірів земельного оподаткування можна констатувати, що для міських громад найвищі значення надходжень традиційно притаманні в лідерах-областях з великими промисловими центрами та високою концентрацією бізнесу. Найвищі абсолютні показники спостерігаються у Дніпропетровській (6591,6 млн грн), Одеській (1868,8 млн грн), Львівській (1847,1 млн грн) та Київській (1111,6 млн грн) областях.

Найбільша питома вага міських територіальних громад у загальній структурі надходжень плати за землю до публічних бюджетів регіону характерна для областей з високим рівнем урбанізації. Це передусім Запорізька – 95,6%, Дніпропетровська – 87,1% та Львівська – 82,1% області, де міські громади акумулюють основну частину земельного податку. Найбільша частка плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів міських територіальних громад у 2024 році спостерігається у Дніпропетровській області – 19,3%.

Селищні територіальні громади показують найвищі значення надходжень плати за землю серед областей, де розвинена приміська інфраструктура або є значні промислові об'єкти, розташовані в селищах. Найвищі значення надходжень плати за землю до бюджетів селищних територіальних громад у 2024 році фіксуються у Одеській (846,6 млн грн), Київській (466,6 млн грн), Кіровоградській (457,4 млн грн), Полтавській (456,6 млн грн) та Харківській (434,3 млн грн) областях завдяки активному розвитку територій навколо міст.

Найбільша частка селищних територіальних громад у структурі надходжень плати за землю до публічних бюджетів спостерігається в областях, де селища виконують роль важливих економічних вузлів. Це зокрема Херсонська область – 45,2%, Кіровоградська область – 33,2% та Житомирська область – 28,2% області. Щодо частки плати за землю у

загальних податкових надходженнях до бюджетів селищних територіальних громад, то її значення найбільше у селищах Одеської області – 28,9%.

У секторі сільських територіальних громадах найвищі значення надходжень плати за землю до місцевих бюджетів ілюструють аграрно-розвинені регіони з великою площею родючих сільськогосподарських угідь. Лідерами є Одеська (938,9 млн грн), Дніпропетровська (633,1 млн грн), Київська (510 млн грн) та Черкаська (428,2 млн грн) області. Велика площа земель в оренді та висока нормативна грошова оцінка ріллі забезпечують тут стабільні надходження плати за землю.

Сільські територіальні громади мають найбільшу частку в структурі надходжень плати за землю до публічних бюджетів у переважно аграрних областях Центру та Заходу України. Найвищі частки зафіксовані у Рівненській області – 33,3%, Закарпатській області – 32,5% та Черкаській області – 32,2%, де сільське господарство є базовою галуззю економіки, а частка міського населення нижча за середню по країні. Найбільше значення надходжень плати за землю у сукупних податкових надходженнях до бюджетів сільських територіальних громад має місце в Одеській та Кіровоградській областях і становить відповідно 21,4% 25,6% (рис. 3.5-3.7).

Аналіз бюджетно-структурних вимірів надходжень плати за землю засвідчує суттєву диференціацію як за абсолютними показниками, так і за питомою вагою у структурі доходів бюджетів відповідних категорій територіальних громад базового рівня. Ця диференціація є закономірним відображенням глибоких відмінностей в економічному потенціалі, рівні урбанізації та характері землекористування різних регіонів України.

Міські територіальні громади традиційно виступають домінуючим ареалом акумуляції земельних платежів у більшості регіонів країни. Їхнє фіскальне лідерство обумовлене високою концентрацією бізнесу, розвинутою інфраструктурою та значною часткою комерційно привабливих земель.

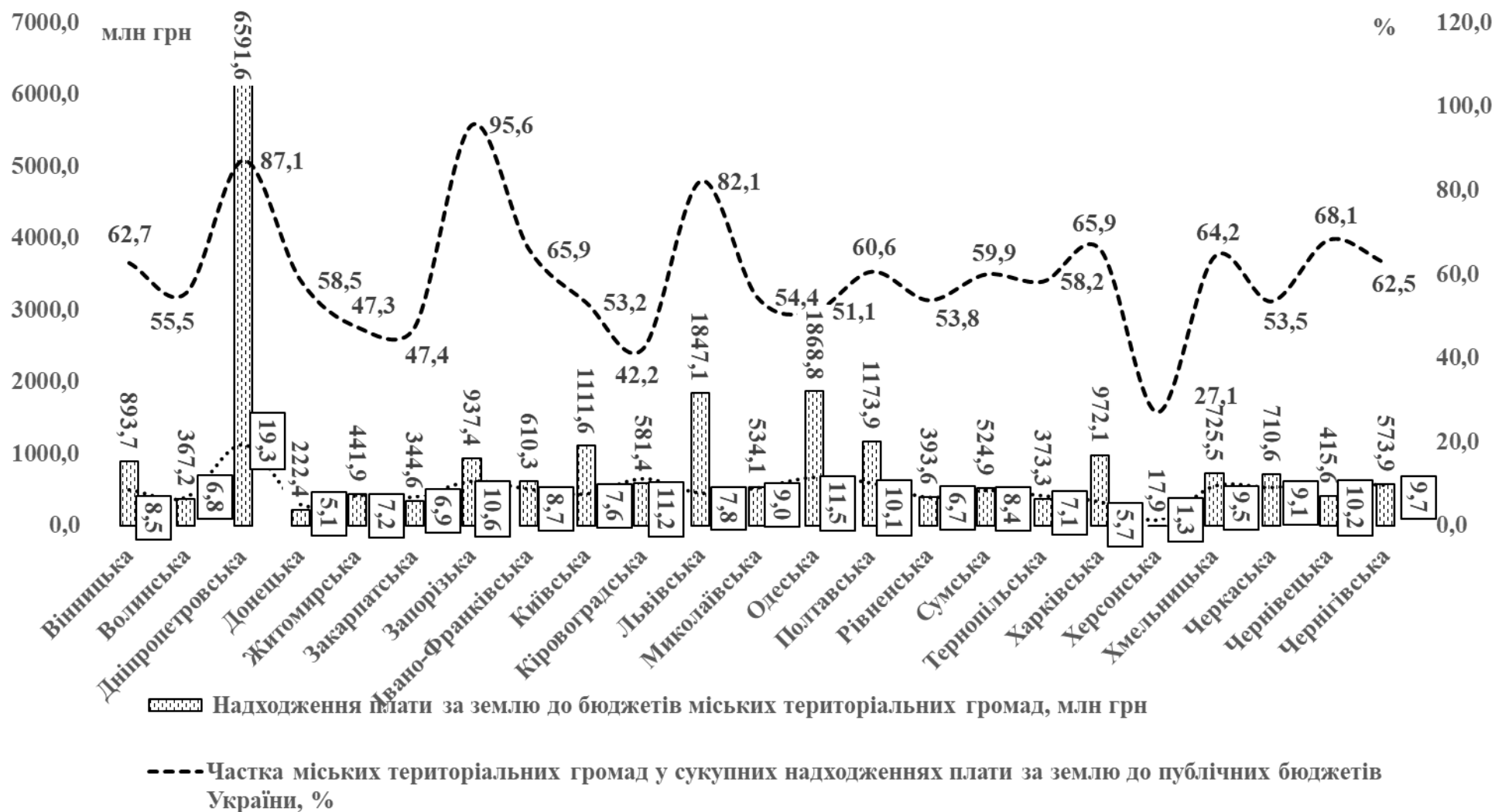

Рис. 3.5. Бюджетно-структурні виміри надходжень плати за землю до бюджетів міських територіальних громад адміністративних областей України у 2024 році*

Примітка. *Розраховано за даними Міністерства фінансів України

**Відсутність оперативних даних щодо плати за землю у Луганській області

Рис. 3.6. Бюджетно-структурні виміри надходжень плати за землею до бюджетів селищних територіальних громад адміністративних областей України у 2024 році*,**

Примітка. *Розраховано за даними Міністерства фінансів України

**Відсутність оперативних даних щодо плати за землею у Луганській області

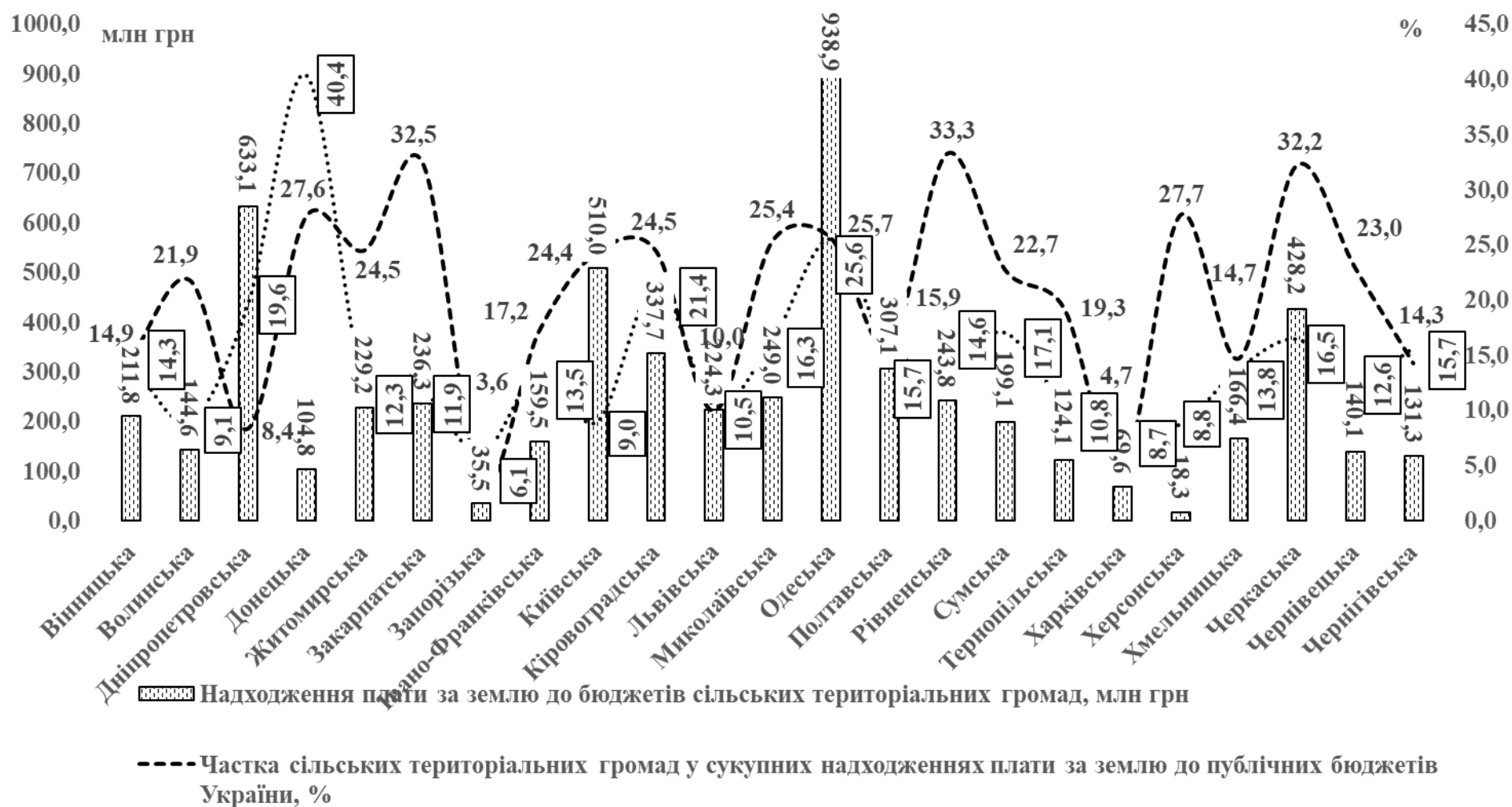

Рис. 3.7. Бюджетно-структурні виміри надходжень плати за землю до бюджетів сільських територіальних громад адміністративних областей України у 2024 році*

Примітка. *Розраховано за даними Міністерства фінансів України

**Відсутність оперативних даних щодо плати за землю у Луганській області

В індустріально розвинених і високоурбанізованих регіонах міські територіальні громади акумулюють переважну частину плати за землю, фактично визначаючи загальну динаміку бюджетних показників відповідних територій.

Селищні територіальні громади відіграють помітну роль у регіонах із розвинутою приміською інфраструктурою або зі значними промисловими об'єктами, розташованими поза межами великих міст. На таких територіях селища виконують функцію важливих економічних вузлів, а їхня частка у структурі плати за землю до місцевих бюджетів окремих регіонів може суттєво перевищувати середні значення по країні. Це свідчить про активне залучення приміських територій до господарського обігу та зростання їхньої бюджетної значущості в контексті децентралізації та формування мережі самодостатніх у фінансовому відношенні територіальних громад базового рівня.

Сільські територіальні громади формують найбільш стабільну базу надходжень плати за землю в аграрно розвинених регіонах із великою площею сільськогосподарських угідь та високою нормативною грошовою оцінкою ріллі. Для областей із переважно аграрним профілем економіки та нижчим за середній рівнем урбанізації сільські територіальні громади є основним структурним елементом регіонального комплексотворення.

Великою мірою структура надходжень плати за землю до бюджетів територіальних громад базового рівня відображає усталену в останні роки модель просторового розвитку країни: індустріально розвинені регіони формують фіскальний потенціал переважно через міські територіальні громади; приміські та промислово орієнтовані території – через селищні територіальні громади; аграрні регіони – через сільські територіальні громади. Така диференціація має системний характер і повинна враховуватися при формуванні державної політики міжбюджетного вирівнювання, стимулюванні розвитку територіальних громад базового рівня та розробці інструментів підтримки економічно депресивних територій у

контексті подальшого поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації та формування мережі самодостатніх територіальних утворень.

Фактор урбанізованості є надзвичайно вагомим з огляду на те, що нормативна грошова оцінка земель великих населених пунктів в цілому значно перевищує оцінку інших категорій земель. Особливо високою така оцінка є в обласних центрах та в столиці, де фактор високого рівня ділової активності детермінує високу вартість земель. Дане припущення підтверджується територіальним розподілом плати за землю у 2024 році, котра надходить до бюджетів міських територіальних громад. При визначенні територіального розподілу надходжень плати за землю до міських територіальних громад не враховувалися надходження вказаного фіскального інструменту до бюджету м. Києва у зв'язку з нерепрезентативністю даної міської територіальної громади у визначеній сукупності показників.

Зокрема, у 2024 році частка міських територіальних громад у сукупних надходженнях плати за землю до публічних бюджетів становила у Дніпропетровській області 87,1% (6591,6 млн грн), у Запорізькій області – 95,6% (937,4 млн грн), у Львівській області – 82,1% (1847,1 млн грн), в Одеській області – 51,1% (1868,8 млн грн), у Харківській області – 65,9% (971,1 млн грн). В цілому частка міських територіальних громад становить більше 50% від сукупних надходжень плати за землю до публічних бюджетів України у більшості адміністративних областей України. Водночас частка плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів міських територіальних громад в розрізі адміністративних областей України у 2024 році коливалася в інтервалі 1,3-11,5%.

Це пов'язано з тим, що міські територіальні громади відзначаються порівняно з сільськими та селищними територіальними громадами вищим рівнем ділової активності. Це позитивним чином відображається на величині надходжень податку на доходи фізичних осіб, єдиного податку та інших фіскальних платежів, що у підсумку забезпечує нижчу частку плати за землю у сукупних податкових надходженнях до бюджетів міських територіальних

громад, ніж у податкових надходженнях до бюджетів сільських та селищних територіальних громад.

Найвищі рівні надходжень плати за землю до бюджетів сільських територіальних громад у 2024 році спостерігаються у Волинській, Закарпатській, Кіровоградській, Рівненській та Черкаській областях. Перелічені регіони не відзначаються підвищеним рівнем урбанізованості, що підвищує вагомість сільських територіальних громад у відтворенні ресурсно-виробничого потенціалу економіки названих адміністративно-територіальних одиниць. У сільських територіальних громадах значно нижчий рівень ділової активності та зайнятості, ніж у міських територіальних громадах, тому частка плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів сільських територіальних громад є вищою.

З огляду на це важливою передумовою зміцнення фінансової самодостатності сільських територіальних громад є ідентифікація реальної бази нарахування земельного податку та орендної плати за користування землями державної і комунальної власності, уникнення проявів неоподаткування власників і користувачів земель та усунення негативних рецидивів попередніх років, пов'язаних з масовими проявами надання пільг при земельному оподаткуванні. Водночас в умовах поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації та формування мережі укрупнених територіальних громад базового рівня важливого значення набуває параметризація рівня міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю. Тобто чи має місце збалансований розподіл плати за землю між бюджетами сільських, селищних та міських територіальних громад, чи мають місце структурні міжмуніципальні перегини при розподілі вказаного фіскального інструменту. З цією метою запропоновано авторський підхід до розрахунку узагальнюючого індексу міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України, який є модифікованим підходом представників львівської школи академічної економічної науки [163].

Розрахунок такого узагальнюючого індексу з подальшою градацією адміністративних областей України за його рівнем передбачає здійснення декількох етапів розрахунків. Першим етапом виступає формування таблиць первинних показників. На другому етапі здійснюється стандартизація цих показників на основі розрахунку індивідуальних індексів міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України у 2024 році. Для стандартизації використано максимальні або мінімальні значення відповідних показників земельного оподаткування, розподілу плати за землю між різними категоріями бюджетів місцевого самоврядування залежно від того, чи є цей показник стимулятором, чи дестимулятором. Всі показники-індикатори міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України є стимуляторами.

Для показників-стимуляторів індивідуальний індекс окремого показника міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України розраховуватиметься як відношення показника-індикатора до максимального його значення серед усієї сукупності регіонів за формулою:

$$I_{ij}^{kp}(t) = \frac{P_{ij}^{kp}(t)}{PM_j^{kp}(t)}. \quad (3.1)$$

де $I_{ij}^{kp}(t)$ – індивідуальний індекс показника міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів i -го регіону за j -м показником у періоді t ;

$P_{ij}^{kp}(t)$ – значення j -го показника i -го регіону у періоді t ;

$PM_j^{kp}(t)$ – максимальне значення j -го показника в регіонах у періоді t ;

$j = 1...n$ – номер індивідуального показника-індикатора;

$i = 1...m$ – номер регіону, що досліджується ($m = 23$);

На наступному етапі з метою проведення узагальнюючої порівняльної оцінки міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України за визначеною групою показників-індикаторів

пропонується розраховувати інтегральні (узагальнюючі) індекси.

$$I_i^k(t) = \sqrt[n]{\prod_{j=1}^n (1 + I_{ij}^{kp}(t))} - 1, \quad (3.2)$$

де $I_i^k(t)$ – інтегральний індекс міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України i -го регіону у періоді t ;

$I_{ij}^{kp}(t)$ – індивідуальний індекс i -го регіону за j -м показником у періоді t ;

n – кількість індивідуальних індексів

Залежно від значення інтегрального індексу міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України запропоновано виділяти три групи регіонів з рівними інтервалами: з високим, середнім та низьким рівнем міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України.

Величина інтервалу групування (h) визначатиметься за загальним правилом проведення статистичних групувань згідно з формулою:

$$h = \frac{I_i^k(t)_{\max} - I_i^k(t)_{\min}}{3}, \quad (3.3)$$

де $I_i^k(t)_{\max}$, $I_i^k(t)_{\min}$ – відповідно максимальне та мінімальне значення інтегрального індексу серед усієї сукупності регіонів.

Використання приведенного методологічного підходу дало можливість розрахувати індивідуальні індекси показників частки міських, селищних та сільських територіальних громад у сукупних надходженнях плати за землю до публічних бюджетів України (табл. 3.2). На основі індивідуальних індексів було розраховано узагальнюючий індекс міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України (табл. 3.3). За результатами розрахунків встановлено, що високим рівнем міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України у 2024 році відзначається Волинська область (0,578),

Таблиця 3.2

Первинні показники та індикатори для розрахунку індивідуальних індексів рівня міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України у 2024 році*

Області	Сума надходжень плати за землю до публічних бюджетів, млн грн	Надходження плати за землю до бюджетів міських територіальних громад, млн грн	Частка міських територіальних громад у сукупних надходженнях плати за землю до публічних бюджетів України, %	Надходження плати за землю до бюджетів селищних територіальних громад, млн грн	Частка селищних територіальних громад у сукупних надходженнях плати за землю до публічних бюджетів України, %	Надходження плати за землю до бюджетів сільських територіальних громад, млн грн	Частка сільських територіальних громад у сукупних надходженнях плати за землю до публічних бюджетів України, %
Вінницька	1426,2	893,7	62,7	320,6	22,5	211,8	14,9
Волинська	661,5	367,2	55,5	149,7	22,6	144,6	21,9
Дніпропетровська	7567,0	6591,6	87,1	342,3	4,5	633,1	8,4
Донецька	380,1	222,4	58,5	52,9	13,9	104,8	27,6
Житомирська	934,4	441,9	47,3	263,2	28,2	229,2	24,5
Закарпатська	727,6	344,6	47,4	146,7	20,2	236,3	32,5
Запорізька	980,9	937,4	95,6	8,1	0,8	35,5	3,6
Івано-Франківська	926,1	610,3	65,9	156,3	16,9	159,5	17,2
Київська	2088,2	1111,6	53,2	466,6	22,3	510,0	24,4
Кіровоградська	1376,4	581,4	42,2	457,4	33,2	337,7	24,5
Львівська	2249,2	1847,1	82,1	177,8	7,9	224,3	10,0
Миколаївська	982,3	534,1	54,4	199,2	20,3	249,0	25,4
Одеська	3654,2	1868,8	51,1	846,6	23,2	938,9	25,7
Полтавська	1937,6	1173,9	60,6	456,6	23,6	307,1	15,9
Рівненська	732,1	393,6	53,8	94,8	12,9	243,8	33,3
Сумська	875,8	524,9	59,9	151,7	17,3	199,1	22,7
Тернопільська	641,2	373,3	58,2	143,8	22,4	124,1	19,3
Харківська	1475,9	972,1	65,9	434,3	29,4	69,6	4,7
Херсонська	66,1	17,9	27,1	29,9	45,2	18,3	27,7
Хмельницька	1130,5	725,5	64,2	238,5	21,1	166,4	14,7
Черкаська	1327,8	710,6	53,5	189,1	14,2	428,2	32,2
Чернівецька	609,8	415,6	68,1	54,2	8,9	140,1	23,0
Чернігівська	917,7	573,9	62,5	212,5	23,2	131,3	14,3

Примітка. *Розраховано за даними Міністерства фінансів України

Таблиця 3.3

Результати розрахунку узагальнюючого індексу міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України у 2024 році*

Області	Індивідуальний індекс показника частки міських територіальних громад у сукупних надходженнях плати за землю до публічних бюджетів України	Індивідуальний індекс показника частки селищних територіальних громад у сукупних надходженнях плати за землю до публічних бюджетів України	Індивідуальний індекс показника частки сільських територіальних громад у сукупних надходженнях плати за землю до публічних бюджетів України	Узагальнюючий індекс міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України
Вінницька	0,656	0,497	0,446	0,530
Волинська	0,581	0,501	0,656	0,578
Дніпропетровська	0,912	0,100	0,251	0,381
Донецька	0,612	0,308	0,828	0,568
Житомирська	0,495	0,623	0,737	0,615
Закарпатська	0,496	0,446	0,976	0,623
Запорізька	1,000	0,018	0,109	0,312
Івано-Франківська	0,690	0,373	0,517	0,521
Київська	0,557	0,494	0,734	0,592
Кіровоградська	0,442	0,735	0,737	0,632
Львівська	0,859	0,175	0,300	0,416
Миколаївська	0,569	0,448	0,761	0,588
Одеська	0,535	0,512	0,772	0,602
Полтавська	0,634	0,521	0,476	0,542
Рівненська	0,563	0,286	1,000	0,590
Сумська	0,627	0,383	0,683	0,559
Тернопільська	0,609	0,496	0,581	0,561
Харківська	0,689	0,651	0,142	0,471
Херсонська	0,283	1,000	0,833	0,676
Хмельницька	0,672	0,467	0,442	0,523
Черкаська	0,560	0,315	0,969	0,592
Чернівецька	0,713	0,197	0,690	0,513
Чернігівська	0,654	0,512	0,430	0,529

низький 0,312 0,433
 середній 0,433 0,554
 високий 0,554 0,676
 $h = 0,121$

Примітка. *Розраховано за даними Міністерства фінансів України

Донецька область (0,568), Житомирська область (0,615), Закарпатська область (0,623), Київська область (0,592), Кіровоградська область (0,632), Миколаївська область (0,588), Одеська область (0,602), Рівненська область

(0,590), Сумська область (0,559), Тернопільська область (0,561), Херсонська область (0,676), Черкаська область (0,592).

Високий рівень міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України спостерігається в регіонах (за винятком Донецької області), де має місце рівномірна концентрація всіх категорій територіальних громад базового рівня (сільських, селищних та міських), домінує аграрна спрямованість розвитку адміністративних районів, сформувався чітко викристалізований сектор землекористувачів та землевласників, що забезпечує прийнятний рівень ідентифікації реальної бази нарахування плати за землю. Тобто в цих регіонах не спостерігається великого перегину в сторону міських територіальних громад, де сконцентровані землі з найвищим рівнем нормативної грошової оцінки, в частині надходжень плати за землю до відповідного бюджету місцевого самоврядування. Найвищий рівень нормативної грошової оцінки земель великих населених пунктів зумовлений високим рівнем ліквідності земельних активів найбільших міст, котрі виступають центрами ділової активності.

За результатами розрахунків встановлено, що середнім рівнем міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України у 2024 році відзначається Вінницька (0,530), Івано-Франківська (0,521), Полтавська (0,542), Харківська (0,471), Хмельницька (0,523), Чернівецька (0,513) та Чернігівська (0,529) області. Низьким рівнем міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України у 2024 році відзначається Дніпропетровська (0,381), Запорізька (0,312) та Львівська (0,416) області.

Важливим критерієм вагомості впливу системи земельного оподаткування на фінансову самодостатність територіальних громад виступає рівень узагальнюючого індексу дієвості впливу надходжень плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня. Такий узагальнюючий індекс за приведеним методологічним прийомом розраховувався на основі нормалізації первинних даних та

визначення індивідуальних індексів показників частки плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів міських, селищних та сільських територіальних громад (табл. 3.4).

Найвищий рівень узагальнюючого індексу дієвості впливу надходжень плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня у 2024 році мав місце у Дніпропетровській області (0,579), Донецькій області (0,566), Кіровоградській області (0,617), Одеській області (0,734) (табл. 3.5). Невелика кількість адміністративних областей України з високим рівнем дієвості впливу надходжень плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня свідчить про те, що плата за землю у більшості регіонів перестала відігравати ключову роль у нарощенні доходної частини місцевих бюджетів внаслідок переформатування вертикального розподілу окремих податків, зборів та обов'язкових платежів у зв'язку з поглибленням бюджетно-фіскальної децентралізації. В окремих регіонах спостерігається низький та середній рівень дієвості впливу надходжень плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня через більш вагомий вплив на величину податкових надходжень податку на доходи фізичних осіб та єдиного податку. Крім того, середній рівень узагальнюючого індексу дієвості впливу надходжень плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня у 2024 році мав місце у Вінницькій (0,424), Житомирській (0,392), Івано-Франківській (0,397), Миколаївській (0,458), Полтавській (0,509), Сумській (0,462), Хмельницькій (0,417), Черкаській (0,501), Чернівецькій (0,416) та Чернігівській (0,449) областях.

Також, низький рівень узагальнюючого індексу дієвості впливу надходжень плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня у 2024 році мав місце у Волинській (0,328), Закарпатській (0,362), Запорізькій (0,252), Київській (0,317), Львівській (0,340), Рівненській (0,335), Тернопільській (0,346), Харківській (0,306) та Херсонській (0,204) областях.

Таблиця 3.4

Первинні показники та індикатори для розрахунку індивідуальних індексів рівня дієвості впливу надходжень плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня України у 2024 році

Області	Податкові надходження до бюджетів міських територіальних громад, млн грн	Податкові надходження до бюджетів селищних територіальних громад, млн грн	Податкові надходження до бюджетів сільських територіальних громад, млн грн	Надходження плати за землю до бюджетів міських територіальних громад, млн грн	Частка плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів міських територіальних громад, %	Надходження плати за землю до бюджетів селищних територіальних громад, млн грн	Частка плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів селищних територіальних громад, %	Надходження плати за землю до бюджетів сільських територіальних громад, млн грн	Частка плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів сільських територіальних громад, %
Вінницька	10456,6	2306,6	1485,4	893,7	8,5	320,6	13,9	211,8	14,3
Волинська	5390,2	1250,3	1590,0	367,2	6,8	149,7	12,0	144,6	9,1
Дніпропетровська	34117,4	3622,1	3237,8	6591,6	19,3	342,3	9,4	633,1	19,6
Донецька	4387,0	350,9	259,3	222,4	5,1	52,9	15,1	104,8	40,4
Житомирська	6119,2	1805,1	1860,6	441,9	7,2	263,2	14,6	229,2	12,3
Закарпатська	5022,9	1145,8	1992,8	344,6	6,9	146,7	12,8	236,3	11,9
Запорізька	8853,8	276,8	580,8	937,4	10,6	8,1	2,9	35,5	6,1
Івано-Франківська	6989,0	1327,4	1183,4	610,3	8,7	156,3	11,8	159,5	13,5
Київська	14664,2	4733,8	5655,2	1111,6	7,6	466,6	9,9	510,0	9,0
Кіровоградська	5193,8	2107,9	1578,7	581,4	11,2	457,4	21,7	337,7	21,4
Львівська	23771,1	1699,5	2130,7	1847,1	7,8	177,8	10,5	224,3	10,5
Миколаївська	5928,2	1363,4	1528,1	534,1	9,0	199,2	14,6	249,0	16,3
Одеська	16203,7	2926,6	3672,9	1868,8	11,5	846,6	28,9	938,9	25,6
Полтавська	11572,6	2534,4	1951,7	1173,9	10,1	456,6	18,0	307,1	15,7
Рівненська	5839,2	1099,1	1675,2	393,6	6,7	94,8	8,6	243,8	14,6
Сумська	6234,8	988,5	1166,8	524,9	8,4	151,7	15,3	199,1	17,1
Тернопільська	5252,4	1220,6	1148,1	373,3	7,1	143,8	11,8	124,1	10,8
Харківська	17110,7	3598,2	802,5	972,1	5,7	434,3	12,1	69,6	8,7
Херсонська	1342,0	302,6	209,2	17,9	1,3	29,9	9,9	18,3	8,8
Хмельницька	7661,4	1946,5	1207,7	725,5	9,5	238,5	12,3	166,4	13,8
Черкаська	7780,9	1038,5	2595,6	710,6	9,1	189,1	18,2	428,2	16,5
Чернівецька	4082,9	448,1	1115,3	415,6	10,2	54,2	12,1	140,1	12,6
Чернігівська	5940,2	1596,3	837,1	573,9	9,7	212,5	13,3	131,3	15,7

Примітка. *Розраховано за даними Міністерства фінансів України

Результати розрахунку узагальнюючого індексу дієвості впливу надходжень плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня в Україні у 2024 році*

Області	Індивідуальний індекс показника частки плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів міських територіальних громад	Індивідуальний індекс показника частки плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів селищних територіальних громад	Індивідуальний індекс показника частки плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів сільських територіальних громад	Узагальнюючий індекс дієвості впливу надходжень плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня
Вінницька	0,442	0,481	0,353	0,424
Волинська	0,353	0,414	0,225	0,328
Дніпропетровська	1,000	0,327	0,484	0,579
Донецька	0,262	0,521	1,000	0,566
Житомирська	0,374	0,504	0,305	0,392
Закарпатська	0,355	0,443	0,293	0,362
Запорізька	0,548	0,101	0,151	0,252
Івано-Франківська	0,452	0,407	0,333	0,397
Київська	0,392	0,341	0,223	0,317
Кіровоградська	0,579	0,750	0,529	0,617
Львівська	0,402	0,362	0,260	0,340
Миколаївська	0,466	0,505	0,403	0,458
Одеська	0,597	1,000	0,632	0,734
Полтавська	0,525	0,623	0,389	0,509
Рівненська	0,349	0,298	0,360	0,335
Сумська	0,436	0,531	0,422	0,462
Тернопільська	0,368	0,407	0,267	0,346
Харківська	0,294	0,417	0,214	0,306
Херсонська	0,069	0,342	0,217	0,204
Хмельницька	0,490	0,424	0,341	0,417
Черкаська	0,473	0,630	0,408	0,501
Чернівецька	0,527	0,418	0,311	0,416
Чернігівська	0,500	0,460	0,388	0,449

низький 0,204 0,381
 середній 0,381 0,557
 високий 0,557 0,734
 $h = 0,177$

Примітка. *Розраховано за даними Міністерства фінансів України

Тобто результати розрахунків узагальнюючих індексів рівня міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України та рівня дієвості впливу вказаного фіскального інструменту на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня в розрізі

адміністративних областей підтверджують наявність територіальних перегинів як в частині акумуляції земельного податку та орендної плати за землю, так і в частині їх розподілу між бюджетами місцевого самоврядування. Такі територіальні перегини зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками.

Об'єктивним чинником виступає структура земельного фонду окремих регіонів, зокрема висока частка в ній високоліквідних земель населених пунктів з високим рівнем нормативної грошової оцінки, а також висока питома вага високопродуктивних сільськогосподарських земель, що формує розширену базу для адміністрування значних сум плати за землю. Суб'єктивним чинником є неналежна та нееквівалентна ідентифікація реальної бази адміністрування земельного податку та орендної плати за землі комунальної та державної форми власності.

Певний деструктивний вплив на результативність земельного оподаткування і відповідно його вагомість у забезпеченні фінансової самодостатності територіальних громад базового рівня справляють також рудименти 90-х років минулого століття та початку 2000-х років, зокрема надмірне застосування різного роду пільг при оподаткуванні різних категорій земель.

Становлення сучасного інструментарію земельного оподаткування має значною мірою відштовхуватися від того факту, що Україна належить до групи європейських країн із найвищим рівнем розораності, що супроводжується широким спектром еколого-деструктивних і природо-руйнівних процесів щодо господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу, що робить охорону й раціональне використання земель одним з основних пріоритетів фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронної діяльності [38, с. 399].

Треба також враховувати певні інституційні зрушення в частині оподаткування сільськогосподарських земель, оскільки у 2020 році в Україні було запущено ринок земель сільськогосподарського призначення і знято багаторічний мораторій на вільний обіг даної категорії земель [20]. Здійснення земельної дерегуляції, котра передбачала передачу сільськогосподарських

земель державної власності поза межами населених пунктів у власність територіальних громад, значно розширила комунальний сектор у сфері землеволодінь, що також створює додаткові можливості для нарощення обсягів надходжень плати за землю до бюджетів місцевого самоврядування через результативну передачу муніципальних земельних активів у тимчасове користування суб'єктам підприємницької діяльності.

Виходячи з наявної територіальної асиметрії результативності впливу земельного оподаткування на рівень фінансової самодостатності територіальних громад базового рівня доцільно сформувати пакет антикризових, стабілізаційних та стимулюючих заходів стосовно вирівнювання умов фіскального регулювання розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу, еквівалентного вилучення різноманітних форм земельної ренти, усунення рецидивів штучного звуження бази земельного оподаткування.

3.4. Інституційно-методологічне забезпечення трансформації вилучення та перерозподілу плати за землю

Земля виступає основним просторово-територіальним базисом соціально-економічного розвитку територіальних утворень. В останні роки внаслідок поглиблення земельної реформи відбулися кардинальні переформатування в системі землеволодіння та землекористування, що сформували додаткові резерви для вилучення земельної ренти на користь публічних бюджетів. За таких умов важливого значення набуває інституціоналізація механізмів вилучення різноманітних форм земельної ренти, котра утворюється у процесі господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. Враховуючи те, що земельні ресурси є складовою природного багатства країни та витвором природи, вже саме користування земельно-ресурсними активами передбачає присвоєння ренти.

Земельна рента утворюється у процесі використання земель у

господарському обігу і перерозподіляється за рахунок вилучення земельного податку та орендної плати за землю. Операції купівлі-продажу земель фактично передбачають передачу прав володіння, користування та розпоряджання земельно-ресурсними активами, що також напрямую впливає на зміну суб'єктно-об'єктної бази утворення та розподілу земельної ренти. З огляду на це у місцеві бюджети мають надходити складові земельної ренти як через оподаткування процесів володіння та користування земельно-ресурсними активами, так і через відчуження і передачу в користування комунальних і державних земель.

В умовах поглиблення децентралізації влади надходження земельної ренти до місцевих бюджетів виступає необхідною умовою зміцнення фінансової самодостатності місцевого самоврядування, а також вагомою детермінантою фінансово-інвестиційного забезпечення пріоритетів соціально-економічного розвитку територіальних громад та збереження довкілля. В умовах воєнного часу та завершення процесу укрупнення територіальних громад фінансово-інвестиційний вимір надходжень земельної ренти до місцевих бюджетів набуває особливої гостроти і потребує подальших теоретико-прикладних обґрунтувань [91].

У зв'язку з поглибленням децентралізації влади та завершенням формування мережі укрупнених територіальних громад ключовою ланкою системи земельного оподаткування виступає вирішення проблеми удосконалення системи нарахування та адміністрування плати за землю як вагомої детермінанти зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад базового рівня. На переконання А.Дегтяр та М.Гончаренко, в умовах реформи децентралізації особливої актуальності набуває питання: що слід зробити, щоб земельні ресурси дійсно стали матеріальною та фінансовою основою розвитку територіальних громад, а плата за землю підвищила свою фіскальну роль у формуванні місцевих бюджетів [61, с. 342]. Дане питання ще більше активізувалося в умовах земельної дерегуляції, котра призвела до значного розширення комунального сектора у землеволодінні та землекористуванні. Значним резервом нарощення сум надходжень плати за землю до місцевих бюджетів виступає здатність органів місцевого

самоврядування максимально ефективно розпорядитися комунальними земельно-ресурсними активами через встановлення еквівалентних вартості переданої у користування землі ставок орендної плати. Саме в царині максимізації надходжень орендної плати за землю і в цілому знаходяться перспективи посилення впливу плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад.

Існують акторські підходи, котрі перегляд пріоритетів у земельному оподаткуванні пов'язують з поглибленням земельної реформи та умонтуванням сучасних інститутів у перерозподіл земельних активів. Т.Білоус-Осінь та О.Койчева констатують, що останнім часом національна земельна політика зазнала докорінних змін, які стосувалися зарахування плати за землю до місцевих податків, підвищення податкових ставок, скасування деяких пільг тощо [11, с. 31]. Однозначно скасування деяких пільг при сплаті земельного податку дало можливість усунути численні викривлення в оподаткуванні користування земельними активами в цілому. Водночас це не забезпечило суттєвого посилення впливу надходжень плати за землю на позитивну динаміку доходної частини місцевих бюджетів. Відміну пільг варто вважати критично необхідним кроком щодо наближення вітчизняної системи земельного оподаткування до передових іноземних лекал вилучення земельної ренти. У той же час виправданим слід вважати те, що у 2022 році було введено пільги при сплаті земельного податку та орендної плати за землю на територіях, де ведуться або велися активні бойові дії та на територіях, окупованих російськими агресорами. Також введені пільги при сплаті земельних платежів на територіях, де розташовані фортифікаційні споруди.

Високим рівнем системності стосовно визначення місця земельного оподаткування в системі зміцнення фінансової самодостатності місцевого самоврядування, розбудови інфраструктури земельного ринку та фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронної діяльності відзначається підхід А.Левенець. Згідно якого, земельний податок покликаний формувати джерела коштів для фінансування заходів щодо проведення земельної реформи та розвитку інфраструктури населених пунктів, ведення земельного кадастру,

здійснення землеустрою та моніторингу земель, раціонального використання й охорони земель, підвищення родючості ґрунтів, відшкодування витрат власників землі і землекористувачів, пов'язаних із господарюванням на землях гіршої якості [111, с. 56]. Такий підхід впливає з об'єктивної логіки стосовно того, що земельні ресурси виступають невід'ємною складовою природного багатства і теж потребують фінансово-інвестиційного забезпечення заходів щодо їх відтворення, відновлення та охорони. Виходячи з наявної вітчизняної та передової іноземної практики публічне фінансування процесів розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу, основним джерелом публічного фінансування таких процесів виступає формування спеціальних фондів у структурі місцевих бюджетів на основі концентрації в цих фондах певної частини плати за землю.

Водночас існують авторські підходи, які вкрай негативно оцінюють ситуацію із земельним оподаткуванням в Україні. Зокрема, А.Іванова стверджує, що поточна практика оподаткування землі є незадовільною, насамперед, через низький рівень доходів від земельних податків саме на місцевому рівні [88, с. 149]. Тобто автор розглядає ефективність адміністрування земельного податку та орендної плати за землю виключно через призму результативності надходжень цих фіскальних інструментів до бюджетів територіальних громад, залишаючи поза увагою доцільність акумуляції певної частини таких надходжень у фондах охорони земель, в першу чергу земель, котрі піддалися деградації внаслідок російської збройної агресії. З огляду на те, що частина рентної плати за спеціальне використання води та рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів (форми вилучення відповідно водної та лісової ренти) акумулюється у спеціальних бюджетних фондах відповідно відтворення водно-ресурсного та лісоресурсного потенціалу, доцільно таку практику поширити і на процеси відтворення, відновлення та охорони земель, а відповідні спеціальні бюджетні фонди формувати за рахунок акумуляції в них частини плати за землю.

Базовим інституційним підґрунтям плати за землю має виступати максимально результативне вилучення та ефективний перерозподіл земельної

ренти. Доцільність перегляду стрижневих моментів фінансово-інвестиційного виміру використання різноманітних форм земельної ренти впливає з підходу Д.Деми, Ю.Суса та В.Трокоза, згідно якого реформування земельних відносин має позитивні податкові наслідки для держави, оскільки значно розширює податкову базу операцій, які мають відношення до володіння, використання та продажу земельних ділянок [59, с. 374]. Тобто поглиблення реформування земельних відносин на порядок збільшило кількість земельних трансакцій, що створило сприятливі передумови для збільшення обсягів вилучення земельної ренти внаслідок операцій купівлі-продажу державних і комунальних земельно-ресурсних активів, а також удосконалення методичного забезпечення нарахування та адміністрування земельного податку та орендної плати за землю.

Актуальність вирішення проблеми максимізації надходжень земельних платежів до місцевих бюджетів впливає з твердження Х.Патицької про те, що дослідження питання пошуку способів максимізації надходжень плати за землю до місцевих бюджетів за рахунок їх ефективного справляння було актуальним на всіх етапах розвитку оподаткування в Україні. Особливо гостро воно постає сьогодні, в період фінансової децентралізації й адміністративно-територіальної реформи [161, с. 87]. В умовах децентралізації на рівень місцевого самоврядування з центрального рівня було делеговано комплекс повноважень, реалізація котрих вимагає розширення податкової бази наповнення місцевих бюджетів. Внаслідок земельної дерегуляції територіальні громади отримали у комунальну власність земельно-ресурсні активи, котрі перебували у державній власності поза межами населених пунктів, що значно розширило ресурсний базис соціально-економічного піднесення територіальних утворень і створило додаткові умови для нарощення обсягів земельних платежів, котрі концентруються у місцевих бюджетах. Додаткові надходження земельної ренти до місцевих бюджетів забезпечуватимуться як за рахунок удосконалення системи вилучення земельного податку і орендної плати за землю, так і за рахунок ефективного перерозподілу комунальних земель.

Високим рівнем системності відзначається підхід І.Педака та О.Битко

щодо посилення фінансово-інвестиційної спрямованості земельної ренти, котра концентрується у публічних бюджетах. Вони необхідною умовою результативного використання частини земельної ренти на потреби фінансування відтворення, відновлення та охорони земельно-ресурсного потенціалу розглядають наявність фінансово-економічного механізму земельних відносин [162, с. 160], котрий забезпечує акумуляцію різноманітних форм земельної ренти у місцевих бюджетах, а також їх розподіл та перерозподіл з метою створення надійних джерел фінансово-інвестиційного забезпечення потреб соціально-економічного розвитку та розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу.

В.Горин та В.Булавинець фінансово-інвестиційний вимір вилучення земельної ренти на користь публічних бюджетів пов'язують з вдосконаленням процедур надання пільг із плати за землю, а також підвищенням ставок податку. Вирішення цих проблемних моментів не тільки сприятиме усуненню регресивного характеру земельного оподаткування щодо платників із відмінним майновим становищем, захисту інтересів незаможних верств населення, але й дасть змогу значно розширити фінансові можливості органів місцевого самоврядування щодо фінансування пріоритетних заходів соціального та економічного розвитку [49, с. 49]. Упорядкування системи надання пільг при сплаті земельного податку виступає необхідною умовою усунення багаторічної практики недоотримання місцевими бюджетами частини земельної ренти, котра утворюється в процесі залучення різноманітних категорій земель у відтворювальний процес.

Спільною рисою наявних теоретико-прикладних підходів стосовно використання земельної ренти, акумульованої у місцевих бюджетах, на потреби реалізації пріоритетів соціально-економічного розвитку територіальних громад, а також відтворення, відновлення та охорони складових земельно-ресурсного потенціалу є розуміння того факту, що частина коштів, котрі надійшли від продажу державних та комунальних земель, а також акумульованих в результаті адміністрування земельного податку та орендної плати за землю, має мати фінансово-інвестиційна спрямованість як в контексті розвитку місцевого

господарського комплексу, так і в контексті вирішення місцевих проблем відтворення природно-ресурсного потенціалу та охорони довкілля.

Формування сучасної інституційно-методологічної платформи трансформації системи земельного оподаткування має враховувати наявні інституційні пастки та інституційні розриви адміністрування плати за землю та перерозподілу земельної ренти (рис. 3.5). Однією з основних інституційних пасток адміністрування плати за землю виступає інституційна невизначеність плати за землю як складової оподаткування власності. Н.Бобох стверджує, що з огляду на те, що земля в Україні, на відміну від інших природних ресурсів, є об'єктом власності, а не користування (незважаючи на деякі обмеження у використанні земель сільськогосподарського призначення), доцільно відносити земельне оподаткування до податків на власність (нерухоме майно) [12].

До спектра інституційних пасток адміністрування плати за землю варто також віднести недостатню диференціацію ставок земельного податку та орендної плати. На недостатній диференціації ставок земельного податку наголошують О.Дребот та В.Тарнавський. Зокрема, вони стверджують, що причинами низьких податкових надходжень від оподаткування землі є:

- 1) невизначеність щодо розмежування баз стягнення земельного податку та податку на нерухоме майно;
- 2) недостатньо використовується інструмент диференціації ставок оподаткування;
- 3) заниженість нормативної грошової оцінки, що зменшує ставки земельного податку щодо земель сільськогосподарського призначення [67, с. 348].

В останні роки також почали проявлятися негативні наслідки перегинів у пільговому оподаткуванні земель. На переконання С.Малахової, існує надто великий масив пільговиків, звільнених від земельних платежів, що спостерігається на фоні низьких фінансових можливостей місцевих бюджетів. Земельними платежами нині не охоплено суттєву частину земельного фонду, а ставки існуючих форм земельних платежів є нелогічно низькими [117, с. 159].

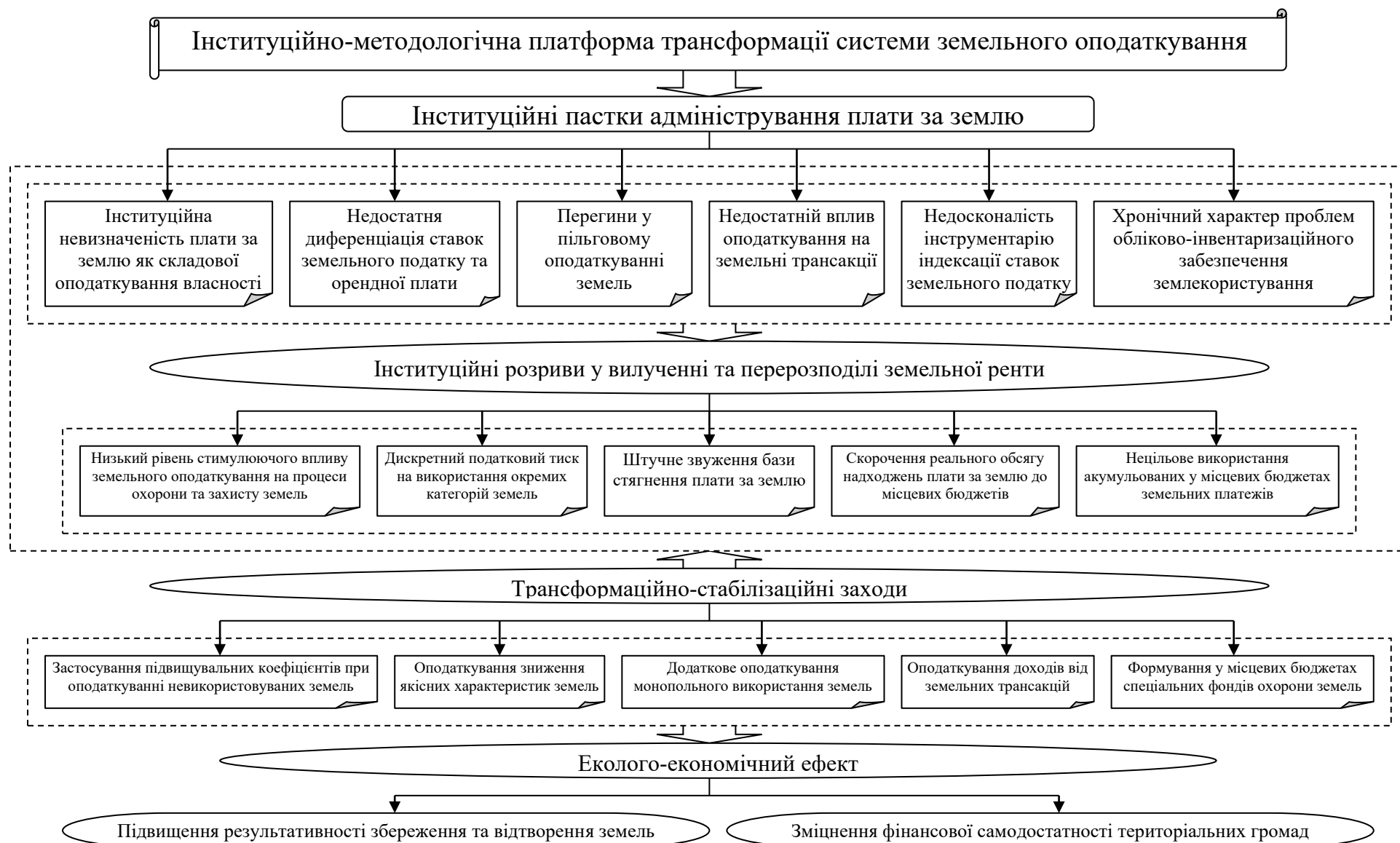

Рис. 3.5. Інституційно-методологічне забезпечення трансформації вилучення та перерозподілу плати за

землю

Примітка. Розроблено автором

Інституціоналізація ринку земель сільськогосподарського призначення та земельна дерегуляція призвели до різкого збільшення кількості земельних трансакцій. Даний чинник не повною мірою враховується наявною системою стягнення плати за землю, що не забезпечує реального збільшення надходжень земельних платежів до місцевих бюджетів. Тобто фактично спостерігається відсутність впливу названого фіскального інструменту на ринкові трансакції земельних угідь.

Прикметною інституційною пасткою адміністрування плати за землю у нинішніх умовах виступає недосконалість інструментарію індексації ставок земельного податку. Як стверджує Т.Шульга, вітчизняна система обліку інфляційних процесів в оцінці земель ґрунтується на коефіцієнтах індексації, які пов'язані не з показниками ринку нерухомості, а з загальним індексом інфляції. Зростання ставки земельного податку на основі середньорічного індексу інфляції послаблює його стимуляційну функцію, оскільки дохідність підприємств не зростає, а при цьому вони змушені платити більший земельний податок [224, с. 13]. Загострюються проблеми адміністрування плати за землю через хронічний характер проблем обліково-інвентаризаційного забезпечення землекористування. Є.Богатирьова виділяє 4 основні проблеми земельного оподаткування: 1) незадовільний стан обліку земель, який існує в країні, а також недоліки при веденні земельно-кадастрової документації, яка є підставою для нарахування земельного податку; 2) незавершеність процесів інвентаризації землі та часткова відсутність документації на право власності чи користування землею, що значно ускладнює механізм розрахунку та сплати плати за землю в Україні, що призводить до значних втрат місцевих бюджетів; 3) неконтрольовано змінюється призначення угідь, тобто землі переводяться із сільськогосподарських в інші категорії; 4) недостатній рівень виконання стимулюючої та стримуючої властивості земельних податків, що не дозволяє врегульовувати питання розвитку земельних відносин, внаслідок чого знижується родючість землі [13].

Перерахований перелік інституційних пасток сформував фундаментальні передумови для виникнення комплексу інституційних розривів: 1) низький

рівень стимулюючого впливу земельного оподаткування на процеси охорони та захисту земель; 2) дискретний податковий тиск на використання окремих категорій земель; 3) штучне звуження бази стягнення плати за землю; 4) скорочення реального обсягу надходжень плати за землю до місцевих бюджетів; 5) нецільове використання акумульованих у місцевих бюджетах земельних платежів.

Спектр інституційних проблем земельного оподаткування на основі аналізу перерахованих інституційних пасток та інституційних розривів можна згрупувати у такі блоки:

1. *Непрозорість та нерегулярність оцінки землі.* В Україні існує система оцінки земель, яка не завжди відповідає ринковим умовам. Багато земельних ділянок досі оцінюються на основі застарілих даних, що призводить до дисбалансу між податковими надходженнями та реальною вартістю землі. Наприклад, у деяких регіонах оцінка земель може бути на 30-50% нижчою за ринкову.

2. *Складнощі в правовому регулюванні.* Правова база, що регулює земельне оподаткування, є часто змінною і суперечливою. Це створює труднощі для платників податків, які не завжди можуть точно визначити свої зобов'язання.

3. *Високий рівень ухилення від сплати податків.* Через складність законодавства та недостатню прозорість у системі управління землями, багато платників податків уникають сплати земельного податку. За оцінками, рівень ухилення може досягати 30%.

4. *Нерівномірність навантаження.* У різних регіонах країни ставки земельного податку суттєво варіюються, що призводить до соціальної несправедливості. У регіонах з високими рівнями орендної плати, таких як Київ чи Черкащина, фермери не завжди можуть дозволити собі сплачувати податки, що може призвести до зменшення кількості агровиробництв.

Підсумовуючи дослідження авторських підходів щодо пріоритетів удосконалення оподаткування земель (земельного оподаткування) в Україні робимо наступні висновки щодо перспективних напрямів:

1. *Модернізація системи оцінки земель.* Важливо впровадити сучасні технології оцінки земель, які базуватимуться на ринкових умовах. Використання геоінформаційних систем дозволить забезпечити більш точну оцінку землі і еквівалентне оподаткування.

2. *Спрощення правової бази.* Необхідно спростити законодавство, щоб платники податків могли легко розібратися у своїх зобов'язаннях. Введення єдиного електронного реєстру земельних ділянок допоможе зменшити кількість конфліктів і спростити процес адміністрування.

3. *Підвищення контролю за сплатою податків.* Вдосконалення механізмів моніторингу та контролю за сплатою земельного податку має стати пріоритетом. Використання даних з реєстрів та автоматизованих систем може знизити рівень ухилення від сплати податків.

4. *Адаптація податкової політики до регіональних умов.* Важливо враховувати специфіку кожного регіону при встановленні ставок земельного податку. Запровадження диференційованих ставок з урахуванням економічної ситуації в кожному районі допоможе забезпечити справедливість у оподаткуванні.

На усунення інституційних пасток та інституційних розривів і мають бути спрямовані трансформаційно-стабілізаційні заходи. Одним з таких заходів виступає застосування підвищувальних коефіцієнтів при оподаткуванні невикористовуваних земель. З метою стимулювання землевласників та землекористувачів до масштабування заходів з екологізації процесів господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу необхідним є оподаткування зниження якісних характеристик земель. З метою реалізації антимонопольних заходів в частині концентрації земельної власності доцільно інституціоналізувати додаткове оподаткування монопольного використання земель. У зв'язку зі значним збільшенням специфікації земельних трансакцій в останні роки пропонується забезпечити оподаткування доходів від такого роду трансакцій. У короткостроковій перспективі також необхідно створити надійне джерело фінансування заходів з екологічного реінжинірингу земель, порушених внаслідок воєнних дій та еколого-деструктивного техногенного

впливу. З огляду на це потребує інституціоналізації формування у місцевих бюджетах фондів охорони земель.

Однією з найбільш характерних проблем активізації природоохоронної діяльності у різноманітних сегментах національного господарства є формування надійних джерел фінансово-інвестиційного забезпечення заходів з розширеного відтворення та господарського освоєння складових природного багатства країни. Базовою складовою природного багатства України виступають земельні ресурси і як територіальний базис життєдіяльності населення і функціонування господарського комплексу, і як основний засіб виробництва в окремих ланках природно-ресурсного сектора та джерело продукування екосистемних послуг. Саме з таких міркувань необхідно виходити при розробленні дорожньої карти фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронної діяльності у землекористуванні.

Фундаментальні лекала фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронної діяльності свідчать про те, що ключовим елементом формування спеціальних фінансових фондів відтворення, відновлення та охорони того чи іншого природного ресурсу має бути норма про концентрацію частини фіскальних платежів, акумульованих внаслідок його спеціального використання у таких фондах. Не винятком в даному контексті є також і формування фондів фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення, відновлення та охорони земельно-ресурсного потенціалу. Фінансово-інвестиційне забезпечення відтворення, відновлення та охорони земельно-ресурсного потенціалу охоплює витрати на фінансування капітальних інвестицій, необхідних для розбудови землеохоронної інфраструктури, і на фінансування поточних витрат, пов'язаних із застосуванням різноманітних агротехнічних, агрохімічних, агролісомеліоративних та гідромеліоративних заходів.

Виходячи з приведених вище фундаментальних засад формування фондів фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення природно-ресурсного потенціалу і охорони довкілля, можна стверджувати, що ключовою ланкою заходів по фінансуванню відтворення, відновлення та охорони земельно-

ресурсного потенціалу виступає створення спеціальних бюджетних фондів за рахунок акумуляції в цих фондах частини складових плати за землю (земельного податку та орендної плати за землю), котрі надходять до місцевих бюджетів. З огляду на це, результативність формування таких фондів напряду залежить від обсягів надходжень земельного податку та орендної плати за землю до місцевих бюджетів України. Прикметною рисою надходжень земельного податку та орендної плати за землю до місцевих бюджетів України у 2007-2021 роках є те, що в цілому в їх динаміці спостерігається висхідна тенденція, яка зумовлена в основному перманентними інфляційно-девальваційними процесами в національній економіці, що вимагало регулярної індексації ставок земельних податків і відповідно ставок орендної плати за землю і у підсумку призвело до зростання надходжень загальних сум названих фінансових інструментів до бюджетів територіальних громад.

В умовах воєнного часу, коли існують об'єктивні обмеження щодо активізації ділової активності, необхідним є удосконалення системи вилучення земельної ренти як надійного джерела наповнення бюджетів територіальних громад. Нарощенню даного виду доходів органи місцевого самоврядування мають приділяти максимальну увагу, оскільки комунальні земельно-ресурсні активи характеризуються просторово-територіальною континуальністю і з високою мірою достовірності можна прогнозувати приріст їх капіталізації за умови врахування комплексу ринкових факторів, котрі впливають на ціну землі та її оцінку. Земельна дерегуляція 2021 року на порядки збільшила потенціал комунальних земельно-ресурсних активів, що сформувало об'єктивні передумови для зміцнення господарської та фінансової самодостатності мережі укрупнених територіальних громад, оскільки територіальні громади отримали близько 4 млн га державних земель.

Збільшення потенціалу комунальних земельно-ресурсних активів внаслідок дерегуляції земельних відносин також вимагає формування сучасного інструментарію фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення, відновлення та охорони земельно-ресурсного потенціалу. Перспективи нарощення надходжень земельної ренти до місцевих бюджетів напряду

залежать від комплексу агротехнічних, гідромеліоративних, агролісомеліоративних, агрохімічних та інших поліпшень, що створить передумови для зростання вартості земель і відповідно підвищення їх інвестиційної привабливості. З огляду на сказане частина земельної ренти, яка акумулюється у місцевих бюджетах, має концентруватися у спеціальних бюджетних фондах відтворення, відновлення та охорони земель. Через інституціоналізацію таких спеціальних фондів місцеве самоврядування створить надійні джерела для фінансового забезпечення використання набору інструментів прямого та непрямого стимулювання відтворення, відновлення та охорони земель. Інструменти прямого стимулювання за рахунок коштів спеціальних бюджетних фондів мають використовуватися для користувачів державних та комунальних земельно-ресурсних активів, а інструменти непрямого стимулювання – для суб'єктів приватного землекористування.

Земельна рента є вагомим чинником зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад в умовах поглиблення децентралізації, тому зростання її надходжень до місцевих бюджетів виступає одним з основних пріоритетів діяльності органів місцевого самоврядування. Даний пріоритет набув ще більшої актуальності внаслідок дерегуляції земельних відносин, коли значні площі земель державної власності поза межами населених пунктів були передані у комунальну власність. Дослідження показали, що у нинішніх політико-правових та соціально-економічних умовах основними складовими земельної ренти виступають: плата за землю, кошти від продажу земель державної та комунальної власності, відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва. У 2007-2021 роках у динаміці фактичних надходжень земельної ренти до місцевих бюджетів України в цілому спостерігається висхідна тенденція, а у динаміці надходжень реальної величини земельної ренти (надходження у порівняних цінах на початок 2007 року) має місце низхідний тренд, що є підтвердженням нееквівалентності нормативної та експертної грошової оцінки земель комунальної і державної власності, що призвело до девальвації земельного капіталу та втрати місцевими бюджетами значних сум потенційних надходжень

внаслідок звуження бази нарахування земельного податку і орендної плати за землю та зниження ціни продажу державних і комунальних земельно-ресурсних активів. З метою підвищення інвестиційної привабливості комунальних земельно-ресурсних активів важливого значення набуває вчасне відтворення, відновлення та охорона земель, що стане можливим за умови формування надійних джерел фінансово-інвестиційного забезпечення. Такі джерела сформується на основі створення спеціальних бюджетних фондів відтворення, відновлення та охорони земель за рахунок концентрації в них частини земельної ренти.

Об'єктивною передумовою більших надходжень орендної плати за землю до місцевих бюджетів, ніж надходжень земельного податку великою мірою виступає відповідна законодавча норма, зокрема згідно пункту 288.5. статті 288 Податкового кодексу України [166] розмір орендної плати не може бути меншим за розмір земельного податку та не може перевищувати 12% нормативної грошової оцінки. Максимальний поріг встановлення орендної плати за землю у розмірі 12% дає можливість центральній та місцевій владі забезпечити прийнятний рівень капіталізації державних та комунальних земельно-ресурсних активів, котрі передані у тимчасове користування суб'єктам підприємницької діяльності, що у підсумку сприятиме зростанню доходної частини місцевих бюджетів. Земельна дерегуляція, що відбулася у 2021 році в Україні, і супроводжувалася масовою передачею земель сільськогосподарського призначення у власність територіальних громад створила додаткові можливості для місцевого самоврядування розширити податкову базу наповнення місцевих бюджетів за умови передачі комунальних земельно-ресурсних активів у тимчасове користування суб'єктам підприємницької діяльності. Інвестиційна привабливість комунальних земельно-ресурсних активів в контексті підприємницьких інтересів потенційних орендарів напряму пов'язана зі своєчасним відтворення природних фізико-хімічних характеристик цих активів, що потребує формування надійних джерел фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення, відновлення та охорони земель, котрі у 2021 році перейшли у

власність територіальних громад.

Виходячи із загальноновизнаних лекал формування спеціальних фондів природоохоронного спрямування, можна стверджувати, що такого роду фонди мають формуватися за рахунок акумуляції в них частини земельного податку та орендної плати за землю. Кошти таких фондів доцільно використовувати для прямої підтримки землекористувачів та землевласників (прямі фінансові виплати), котрі реалізують проекти реінжинірингу порушених та деградованих земель, а також для непрямої підтримки – компенсація банкам різниці відсотків, на яку фінансово-банківські установи знижують процентні ставки надання кредитних ресурсів суб'єктам земельних відносин, котрі реалізують природоохоронні проекти в частині відтворення земельно-ресурсного потенціалу.

Одним з пріоритетних напрямів використання коштів фондів фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення, відновлення та охорони земель має стати фінансування процесів екологічного реінжинірингу земель зони бойових дій, зокрема територій, котрі тимчасово перебували під окупацією ворожих військ. Пошкодження різних категорій земель внаслідок використання різноманітних видів вогневого впливу, руйнації об'єктів виробничої і невиробничої інфраструктури та об'єктів житлової нерухомості, витoku забруднюючих речовин потребує їх екологічного реінжинірингу для того, щоб зробити їх придатними для використання у продуктивному господарському обігу. У першу чергу екологічний реінжиніринг необхідно здійснити для земель населених пунктів, сільськогосподарських угідь та лісових земель, де здійснювалися бойові дії [128, с. 53]. Створення такого фонду на обласному рівні дасть змогу забезпечити концентрацію фінансових ресурсів для реалізації проектів відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу територіальних громад, котрі входять до складу відповідної області. Також формування спеціальних фондів фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення, відновлення та охорони комунальних земельно-ресурсних активів підвищує ймовірність отримання природоохоронних субвенцій з державного бюджету України.

Плата за землю являє собою форму вилучення рентного доходу землевласників та землекористувачів, котрий утворюється як під впливом природних чинників, так і під впливом природоохоронних та інфраструктурних поліпшень, що вимагає часткового використання основних форм плати за землю (земельного податку та орендної плати за землю) для цільового фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення, відновлення та охорони земель, а це у свою чергу створює додаткові умови для зростання величини утворення земельної ренти. Тому концентрація частини плати за землю в обласних фондах відтворення, відновлення та охорони земель – це також і спосіб органів публічної влади сприяти капіталізації земельно-ресурсного потенціалу.

Водночас збільшення обсягів фінансування відтворення й охорони земельних ресурсів значною мірою залежить від імплементації досвіду передових країн світу та усунення наявних інституціональних пасток у фіскальному регулюванні й фінансово-кредитному забезпеченні землекористування. Такі інституціональні пастки будуть ліквідовані за рахунок: подолання асиметричності надходження інформації до різних категорій землекористувачів; усунення інституціональних обмежень щодо перерозподілу земельних активів, насамперед земель сільськогосподарського призначення; уведення прямих фіскальних регуляторів стосовно використання всіх категорій земель [45, с. 90-91]. У свою чергу диверсифікація джерел фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення, відновлення та охорони земель має відштовхуватися від раціонального використання певної частини плати за землю через її надходження у спеціальні бюджетні фонди обласного рівня, щоб сформувати критично необхідну суму коштів для фінансування проєктів екологічного реінжинірингу порушених та деградованих земель, що в умовах воєнного часу та посилення євроінтеграційних устремлінь і поглиблення децентралізації влади виступає важливою умовою імплементації кращих практик відтворення земельно-ресурсного потенціалу та залучення приватного капіталу в природоохоронну діяльність у сфері землекористування.

Розширене відтворення, відновлення та охорона земельно-ресурсного

потенціалу вимагає застосування комплексу природоохоронних заходів, що у свою чергу потребує формування надійних джерел фінансово-інвестиційного забезпечення. Ключовою складовою сучасної системи фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронної діяльності у сфері землекористування виступають кошти публічних бюджетів. Найвищого рівня результативності публічне фінансування природоохоронних заходів щодо відтворення, відновлення та охорони земельно-ресурсного потенціалу набуває за умови функціонування спеціальних бюджетних фондів, формування котрих має відбуватися за рахунок концентрації частини надходжень плати за землю. В умовах поглиблення земельної дерегуляції, коли значні площі сільськогосподарських земель державної власності поза межами населених пунктів були передані у комунальну власність, сформувалися додаткові умови для нарощення надходжень плати за землю, в першу чергу за рахунок зростання надходжень орендної плати за землю, до місцевих бюджетів, що створює додатковий ресурс для формування спеціальних бюджетних фондів для збереження та примноження земельно-ресурсного потенціалу. З огляду на те, що згідно базових нормативно-правових засад поглиблення децентралізації влади за обласним рівнем закріплюється реалізація регіональної екологічної політики, фонди фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення, відновлення та охорони земель повинні формуватися у складі обласних бюджетів як спеціальні фонди.

В спектрі наявних проблем земельного оподаткування, за версією академіка НААН України Ю.Лупенка та Л.Тулуша, слід розглядати необхідність посилення впливу податкових важелів на економічний обіг сільськогосподарських угідь, зокрема в частині недопущення процесів їх монополізації та стимулювання раціонального землекористування [114, с. 16]. В умовах запуску ринку земель сільськогосподарського призначення фактор монополізації прав власності на найбільш ліквідні сільськогосподарські землі набуває особливої гостроти через призму можливих проявів масового обезземелення селян, що несе численні ризики для соціальної стабільності у сільській місцевості. Через інституціоналізацію фіскальних регуляторів

уможливлюється процедура недопущення надмірної концентрації земель сільськогосподарського призначення і формуються умови для становлення класу дрібних, середніх та великих землевласників у відповідності з передовими іноземними лекалами землеволодіння. Водночас фіскальні інструменти регуляторного впливу на землекористувачів і землевласників мають забезпечувати відповідні стимули для перманентного відтворення, охорони та захисту ґрунтів.

Висновки до Розділу 3

1. Обґрунтовано, що земельна рента є вагомим чинником зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад в умовах поглиблення децентралізації, тому зростання її надходжень до місцевих бюджетів виступає одним з основних пріоритетів діяльності органів місцевого самоврядування. Встановлено, що внаслідок поглиблення земельної реформи відбулися кардинальні переформатування в системі землеволодіння та землекористування, які сформували додаткові резерви щодо зростання обсягів вилучення земельної ренти, котра утворюється у процесі господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу.

2. Виявлено, що внаслідок земельної дерегуляції територіальні громади отримали у комунальну власність земельно-ресурсні активи, котрі перебували у державній власності поза межами населених пунктів, що створило додаткові можливості для нарощення обсягів надходжень земельних платежів до місцевих бюджетів як за рахунок удосконалення системи вилучення земельного податку і орендної плати за землю, так і за рахунок ефективнішого перерозподілу комунальних земельно-ресурсних активів.

3. Встановлено, що плата за землю, яка представлена земельним податком та орендною платою за землю, в умовах поглиблення децентралізації влади та завершення процесу формування мережі укрупнених територіальних громад потенційно виступає вагомим чинником нарощення доходів місцевих бюджетів та зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування.

Дослідження показали, що прикметною рисою надходжень земельного податку та орендної плати за землю до місцевих бюджетів України у 2007-2023 роках є те, що в цілому в їх динаміці спостерігається висхідна тенденція, яка зумовлена в основному перманентними інфляційно-девальваційними процесами в національній економіці, що вимагало регулярної індексації ставок земельних податків і відповідно ставок орендної плати за землю і у підсумку призвело до зростання надходжень загальних сум названих фінансових інструментів до бюджетів територіальних громад.

4. Виявлено, що внаслідок реалізації політики земельної дерегуляції у 2021 році, значним резервом нарощення сум надходжень плати за землю до місцевих бюджетів виступає здатність органів місцевого самоврядування максимально ефективно розпорядитися комунальними земельно-ресурсними активами через встановлення еквівалентних вартості переданої у користування землі ставок орендної плати.

5. Визначено, що земельне оподаткування виступає ключовим елементом фінансового механізму регулювання земельних відносин як в частині вилучення різноманітних форм земельної ренти і наповнення місцевих бюджетів, так і в частині формування цільових бюджетних фондів відтворення, охорони та захисту земель. Обґрунтовано, що поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації та формування мережі укрупнених територіальних громад базового рівня підвищили вагомість земельного оподаткування для забезпечення фінансової самодостатності місцевого самоврядування.

6. Встановлено, що здійснення земельної дерегуляції, котра передбачала передачу земель сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів у комунальну власність, створює можливості для додаткової акумуляції плати за землю у бюджетах територіальних громад базового рівня. Дослідження показали, що існує значна відмінність в розрізі адміністративних областей України щодо величини надходжень плати за землю до бюджетів сільських, селищних та міських територіальних громад, що зумовлено неоднорідністю структури земельного фонду окремих регіонів, неоднаковістю рівня нормативної грошової оцінки різних категорій земель та

результативністю передачі земельних активів комунальної власності у тимчасове користування суб'єктам підприємницької діяльності.

7. Визначено, що критеріями вагомості земельного оподаткування для зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад базового рівня виступають узагальнюючий індекс міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів України та узагальнюючий індекс дієвості впливу надходжень плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня. Встановлено, що більшість адміністративних областей України відзначається високим рівнем узагальнюючого індексу міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до публічних бюджетів у зв'язку з прив'язкою надходжень плати за землю до бюджетів територіальних громад базового рівня, що дає можливість еквівалентно вилучати земельну ренту при використанні різних категорій земель і спрямовувати до сільських, селищних та міських бюджетів.

8. Встановлено, що невелика кількість адміністративних областей України відзначається високим рівнем узагальнюючого індексу дієвості впливу надходжень плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня у зв'язку з недокапіталізованістю окремих земельних активів, відірваністю індексації ставок земельного податку і орендної плати від темпів інфляційно-девальваційних процесів у національній економіці та низьким рівнем активності місцевого самоврядування стосовно використання земель комунальної власності.

9. Розроблено інституційно-методологічну платформу трансформації системи земельного оподаткування, котра передбачає врахування інституційних пасток та інституційних розривів, котрі сформувалися у системі нарахування, адміністрування та перерозподілу земельної ренти в останні десятиліття, при розробленні пакету трансформаційно-стабілізаційних заходів, які передбачають диверсифікацію набору земельних платежів та їх часткову акумуляцію у спеціальних фондах місцевих бюджетів з метою формування надійних джерел фінансування процесів відтворення, відновлення, охорони та захисту земельно-ресурсного потенціалу.

10. Обґрунтовано, що важливим детермінантом розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу є формування сучасної системи фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронної діяльності у сфері землекористування. Доведено, що основним джерелом публічного фінансування процесів відтворення, відновлення та охорони земель виступає формування спеціальних фондів у структурі місцевих бюджетів на основі концентрації в цих фондах певної частини плати за землю.

11. Встановлено, що одним з пріоритетних напрямів використання коштів фондів фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення, відновлення та охорони земель має стати фінансування процесів екологічного реінжинірингу земель зони бойових дій, зокрема територій, котрі тимчасово перебували під окупацією ворожих військ.

12. Доведено, що інституціоналізація спеціальних фондів відтворення, відновлення та охорони земель створить надійні джерела для фінансово-інвестиційного забезпечення використання набору інструментів прямого та непрямого стимулювання збереження та розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу.

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ КОМПЕНСАЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ ЕКОЛОГІЧНОГО РЕІНЖИНІРИНГУ ЗЕМЕЛЬ, ПОРУШЕНИХ ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ ТА РОЗБАЛАНСОВАНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

4.1 Екологічний реінжиніринг порушених внаслідок воєнних дій та виснажливого використання земель в системі еколого-економічного регулювання землекористування

Російська збройна агресія призвела до нанесення збитків основному територіальному ресурсу, яким виступають землі різних категорій. Великі площі земель фактично були вилучені з продуктивного господарського обігу, що звузило ареал здійснення виробничо-господарської діяльності як в секторі підприємницьких структур, так і в секторі домогосподарств. Значні збитки нанесені лісовим землям, що унеможливило повноцінний приріст деревної біомаси та ускладнило умови здійснення необхідного комплексу лісогосподарських та лісоохоронних заходів. Деструктивного впливу внаслідок воєнних дій зазнали землі сільськогосподарського призначення, що не дає можливості вести повноцінне сільськогосподарське виробництво та отримувати традиційний рівень врожайності сільськогосподарських культур згідно спеціалізації окремих адміністративних районів. Виведення сільськогосподарських земель з продуктивного господарського обігу також підірвало кормову базу розвитку тваринництва. В окремих регіонах російські агресори пошкодили природні біогеоценози на землях природно-заповідного фонду, що призвело великих збитків, оскільки скоротилися популяції рідкісних видів тварин та знищено унікальні види флори.

Сукупний збиток земельно-ресурсному потенціалу України охоплює різноманітні види шкоди, яку завдали воєнні дії. Така шкода зумовлена здійсненням безпосередніх воєнних дій на конкретних земельних ділянках, які супроводжувалися артилерійськими залпами, вибухами мін та авіабомб, балістичних та крилатих ракет. Квінтесенцією деструктивного впливу

збройного вторгнення на територію України російських загарбників виступає також замінювання різноманітних категорій земель, зокрема земель сільськогосподарського та лісгосподарського призначення. З огляду на це на порядок денний вийшло вирішення проблеми не механічного відновлення та відтворення фізико-хімічних характеристик земельних ресурсів, а їх реінжинірингу. У працях вітчизняних вчених вже тривалий час обговорюється доцільність реалізації проєктів реінжинірингу порушених та деградованих земель.

Виходячи з руйнівного впливу російського збройного вторгнення на природні біогеоценози, С.Тітова, О.Самчук та Я.Ковбасюк акцентують увагу на тому, що бойові дії призвели до пошкодження та мінування значної кількості земельних угідь, що негативно впливає на навколишнє середовище та призводить до екологічної кризи. Ці проблеми створюють виклики для ефективного відновлення та раціонального використання земельних ресурсів у повоєнний час [199, с. 13]. Така ситуація фактично вивела великі площі родючих сільськогосподарських угідь з продуктивного господарського обігу і негативно вплинула на рівень продовольчого забезпечення населення окремих частин світу внаслідок скорочення українського експорту сільськогосподарської продукції. Звільнення тимчасово окупованих територій створить можливості для здійснення екологічного реінжинірингу сільськогосподарських угідь, котрі зазнали надмірного еколого-деструктивного впливу активних бойових дій, ракетних ударів та мінування.

В сучасних умовах пріоритетним завданням для України є обстеження земель з метою виявлення та усунення нерозірваних боєприпасів. Це перший крок, який необхідний для відновлення земель. Співпраця України та міжнародних організацій сприяє більш швидкому та ефективному очищенню забруднених бойовими діями територій. У березні 2024 року Міністерство економіки України повідомило, що підписало угоду про партнерство з Palantir, яка стосується автоматизації процесів розмінування за допомогою штучного інтелекту. Платформа штучного інтелекту опрацьовуватиме бази даних, які міститимуть інформацію про оцінку ефективності сільськогосподарських

земель та враховуючи всі дані зможе радити найкращий метод очищення території [1].

Надмірна складність екологічних проблем, які виникли внаслідок техногенного впливу на довкілля у попередні десятиліття і ускладнилися в роки повномасштабної війни, вимагає використання методів та технологій екологічного реінжинірингу, тобто перегляду основних бізнес-процесів в сторону екологізації відтворювальних пропорцій. Виходячи з того, що реінжинірингові заходи пов'язані із широким спектром господарських операцій доцільним є формування концепції еколого-економічного реінжинірингу як базового методу екологізації процесів господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та використання природної сировини у переробних ланках продуктових ланцюгів. Г.Степанюк на основі критичного переосмислення традиційних підходів стверджує, що використання технології еколого-економічного реінжинірингу на практиці у вигляді розроблених моделей означатиме зменшення екологічних і економічних ризиків, більш ефективне використання матеріальних ресурсів, організацію виробництва продукції довготривалого використання і покращення її якості. Також концепція еколого-економічного реінжинірингу передбачає додатково організацію ефективної системи раціонального природокористування, впровадження екологічно чистих, ресурсо- та енергозберігаючих технологій, а також охорону навколишнього природного середовища на техногенно порушених територіях [192, с. 165]. Тобто концепція еколого-економічного реінжинірингу виступає альтернативою заходам механічного відтворення та відновлення первинних еколого-економічних характеристик природних ресурсів. Реінжинірингові заходи мають сформувати виробничо-технічну базу для екологічного чистого перетворення різноманітних видів природної сировини та використання територіальних природних ресурсів у різноманітних фазах суспільного відтворення.

Реалізація реінжинірингових заходів здійснюється безпосередніми природокористувачами, тобто суб'єктами виробничо-господарської діяльності. Тому ключовою інституційною передумовою поширення методів та технологій

екологічного реінжинірингу виступає становлення моделі такого реінжинірингу на базі первинної ланки національного господарства – підприємства. А.Погребняк та А.Медведева констатують, що ефективний реінжиніринг бізнес-процесів з урахуванням вимог екологічного менеджменту веде до скорочення відходів і використовуваних ресурсів. Особливо актуальною є модернізація підприємств на основі реінжинірингу бізнес-процесів та застосування інноваційних енергоресурсозберігаючих технологічних процесів [164, с. 155]. На державному, регіональному та муніципальному рівнях доцільно сформувати інструментарій економічного стимулювання природокористувачів застосовувати методи та технології екологічного реінжинірингу, щоб прискореними темпами усувати еколого-деструктивні наслідки російської збройної агресії, зокрема й у сфері природокористування.

Високим рівнем системності відзначається підхід Н.Андрєєвої та В.Козловцевої стосовно формування системи організаційно-економічного забезпечення екологічно чистого виробництва у сільському господарстві. Вчені переконливо доводять, що впровадження екологічно чистого виробництва в агропромислову сферу потребує відповідного організаційно-економічного забезпечення, яке охоплюватиме комплекс інститутів-правил та інститутів-організацій, а також податкових, кредитних та майнових регуляторів. Саме вони стимулюватимуть сільськогосподарських товаровиробників та переробно-харчові виробництва впроваджувати сучасні методи ґрунтозахисного землеробства, здійснювати необхідний комплекс агротехнічних та агролісомеліоративних заходів, впроваджувати екологічно безпечні методи та технології переробки сільськогосподарської сировини, а також застосовувати сучасні механізми використання рослинних та тваринних відходів з метою збільшення як обсягів їх виробництва, так і обсягів виробництва біологічного палива. Важливою складовою організаційно-економічного забезпечення екологічно чистого виробництва має бути система важелів та регуляторних підойм, які стимулюватимуть суб'єктів агропромислового підприємництва забезпечувати імплементацію у практику виробничо-господарської та управлінської діяльності сучасних методів екологічного менеджменту [4, с. 15].

Серед методів екологічного менеджменту в умовах домінування багаторічної моделі виснажливого та розбалансованого сільськогосподарського виробництва, зорієнтованого на максимізацію обсягів експорту сільськогосподарської сировини, чільне місце займає екологічний реінжиніринг. Саме екологічний реінжиніринг дасть можливість створити необхідні агротехнічні, агрохімічні та агролісомеліоративні передумови для масового поширення методів та технологій екологічно чистого виробництва, яке дасть можливість усунути наслідки еколого-деструктивного впливу аграрного підприємництва на агроландшафтита перевести сферу сільськогосподарського виробництва на модель низьковуглецевого розвитку.

Імплементація методів та технологій екологічного реінжинірингу у сферу землекористування спрямована на те, щоб докорінно змінити пріоритети виробничо-господарської діяльності суб'єктів агропромислового підприємництва за рахунок впровадження екологічно чистого виробництва. Це зумовлено тим, що отримати кількісні переваги над іноземними конкурентами-виробниками харчових продуктів з огляду на наявність високих технологій у цих країнах надто проблематично. Якраз саме шляхом застосування технологій екологічного реінжинірингу, які передбачають перепрофілювання бізнес-процесів у бік екологізації сільськогосподарського виробництва, і можна використати ключову конкурентну перевагу – підвищення екологічної безпеки харчових продуктів [4, с. 18].

З огляду на широкий спектр екологічних проблем землекористування доцільним є обґрунтування моделі екологічного реінжинірингу використання земель, котрі зазнали еколого-деструктивного впливу воєнних дій. Прикметною рисою екологічних проблем землекористування в нинішніх умовах є те, що у довоєнний період мали місце масові прояви виснажливого та розбалансованого освоєння земельно-ресурсного потенціалу. В.Голян, Ю.Заставний, Р.Коробка та Ю.Лучечко констатують, що прикметними рисами у більшості регіонів стало розширення площі гумусовибагливих культур та скорочення посівних площ кормових культур, що знизило рівень стійкості агроландшафтів та послабило асиміляційний потенціал територій. Все це зумовило необхідність здійснення

реінжинірингу сільськогосподарського виробництва, щоб попередити та сповільнити процеси виснаження природно-ресурсної основи аграрної сфери. Водночас реалізація реінжинірингових заходів потребує здійснення комплексу виробничо-технічних, агротехнічних, агролісомеліоративних, гідромеліоративних та інших заходів, що вимагає диверсифікації джерел та методів залучення інвестицій природоохоронного спрямування [39, с. 15]. У воєнний час доцільність здійснення реінжинірингових заходів стала ще більш актуальною з огляду на ведення бойових дій, наслідком котрих стали: руйнація цілісності агроландшафтів, забруднення ґрунтів небезпечними хімічними елементами, утворення вирв, мінування земель. Все це ускладнює реалізацію проєктів реінжинірингу форм та методів аграрного природокористування і вимагає нарощення інвестиційних впливів у запровадження сучасних методів відтворення та відновлення земельно-ресурсного потенціалу.

Каталізатором процесів впровадження та реалізації реінжинірингових заходів у землекористуванні, в першу чергу в аграрному природокористуванні, виступає формування інструментарію державної підтримки. Андрєєва Н. та Козловцева В. сформуvalи концепт, який передбачає інституціоналізацію різноманітних форм та методів державної підтримки безпосередньо першої ланки виробничого ланцюга в аграрній сфері – сільськогосподарських підприємств, домогосподарств та фермерських формувань. Як правило найбільш ефективними є прямі методи підтримки. Це, зокрема, закладення коштів у державних фінансових фондах на дотації щодо вирощування окремих видів сільськогосподарських тварин та рослин, а також придбання спеціальної обробної та переробної техніки. Крім того, у розвинених країнах світу використовуються компенсації у випадку настання непередбачуваних обставин. Також уряд може застосовувати цільове фінансування проєктів та територій. Непрямі методи державної підтримки мають бути спрямовані на податкові пільги, здешевлення процентних ставок для отримання кредитів, лібералізацію митного режиму [4, с. 16-17]. В нинішніх умовах, коли великі площі сільськогосподарських угідь виведені з продуктивного господарського обігу внаслідок російської збройної агресії, необхідно ще більшою мірою

урізноманітнити методи та інструменти економічного стимулювання запровадження технологій екологічного реінжинірингу, що дасть змогу розширити масштаби застосування систем ґрунтозахисного землеробства, збільшити площі агролісомеліоративних заходів, збалансувати структуру посівних площ через відновлення традиційної величини посівних площ кормових культур, зокрема однорічних та багаторічних трав. На землях, котрі виступали ареалом здійснення активних бойових дій і де було здійснено реінжинірингові заходи, доцільно стимулювати розвиток органічного сільськогосподарського виробництва, що дасть змогу нарощувати потенціал даного сегменту сільського господарства як в частині збільшення експортних поставок, так і в частині екологізації аграрного природокористування.

Особливою резонансністю відзначаються авторські підходи стосовно реінжинірингу земель в зоні ризикового землеробства, зокрема меліорованих (зрошуваних та осушених сільськогосподарських угідь) земель. Реінжиніринг використання меліорованих земель необхідний з огляду на те, що внаслідок глибоких стагнаційних процесів в аграрному секторі України у 90-х роках минулого століття була зруйнована мережа внутрішньогосподарських гідротехнічних споруд, які забезпечували необхідний для повноцінного сільськогосподарського виробництва водно-повітряний режим. У результаті великі площі, особливо осушених сільськогосподарських угідь піддалися залісненню та заболоченню. Масштаби заліснення та заболочення в окремих випадках носять незворотний характер, що вимагає впровадження реінжинірингу використання таких земель у господарському обігу.

Реінжинірингові заходи є капіталомістким процесом, що великою мірою впливає на затратність сільськогосподарського виробництва, тому потребують диверсифікації джерел фінансово-інвестиційного забезпечення як за рахунок позикового капіталу, так і за рахунок зовнішньої фінансової та технічної допомоги, котра буде надходити в межах сукупної допомоги країн Заходу на відновлення пошкоджених війною об'єктів. Зокрема, В.Голян, Ю.Фесіна та С.Кузьменко переконані, що реінжиніринг меліорованих земель лише через приватну ініціативу суб'єктів аграрного підприємництва в умовах тотального

інвестиційного дефіциту здійснити проблематично і тому потрібні більш активна участь в цьому процесі органів місцевого самоврядування через партнерські відносини із сільськогосподарськими підприємствами і сільськими домогосподарствами та активізація кооперативного руху, щоб консолідувати зусилля дрібних сільськогосподарських товаровиробників в напрямі відновлення потенціалу сільськогосподарського виробництва на основі використання осушених сільськогосподарських угідь [46, с. 5]. В умовах тимчасової окупації ворогом великих площ сільськогосподарських угідь реінжиніринг меліорованих земель виступає важливим фактором формування територіального базису розвитку сільськогосподарського виробництва, зокрема кормової бази розвитку тваринництва та збереження традиційних для нашої країни в останні роки посівних площ експортно орієнтованих сільськогосподарських культур. Внаслідок окупації земель сільськогосподарського призначення на Сході та Півдні України ще більше актуалізувалася проблема повернення у продуктивний господарський обіг тих земель, які були вилучені з такого обігу в період глибокої стагнації національного господарства.

Реінжиніринг передбачатиме відновлення внутрішньогосподарських мереж на новій технологічній основі, повернення до традиційної сільськогосподарської спеціалізації, виходячи з типу ґрунтів та природно-кліматичних умов, запровадження системи інтегрованого управління природними ресурсами для упередження забруднення природних водних об'єктів, зміцнення агроландшафтів та упорядкування заліснених територій.

У зв'язку з тим, що процеси природної ренатуралізації в зоні осушення були нерегульованими тривалий період, значно звужився ареал ведення сільськогосподарського виробництва, але розширилися можливості для розвитку лісогосподарського підприємництва і сільського зеленого туризму. Все це вимагає узгодження пріоритетів підтримки розвитку аграрного підприємництва в зоні осушувальних меліорацій з пріоритетами збереження агро- та лісо- ландшафтів, водно-болотних угідь тощо. Вирішення такої дилеми значною мірою може бути забезпечене через диверсифікацію виробничо-

господарської діяльності суб'єктів аграрного підприємництва шляхом організації поряд із сільськогосподарським виробництвом індустрії зеленого і сільського туризму, рибальства і рибництва, мисливського господарства.

Комплексний характер використання ренатуралізованих осушених сільськогосподарських угідь при збереженні сільськогосподарського виробництва як базової ланки господарства упередить традиційні для інших регіонів прояви високого рівня розораності та зміцнить природні екосистеми і виступить територіальним базисом розвитку тваринництва. Враховуючи негативні тенденції в тваринництві, за винятком птахівництва, та значну залежність наявних переробних потужностей від імпорту м'ясної сировини, реінжиніринг меліорованих територій надасть позитивних імпульсів відродженню тваринництва в загальнонаціональному масштабі і підвищить рівень комплексності використання не лише агроресурсного, а й природно-ресурсного потенціалу в цілому [46, с. 11].

На доцільності реінжинірингу меліорованих земель, в першу чергу зрошуваних сільськогосподарських угідь, наголошував В.Окорський. Він виокремив проблеми, вирішення котрих має передувати застосуванню реінжинірингових заходів. Такими проблемами виступають: відсутність інвентаризації колекторно-дренажної та іригаційної мережі і гідротехнічних споруд; незадовільний технічний стан іригаційної інфраструктури та гідротехнічних споруд призвів до низьких експлуатаційних і виробничих можливостей насосно-силового обладнання, заболочування та вторинного засолення зрошуваних земель; відсутність фінансового стимулу для підвищення ефективності використання зрошувальної води і неможливість обліку водозабору [152, с. 61]. Перераховані проблеми мали місце у сфері аграрного природокористування на зрошуваних землях у довоєнний період. Російська збройна агресія та тимчасова окупація ворогом великих площ зрошуваних земель, особливо у Херсонській області, ще більше ускладнили названі проблеми, що підриває потенціал розвитку сільськогосподарського виробництва і негативним чином впливає на вітчизняний аграрний експорт та продовольчу безпеку.

4.2 Імплементация передового іноземного досвіду відшкодування збитків власникам земель та землекористувачам

Європейський Союз, як інтеграційне об'єднання з високим рівнем економічного та соціального розвитку, створив і постійно вдосконалює комплексну систему механізмів компенсації збитків, що можуть виникати внаслідок різноманітних факторів – від стихійних лих до економічних криз. Ці механізми відображають принцип солідарності, який лежить в основі європейської інтеграції, та спрямовані на забезпечення економічної, соціальної та територіальної згуртованості між країнами-членами ЄС.

Система компенсаційних механізмів ЄС охоплює широкий спектр інструментів – від спеціалізованих фондів, таких як Фонд солідарності Європейського Союзу (EUSF) та Європейський фонд регіонального розвитку (ERDF), до цільових програм підтримки окремих галузей економіки та регіонів. Кожен із цих інструментів має власну структуру фінансування, механізми активації та критерії надання допомоги (рис. 4.1).

Особливістю європейської системи компенсації збитків є її багаторівневий характер, що передбачає узгоджену взаємодію інституцій ЄС, національних урядів, регіональних та місцевих органів влади, а також залучення приватного сектору. Така архітектура дозволяє реагувати на широкий спектр викликів – від локальних надзвичайних ситуацій до загальноєвропейських криз, забезпечуючи при цьому ефективний розподіл ресурсів та справедливість розподілу допомоги.

У контексті сучасних глобальних викликів, таких як кліматичні зміни, пандемії та геополітична нестабільність, механізми компенсації збитків ЄС набувають особливого значення як інструменти кризового реагування та підтримки стійкості європейської економіки та суспільства (табл. 4.1).

Право власності є одним з основоположних прав, визнаних в Європейському Союзі, а також захищених Європейською конвенцією з прав людини. Невід'ємним аспектом цього права є принцип відшкодування у випадках позбавлення власності.

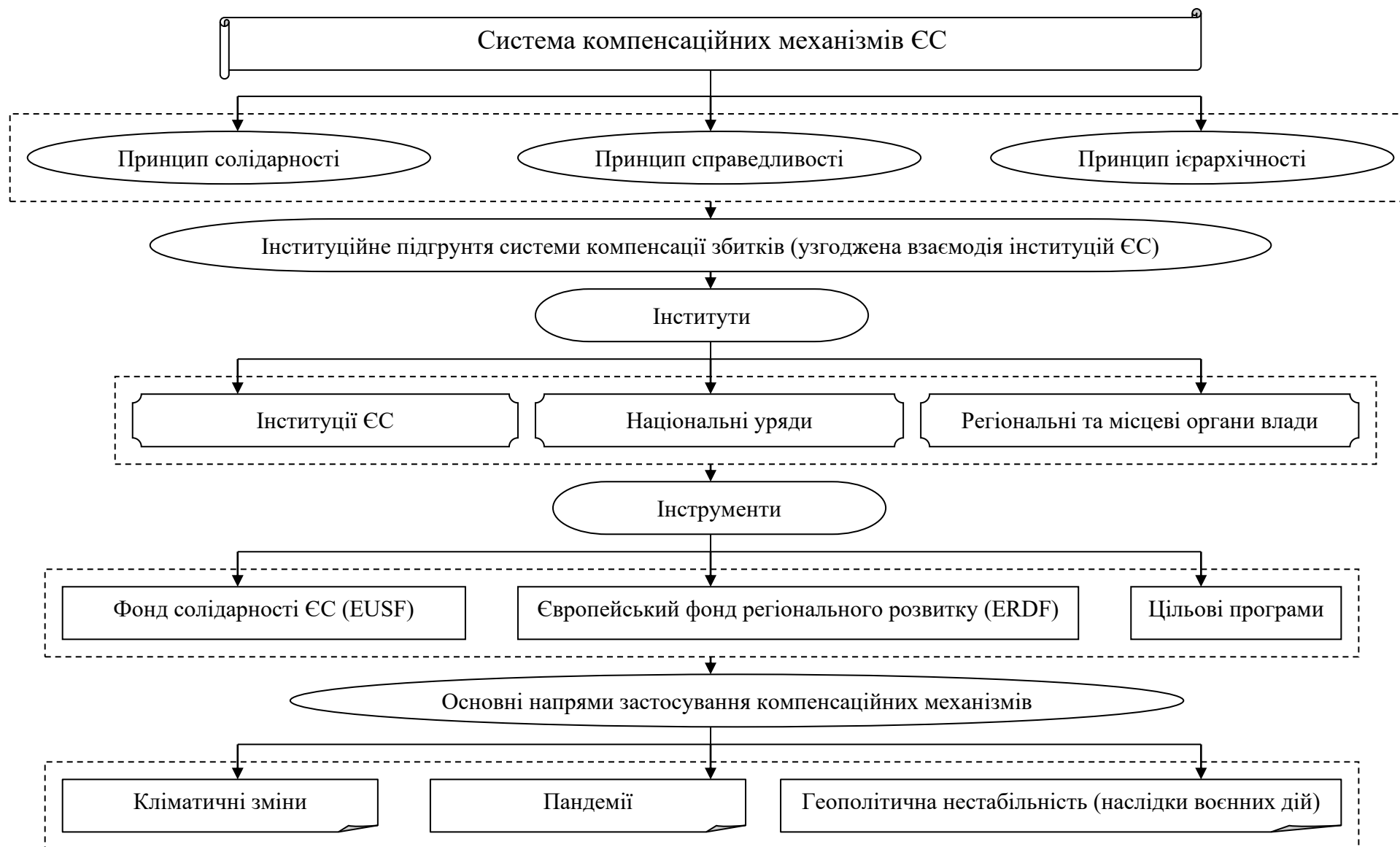

Рис. 4.1. Архітектура компенсаційних механізмів у ЄС

Примітка. Сформовано автором

Згідно з чинним законодавством, позбавлення власності допускається лише в суспільних інтересах та за умови справедливої і своєчасної компенсації понесених збитків. Дотримання цього принципу має вирішальне значення для підтримання довіри до верховенства права та заохочення інвестицій.

Таблиця 4.1

Огляд механізмів компенсації збитків на рівні ЄС

Назва фонду/програми	Тип збитків, що покриваються	Право на участь	Тип підтримки	Ключові особливості/обмеження
Європейський фонд солідарності (EUSF)	Стихійні лиха, надзвичайні ситуації у сфері охорони здоров'я	Держави-члени ЄС та країни-кандидати	Фінансові гранти	Зосередження на державних витратах
Фонд «Втрат і збитків»	Наслідки зміни клімату	Країни, що розвиваються, особливо вразливі до наслідків зміни клімату	Фінансова допомога (розробляється)	Насамперед орієнтований на країни, що розвиваються
Механізм цивільного захисту ЄС	Запобігання та готовність до стихійних лих	Національні органи цивільного захисту	Технічна допомога, фінансування проєктів та інфраструктури	Не є прямим відшкодуванням збитків
Фонди Спільної аграрної політики (CAP)	Збитки сільсько-господарських земель та виробничого потенціалу внаслідок стихійних лих	Власники сільсько-господарських земель	Фінансування превентивних та відновлювальних заходів, компенсація	Секторальна специфіка
Європейський фонд регіонального розвитку (ERDF)	Екологічне управління та зменшення ризиків	Регіони	Фінансування проєктів	Залежить від регіональних програм
Програма LIFE	Пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптація до них	Різні суб'єкти	Фінансування проєктів	

Примітка. Розроблено автором

Важливо відзначити, що хоча право на власність є універсальним, його застосування залежить від контексту. Термін «справедлива компенсація», що використовується як у законодавстві ЄС, так і в рамках Ради Європи, є базовим стандартом, проте його тлумачення та імплементація можуть суттєво відрізнятися в різних державах-членах. Зокрема, виникає питання про те, що саме вважається «справедливим» у різних сценаріях, таких як експропріація, екологічна шкода чи стихійне лихо.

Основним інструментом на рівні ЄС у сфері відшкодування екологічної шкоди є Директива про екологічну відповідальність (Environmental Liability Directive – ELD). Ця директива встановлює загальноєвропейський режим відповідальності, заснований на принципі «забруднювач платить». Її метою є запобігання та усунення шкоди, завданої охоронюваним видам, природним середовищам існування, водам та ґрунтам. Важливо зазначити, що дія директиви не поширюється на шкоду, завдану повітрю [240].

Директива містить чітке визначення терміну «екологічна шкода», і Європейська Комісія видала настанови щодо його тлумачення. Відповідальність за екологічну шкоду може бути суворою (для небезпечних видів діяльності, перелічених у Додатку III до Директиви) або за виною (для інших видів професійної діяльності, що завдають шкоди охоронюваним видам або середовищам існування). У будь-якому випадку необхідним є встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діяльністю та завданою шкодою [252].

Основний акцент у ELD робиться на відновленні (первинному, додатковому та компенсаційному), а не на прямій фінансовій компенсації власникам земель за втрату вартості майна в більшості випадків. Проте, постраждалі особи та неурядові організації мають право повідомляти компетентні органи влади про будь-яку екологічну шкоду або неминучу загрозу її завдання та оскаржувати дії чи бездіяльність цих органів.

Первинна увага ELD до екологічного відновлення, а не до прямої компенсації за шкоду приватній власності, може залишити власників земель, вартість майна яких знизилася внаслідок забруднення, без прямого засобу правового захисту на рівні ЄС відповідно до цієї директиви. У таких випадках

вони, ймовірно, повинні будуть покладатися на національне деліктне право.

На національному рівні держави-члени імplementували ELD у своє законодавство. Наприклад, у Німеччині діє Закон про екологічну відповідальність (Umwelthaftungsgesetz), який передбачає цивільно-правові засоби захисту у випадках смерті, тілесних ушкоджень або шкоди майну, спричинених екологічним впливом від перелічених об'єктів. Закон включає положення про сувору відповідальність та презумпцію причинно-наслідкового зв'язку в певних ситуаціях. Розміри компенсації є обмеженими. У Франції компенсація за екологічну шкоду введена до Цивільного кодексу через інститут цивільної відповідальності. Імplementація ELD в різних державах-членах відбувається нерівномірно, і в деяких випадках виникають труднощі та прогалини. Німецький приклад демонструє, що деякі держави-члени пішли далі мінімальних вимог ELD, пропонуючи більш пряму компенсацію особам за шкоду майну, спричинену забрудненням [239].

Пошук прямих успішних випадків отримання власниками земель компенсації саме за зниження вартості землі внаслідок забруднення на рівні ЄС є складним, що свідчить про необхідність звернення до національних правових рамок та еволюцію законодавства про екологічну відповідальність. Основна увага часто зосереджується на відновленні довкілля або на наслідках для здоров'я. Проте, існують окремі приклади, які варто розглянути. Справа «Affaire du siècle» у Франції визнала державу відповідальною за бездіяльність у сфері клімату на підставі положень екологічного законодавства. Хоча це безпосередньо не стосується компенсації власникам земель, це створює прецедент для екологічної відповідальності. Директива про промислові викиди (Industrial Emissions Directive – IED) тепер включає право фізичних осіб вимагати та отримувати компенсацію за шкоду здоров'ю, завдану внаслідок порушень національного законодавства, що імplementує IED. Це є новим кроком, оскільки це перше таке право в екологічному праві ЄС. Історично у Франції компенсація за екологічну шкоду часто була непрямою, пов'язаною з економічними збитками, понесеними мешканцями, а не з самою екологічною шкодою. Справа «Павлов проти росії» (ЄСПЛ) встановила, що підвищений

ризик для здоров'я внаслідок забруднення повітря може бути підставою для позову [234].

Примусове відчуження (експропріація) землі для проєктів, що становлять суспільний інтерес, є визнаним правом у країнах ЄС. Це право дозволяє уряду набувати приватну власність на землю для суспільних потреб без згоди власника. Воно вважається важливим інструментом для розвитку інфраструктури. Проте, здійснення цього права має ґрунтуватися на законі та бути виправданим суспільним інтересом. Суспільний інтерес може включати не лише інфраструктурні проєкти, а й цілі соціальної справедливості та охорони довкілля. Європейська конвенція з прав людини допускає позбавлення власності в суспільних інтересах за умови справедливої компенсації.

Концепція «суспільного інтересу» є широкою та може охоплювати різні обґрунтування для відчуження землі. Проте, необхідність та пропорційність такого відчуження є ключовими аспектами, які розглядаються відповідно до ЄКПЛ. Хоча інфраструктурні проєкти часто служать очевидному суспільному інтересу, держава повинна довести, що придбання конкретної приватної землі є необхідним для досягнення цього інтересу і що втручання у право власності є пропорційним.

Процедури та вимоги для отримання компенсації за землю, відчужену для інфраструктурних проєктів, суттєво відрізняються в різних країнах ЄС. У Бельгії вимагається попередня та справедлива компенсація, яка покриває вартість придбання, витрати на реінвестиції, втрату права користування та економічні вигоди. Принцип «планологічної нейтральності» гарантує, що компенсація базується на вартості землі до запланованої зміни її використання. Бельгійська інфраструктурна компанія Elia безпосередньо контактує з власниками земель, пропонуючи викуп необхідної площі для наземної інфраструктури та встановлення сервітутів для підземної інфраструктури, з прозорими процедурами, викладеними в меморандумі про взаєморозуміння. У Болгарії передбачена грошова компенсація на основі ринкової ціни та існуючого використання, або ж компенсація майном. У Чеській Республіці вимагається «адекватна та справедлива» компенсація на рівні або вище

ринкової вартості. У Німеччині основою для компенсації є справедлива ринкова вартість, а в разі виникнення спорів доступні засоби правового захисту. Нідерланди повністю покривають витрати на переселення, маючи на меті забезпечити переселенцям таке ж становище, яке вони мали до відчуження. У Великій Британії поширені угоди про сервітути, а компенсація розраховується на основі внутрішніх графіків та переговорів. Експропріація можлива з компенсацією, визначеною законом. В Іспанії компенсація регулюється Законом про примусову експропріацію.

Наголос на «попередній» компенсації в деяких країнах, таких як Бельгія, є сильнішим захистом для власників земель, ніж просто «справедлива» компенсація, виплачена «своєчасно», як зазначено в Хартії ЄС. Це свідчить про те, що терміни виплати компенсації є важливим аспектом справедливості. Отримання компенсації до втрати власності гарантує, що власники земель не залишаться у скрутному фінансовому становищі внаслідок відчуження.

Методи оцінки для визначення справедливої компенсації включають ринкову вартість, відшкодування побічних збитків та витрат на переселення. Справедлива ринкова вартість є загальною основою для компенсації як у моделях ЄС, так і США. Європейські моделі часто включають компенсацію за шкоду, завдану майну, що залишилося, та відшкодування витрат на переселення, що є ширшим, ніж у США. Бельгія та інші країни враховують усі збитки та невигоди, понесені власником. Нідерланди прямо включають витрати на переселення до оцінки. Проте, визначення «справедливої ринкової вартості» та того, що становить «компенсовану шкоду», може бути нюансованим і підлягати тлумаченню в національних законах та судових рішеннях. Це може призводити до спорів між власниками земель та органами влади, що здійснюють відчуження [247].

Існують приклади успішних позовів про компенсацію, пов'язаних з інфраструктурним розвитком. Справа «Костов та інші проти Болгарії» (ЄСПЛ) стосувалася непропорційно низької компенсації за землю, експропрійовану для будівництва дороги. Це підкреслює роль ЄСПЛ у контролі за адекватністю компенсації. Справа «Орлеан та інші проти Данії» (Суд ЄС)

розглядала питання компенсації versus пом'якшення наслідків відповідно до Директиви про оселища у зв'язку з проектом розвитку порту, що вплинув на припливні мулові рівнини. У Швеції компенсація в інфраструктурних проектах можлива згідно зі шведським законодавством, хоча й рідко призначається. Коли її призначають, вона часто стосується посягань на незначні природні середовища існування, із застосуванням типового співвідношення 1:1 для відтворених середовищ. Компанія Elia в Бельгії запровадила прозорі та справедливі процедури компенсації для власників земель, яких торкаються її інфраструктурні проекти, часто через укладення переговорних угод. Справи ЄСПЛ, такі як «Костов проти Болгарії», показують, що власники земель можуть оскаржувати адекватність компенсації за інфраструктурні проекти на європейському рівні, якщо вважають, що їхні права власності були порушені [245].

Європейський фонд солідарності (European Union Solidarity Fund – EUSF) є ключовим інструментом ЄС для надання фінансової підтримки державам-членам та країнам-кандидатам після великих стихійних лих або серйозних надзвичайних ситуацій у сфері охорони здоров'я. Фонд був створений у 2002 році після руйнівних повеней у Центральній Європі. EUSF не є інструментом швидкого реагування (для цього існує Резерв надзвичайної допомоги), а призначений для підтримки відновлення. Критерії прийнятності включають масштаб збитків, що перевищує певні порогові значення (наприклад, 3 млрд євро або 0,6% ВНД для великих лих). Для регіональних лих діють інші порогові значення [255].

Допустимі дії включають відновлення інфраструктури (енергетики, водопостачання, транспорту тощо), забезпечення тимчасового житла, фінансування рятувальних служб, зміцнення превентивної інфраструктури та очищення зон, постраждалих від стихійного лиха. Зазвичай він покриває державні витрати та збитки, що не підлягають страхуванню, а не прямі приватні збитки. Постраждала держава повинна подати заявку протягом 12 тижнів після лиха. Процес включає оцінку Комісією та схвалення Європейським парламентом і Радою, що може зайняти кілька місяців [241].

EUSF є важливим інструментом для демонстрації солідарності ЄС після великих катастроф, але його зосередженість на публічній інфраструктурі та тривалий час на виплату коштів можуть не забезпечити прямої та негайної допомоги окремим власникам земель, які зазнали майнових збитків. Їм, можливо, доведеться покладатися на національні програми допомоги або страхування.

Фонд фінансується з таких джерел. Основне джерело наповнення – це щорічний бюджет Європейського Союзу. Фонд має річний бюджетний ліміт, що становить близько 500 млн євро (у цінах 2011 року).

Структура формування коштів фонду включає:

- 1) кошти, закладені у загальному бюджеті ЄС;
- 2) невикористані кошти з попереднього фінансового року;
- 3) можливість додаткових асигнувань у разі надзвичайних ситуацій, якщо річний обсяг виявляється недостатнім.

Важливо зазначити, що EUSF не є постійно діючим фондом зі стабільним балансом, а скоріше інструментом фінансової допомоги, який активується за потреби у відповідь на стихійні лиха в державах-членах ЄС та країнах-кандидатах.

Національні програми допомоги та механізми компенсації після стихійних лих у країнах ЄС суттєво різняться (табл. 4.2). Підходи до фінансової компенсації жертвам лих значно різняться. Деякі країни мають структурні законодавчі положення, тоді як інші покладаються на спеціальні заходи. Австрія має спеціальний Фонд боротьби зі стихійними лихами (Katastrophenfonds), але згідно з настановами федеральних земель, немає юридичного права на отримання коштів з цього фонду. Страхування житла часто частково покриває збитки. Бельгія перейшла до більш структурного механізму фінансової компенсації за стихійні лиха. У Німеччині компенсація не базується на структурній законодавчій базі, але може надаватися на спеціальній основі. Дослідження показують, що в Нідерландах існує прогалина в адекватній компенсації жертвам стихійних лих. Уряд Іспанії виділив понад 10 млрд євро для допомоги постраждалим та фінансування відновлення у Валенсії після

нещодавніх подій. Фонди Спільної аграрної політики (CAP) ЄС можуть підтримувати превентивні та відновлювальні заходи проти стихійних лих у сільськогосподарському секторі [233].

Відсутність гармонізації національних механізмів компенсації за стихійні лиха в ЄС означає, що рівень підтримки, доступний власникам земель, може значно відрізнятись залежно від країни, де сталося лихо. Це порушує питання справедливості та ролі координації на рівні ЄС.

Таблиця 4.2

Приклади національних механізмів компенсації в окремих країнах ЄС

Країна	Екологічна шкода	Інфраструктурні проекти	Стихійні лиха
Австрія	Фонд боротьби зі стихійними лихами (Katastrophenfonds)		Фонд боротьби зі стихійними лихами (Katastrophenfonds)
Бельгія		Попередня та справедлива компенсація, планологічна нейтральність	Структурні механізми компенсації
Болгарія		Грошова/майнова компенсація	
Чеська Республіка		Адекватна та справедлива компенсація (ринкова вартість або вище)	
Франція	Положення Цивільного кодексу		
Німеччина	Закон про екологічну відповідальність (Umwelthaftungsgesetz)	Справедлива ринкова вартість	Спеціальні заходи
Нідерланди		Повне покриття витрат на переселення	Спеціальні заходи
Норвегія		Компенсація землею або грошима (консолідація земель)	
Іспанія		Закон про примусову експропріацію	Значні державні асигнування
Велика Британія		Угоди про сервітути, компенсація, визначена законом	

Примітка. Розроблено автором

Правила ЄС щодо державної допомоги відіграють певну роль у наданні компенсації за збитки, завдані стихійними лихами. Компенсація збитків,

завданих стихійними лихами, може вважатися державною допомогою відповідно до статті 107(2)(b) ДФЄС, яка оголошує таку допомогу сумісною з внутрішнім ринком, якщо вона не перевищує фактично завданих збитків. Між лихом та збитками має існувати прямий причинно-наслідковий зв'язок, і надмірна компенсація не допускається. Комісія ретельно перевіряє національні заходи, щоб переконатися, що вони спрямовані на справді постраждалих суб'єкти, а розмір допомоги є пропорційним завданним збиткам. Справа «Т-850/19, Греція проти Європейської Комісії» визнала невідповідною допомогу Греції підприємствам, постраждалим від пожеж, оскільки вона не була обмежена фактично завданими збитками та надавалася всім підприємствам у постраждалих регіонах незалежно від фактичних збитків.

Приклади свідчать про те, що хоча фінансування на рівні ЄС через EUSF зосереджується на відновленні державної інфраструктури, пряма компенсація власникам земель часто надходить від національних програм або спеціальних урядових рішень, що підлягають правилам державної допомоги [258].

У країнах ЄС існують різні судові системи для розгляду земельних спорів. Земельні спори можуть бути складними та включати різні рівні національних судових систем. Судове вирішення спорів передбачає подання позову до суду, де суддя або присяжні виносять рішення. Міністерство юстиції Німеччини надає посилання на інформацію про позасудові варіанти вирішення спорів у різних федеральних землях [238].

Альтернативні методи вирішення спорів (ADR), такі як медіація та арбітраж, є важливими інструментами у контексті спорів щодо компенсації за землю. ADR пропонує способи вирішення спорів поза традиційним судовим процесом, часто швидше та дешевше. Медіація передбачає участь нейтральної третьої сторони, яка сприяє спілкуванню та переговорам між сторонами. Арбітраж передбачає участь нейтральної третьої сторони (арбітра), яка заслуховує докази та виносить обов'язкове рішення. ЄС активно заохочує використання ADR, включаючи медіацію, у цивільних та комерційних справах. Директива про медіацію застосовується у всіх країнах ЄС. Позасудові органи з вирішення спорів можуть переглядати рішення про модерацію контенту

онлайн-платформ відповідно до Закону про цифрові послуги. Рада Європи має настанови щодо онлайн-альтернативного вирішення спорів [251].

Директива про медіацію заохочує використання медіації у цивільних та комерційних справах. Зелена книга про альтернативне вирішення спорів у цивільному та комерційному праві (2002) підкреслила важливість сприяння гнучким механізмам вирішення спорів.

Хоча конкретні приклади успішного ADR у сфері компенсації за землю в межах ЄС не деталізовані в наданих фрагментах, загальне заохочення ADR з боку ЄС та наявність успішних судових оскаржень на рівні ЄСПЛ свідчать про те, що обидва шляхи доступні для власників земель. Рішення ЄСПЛ допомогли людям повернути незаконно відібране майно та отримати компенсацію, підкреслюючи роль судових механізмів на європейському рівні [236].

Європейський фонд солідарності (EUSF) є одним з ключових фондів ЄС, призначених для реагування на наслідки стихійних лих.

Фонд «Втрат і збитків», погоджений на COP27, має на меті допомогти країнам, що розвиваються, компенсувати наслідки зміни клімату, включаючи майнові збитки. Проте, його дії та механізми фінансування все ще перебувають на стадії розробки, і його пряма актуальність для власників земель у межах ЄС може бути обмеженою, оскільки він насамперед орієнтований на країни, що розвиваються. ЄС є одним з основних донорів цього фонду [249].

Фонд «Втрат і збитків» має таку структуру джерел надходжень:

- добровільні внески розвинених країн – основне джерело надходжень, базується на принципі «спільної, але диференційованої відповідальності»;
- внески від міжнародних фінансових установ, включаючи Світовий банк та регіональні банки розвитку;

Альтернативні джерела фінансування:

- податки на викопне паливо;
- податки на міжнародні авіаперевезення та морський транспорт;
- податки на фінансові транзакції, пов'язані з вуглецевими ринками;
- приватні інвестиції та внески від благодійних організацій;
- потенційні внески від великих економік, що розвиваються.

Варто зазначити, що точні механізми та обсяги фінансування все ще перебувають у процесі розробки, оскільки фонд перебуває на ранніх стадіях свого функціонування.

Механізм цивільного захисту ЄС підтримує запобігання та готовність до стихійних лих. Спільна аграрна політика (CAP) надає фінансування для превентивних та відновлювальних заходів проти стихійних лих у сільському господарстві. Вона також тепер дозволяє повну компенсацію витрат на захист худоби та збитків, завданих великими хижаками, такими як вовки. Європейський фонд регіонального розвитку (ERDF) може фінансувати заходи, пов'язані з управлінням навколишнім середовищем та зменшенням ризиків, залежно від регіональних програм. Програма LIFE підтримує проекти, що підвищують стійкість до зміни клімату [243].

ERDF має такі джерела надходжень:

- внески держав-членів ЄС – основне джерело фінансування. Кожна країна ЄС робить внески відповідно до свого валового національного доходу (ВНД);
- кошти із загального бюджету Європейського Союзу – ЄФРР є одним із структурних фондів ЄС і отримує значну частину бюджетних асигнувань ЄС;
- співфінансування – для реалізації проектів регіонального розвитку потрібне також фінансування з національних і регіональних бюджетів країн-членів та приватних джерел, що доповнює кошти ЄФРР;
- повернення коштів від раніше профінансованих проектів, які генерують дохід;
- кошти, отримані в результаті фінансових інструментів, таких як позики, гарантії та інвестиції в акціонерний капітал.

Варто зазначити, що ЄФРР функціонує в рамках багаторічних фінансових рамок ЄС (MFF), які визначають бюджетні ліміти на певний період (наприклад, на 2021-2027 роки). Розподіл коштів між регіонами відбувається відповідно до рівня їхнього економічного розвитку, з більшим фокусом на менш розвинені регіони.

На національному рівні існують спеціальні фонди та програми для

компенсації конкретних видів збитків, завданих землі. У Франції діє «Compensation Agricole collective (CCA)» для підтримки або відновлення економічного потенціалу сільського господарства, втраченого внаслідок проєктів розвитку. Австрія має фонд Katastrophenfonds для стихійних лих. Бельгійський регіон Vlaams Gewest має програми компенсації, пов'язані з кліматичними подіями в сільському господарстві. Програми консолідації земель у таких країнах, як Норвегія, можуть передбачати грошову або земельну компенсацію.

Katastrophenfonds має таку структуру джерел надходжень:

Цільові податкові надходження – основне джерело фінансування: частка податку на прибуток; частка корпоративного податку; частка податку на заробітну плату; частка податку на капітал.

Федеральний бюджет Австрії – додаткові асигнування у випадку надзвичайних ситуацій, коли наявних коштів фонду недостатньо. Спеціальні законодавчі асигнування – у разі масштабних катастроф парламент Австрії може виділити додаткові кошти через спеціальні законодавчі акти. Невикористані кошти з попередніх фінансових років, які переносяться на наступний період.

Фонд катастроф Австрії (Katastrophenfonds) був створений у 1966 році після катастрофічних повеней і регулярно поповнюється завдяки відрахуванням певного відсотка від прямих податків. Зазвичай цей відсоток становить 1,1% від вищезазначених податкових надходжень. Кошти фонду використовуються для надання допомоги при ліквідації наслідків природних катастроф, відновлення інфраструктури, компенсації збитків та фінансування превентивних заходів.

У США існує кілька програм та фондів, які забезпечують відшкодування втрат власникам земель. Структура джерел надходжень для цих фондів відрізняється залежно від конкретної програми (рис. 4.2):

Програми Міністерства сільського господарства США (USDA):

- федеральні бюджетні асигнування, затверджені Конгресом;
- кошти, виділені через Farm Bill (Сільськогосподарський закон);
- спеціальні асигнування в рамках надзвичайних ситуацій.

Рис. 4.2. Джерела фінансування та специфікація програм відшкодування втрат власникам земель в США
Примітка. Розроблено автором

Програма страхування сільськогосподарських культур (Federal Crop Insurance Program):

- страхові премії, сплачені фермерами;
- федеральні субсидії для часткового покриття страхових премій;
- доходи від інвестування акумульованих коштів;

Програми збереження земель (Conservation Programs):

- федеральні бюджетні асигнування;
- внески від екологічних організацій та фондів;
- державно-приватні партнерства;

Компенсації за вилучення земель (Eminent Domain Compensation):

- державні та місцеві бюджети;- спеціальні облігації, випущені для фінансування інфраструктурних проєктів;
- бюджети федеральних агентств, відповідальних за проєкти.

Фонди ліквідації наслідків природних катастроф:

- федеральні асигнування через Федеральне агентство з управління надзвичайними ситуаціями (FEMA);
- страхові резерви Національної програми страхування від повеней;- спеціальні асигнування Конгресу для реагування на конкретні катастрофи;

Програми компенсації для власників лісових угідь:

- податкові надходження, спрямовані на програми збереження лісів;
- доходи від продажу деревини з федеральних земель;
- гранти від приватних природоохоронних фондів.

Кожна з цих програм має свої специфічні механізми фінансування, критерії надання компенсацій та адміністративні особливості, що зумовлює комплексний характер системи відшкодування втрат власникам земель у США.

Система надходжень до фондів відшкодування втрат власників земель у Європейському Союзі являє собою комплексний багаторівневий механізм, що відображає основоположні принципи європейської інтеграції – солідарність, субсидіарність та пропорційність. Аналіз джерел формування цих фондів дозволяє зробити ряд важливих висновків.

По-перше, фінансування компенсаційних механізмів для власників земель

на рівні ЄС характеризується диверсифікованістю джерел. Поєднання внесків держав-членів, прямих асигнувань з бюджету ЄС, цільових податкових надходжень та приватного співфінансування забезпечує стабільність і стійкість цих фондів навіть у періоди економічних криз.

По-друге, помітна тенденція до більшої інтеграції різних інструментів фінансування. Європейський сільськогосподарський фонд розвитку сільських територій (EAFRD), структурні фонди та спеціалізовані механізми, такі як LIFE+, все частіше функціонують у взаємодоповнюючому режимі, що дозволяє максимізувати ефективність використання коштів.

По-третє, спостерігається поступова трансформація механізмів надходжень у напрямку посилення екологічної складової та адаптації до кліматичних змін. Це відображається у зростанні частки "зелених" джерел фінансування та запровадженні нових інструментів, орієнтованих на підтримку сталого землекористування.

Система надходжень фондів відшкодування демонструє поступовий перехід від реактивного підходу (компенсація після настання збитків) до проактивного (інвестування у превентивні заходи та підвищення стійкості). Така еволюція відповідає загальній стратегії ЄС щодо управління ризиками та сталого розвитку.

В умовах зростаючих глобальних викликів, пов'язаних із деградацією земель, втратою біорізноманіття та кліматичними змінами, подальший розвиток і вдосконалення механізмів надходжень до фондів відшкодування є необхідною умовою для забезпечення стійкості європейського сільського господарства, збереження природних ресурсів та підтримки економічного добробуту власників земель у Європейському Союзі.

Європейський Союз пропонує розгалужену систему інструментів для відшкодування збитків власникам земель, які постраждали від різних видів пошкоджень. Право власності, закріплене в Хартії основних прав ЄС та Європейській конвенції з прав людини, є фундаментальним, і принцип справедливої компенсації є його невід'ємною частиною. Проте, як показує аналіз, конкретні механізми та процедури значно різняться залежно від типу

завданих збитків (екологічні катастрофи, інфраструктурні проєкти, стихійні лиха) та рівня управління (ЄС чи держава-член).

У випадку екологічних катастроф та забруднення, основним інструментом на рівні ЄС є Директива про екологічну відповідальність (ELD), яка зосереджується на відновленні довкілля за принципом «забруднювач платить». Хоча ELD не передбачає прямої фінансової компенсації власникам земель за зниження вартості майна, національне законодавство деяких країн, таких як Німеччина, надає такі можливості.

Щодо збитків, завданих інфраструктурними проєктами, держави-члени ЄС мають розвинені системи примусового відчуження земель, що базуються на суспільному інтересі. Процедури та методи оцінки компенсації різняться, але загальним принципом є виплата справедливої ринкової вартості та відшкодування понесених збитків. Європейський суд з прав людини відіграє важливу роль у контролі за адекватністю такої компенсації.

Для відшкодування збитків, завданих стихійними лихами, на рівні ЄС діє Європейський фонд солідарності (EUSF), який надає фінансову підтримку державам-членам для відновлення критичної інфраструктури та надання допомоги населенню. Проте, пряма компенсація приватним власникам земель часто забезпечується через національні програми, які суттєво відрізняються за обсягом та умовами. Правила ЄС щодо державної допомоги також впливають на можливості держав-членів надавати компенсацію за збитки від стихійних лих. Вирішення спорів щодо компенсації за землю може здійснюватися як в судовому, так і в позасудовому порядку. ЄС активно підтримує використання альтернативних методів вирішення спорів (ADR), таких як медіація та арбітраж, як більш ефективний та менш витратний спосіб врегулювання земельних спорів.

Власникам земель, які прагнуть отримати компенсацію за завдані збитки в ЄС, слід ретельно вивчити як законодавство ЄС, так і національне законодавство своєї країни-члена. Важливо розуміти критерії прийнятності, процедури подання заявок та доступні механізми вирішення спорів для кожного конкретного випадку. Успішне отримання компенсації часто залежить

від наявності належних доказів завданих збитків та своєчасного звернення до відповідних органів влади або судів.

4.3 Компенсаційний інструментарій відшкодування втрат землевласникам та землекористувачам, понесених внаслідок воєнних дій та еколого-деструктивного природокористування

Тимчасова окупація частини території України призвела до надмірного еколого-деструктивного впливу на земельно-ресурсний потенціал. Безпосередні воєнні дії на окремих територіях, артилерійські та ракетні удари сприяли утворення вирв на землях сільськогосподарського призначення, землях населених пунктів та лісових землях. Рух та маневри військової техніки також великою мірою прискорили процеси ущільнення ґрунтів, що негативним чином вплинуло на продуктивність сільськогосподарських угідь та збалансованість землекористування. Звільнення тимчасово окупованих територій вимагатиме застосування заходів з екологічного реінжинірингу земель, котрі постраждали внаслідок активних бойових дій.

Екологічний реінжиніринг являє собою комплекс заходів щодо застосування методів та технологій, котрі передбачають відтворення та відновлення фізико-хімічних характеристик ґрунтів, а також способів раціонального залучення земельної складової природного багатства у відтворювальний процес і усунення наслідків впливу воєнних дій на природну продуктивність окремих категорій земель. Екологічний реінжиніринг порушених земель будуть змушені здійснювати землекористувачі різних форм власності. Форми власності та організаційно-правові форми господарювання виступають основним детермінантом вибору моделі впровадження сучасних форм та методів екологічної реабілітації порушених земель.

Екологічний реінжиніринг земель державної власності напряду залежить від бюджетних можливостей держави фінансувати проекти відтворення та відновлення фізико-хімічних характеристик земель. Незважаючи на земельну

дерегуляцію, котра призвела до передачі великих площ земель державної власності у власність територіальних громад, значні площі земель перебувають у державній власності. Екологічний реінжиніринг таких земель має фінансуватися за рахунок коштів державного бюджету. Таке фінансування має забезпечуватися за рахунок коштів, котрі акумулюються у спеціальних фондах держбюджету. Такими фондами можуть виступити фонди охорони навколишнього природного середовища та карбонові фонди. Землі державної власності – це землі науково-дослідних установ академічної та освітянської науки. Це, як правило, консолідовані масиви високопродуктивних земель, які використовуються територіальним базисом селекції різноманітних сільськогосподарських культур.

Земельна дерегуляція 2021 року значно збільшила банк земель комунальної власності. Даний фактор має детермінувати процеси формування спеціальних фондів охорони земель у місцевих бюджетах, зокрема в обласних бюджетах та бюджетах місцевого самоврядування. Наповнення таких фондів здійснюватиметься за рахунок концентрації в цих фондах частини коштів, котрі надходять до місцевих бюджетів за продаж земель державної та комунальної власності. Іншим джерелом наповнення спеціальних фондів охорони земель виступає частина плати за землю, котра надходить у бюджети місцевого самоврядування. Такі фонди мають формуватися як в обласних бюджетах, так і в бюджетах місцевого самоврядування. Доцільність формування обласних фондів охорони земель зумовлена тим, що за обласним рівнем закріплюються функції реалізації регіональної екологічної політики, в тому числі і щодо відтворення, відновлення, охорони та захисту земель різних категорій. Більше того, виходячи з вітчизняного законодавства органи місцевого самоврядування мають можливість отримувати природоохоронні субвенції для фінансування відтворення природно-ресурсних об'єктів та об'єктів природоохоронної інфраструктури. Такі субвенції можуть стати надійним джерелом фінансування відтворення земельно-ресурсного потенціалу, який зазнав природо-руйнівного впливу внаслідок воєнних дій.

Інституціоналізація ринку земель сільськогосподарського призначення у

2021 році сформувала додаткові передумови для перерозподілу земельної власності у корпоративному секторі. Негативний вплив воєнних дій на землі, котрі знаходяться у користуванні корпоративного сектора, потребує імплементації передового іноземного досвіду стимулювання підприємницьких структур фінансувати проєкти екологічного реінжинірингу порушених земель. Надмірна звуженість інструментів та методів економічного стимулювання раціонального землекористування вимагає переформатування інституційного середовища відтворення та охорони земель саме у корпоративному секторі. Підприємницькі структури мають бути заінтересовані у нарощенні впливів у відтворення земельно-ресурсного потенціалу як за рахунок внутрішніх джерел, так і за рахунок залучених і позикових коштів.

Роздержавлення та розпаювання сільськогосподарських земель у 90-х роках минулого століття та на початку 2000-х років сформували передумови для того, щоб сектор домогосподарств став одним з основних землевласників та землекористувачів. Відтворення порушених внаслідок воєнних дій земель, котрі належать сектору домогосподарств, залежить як від оперативного консультативного забезпечення щодо вибору технологій екологічного реінжинірингу, так і щодо фінансового забезпечення природооблаштувальних робіт. Належність земель, котрі потребують застосування методів і технологій екологічного реінжинірингу, до одного з перерахованих секторів виступає основною передумовою диференціації джерел, методів та інструментів економічного стимулювання землевласників та землекористувачів усувати наслідки впливу воєнних дій на земельно-ресурсні активи.

Така диференціація джерел, методів та інструментів економічного стимулювання має відбуватися в межах функціонування компенсаційного механізму екологічного реінжинірингу порушених внаслідок воєнних дій земель (рис. 4.3). Компенсаційний механізм екологічного реінжинірингу порушених внаслідок воєнних дій земель виступає логічно упорядкованою сукупністю джерел, методів та інструментів бюджетно-податкового, грошово-кредитного та регламентно-дозвільного впливу на землевласників і землекористувачів в частині диверсифікації методів та технологій відтворення

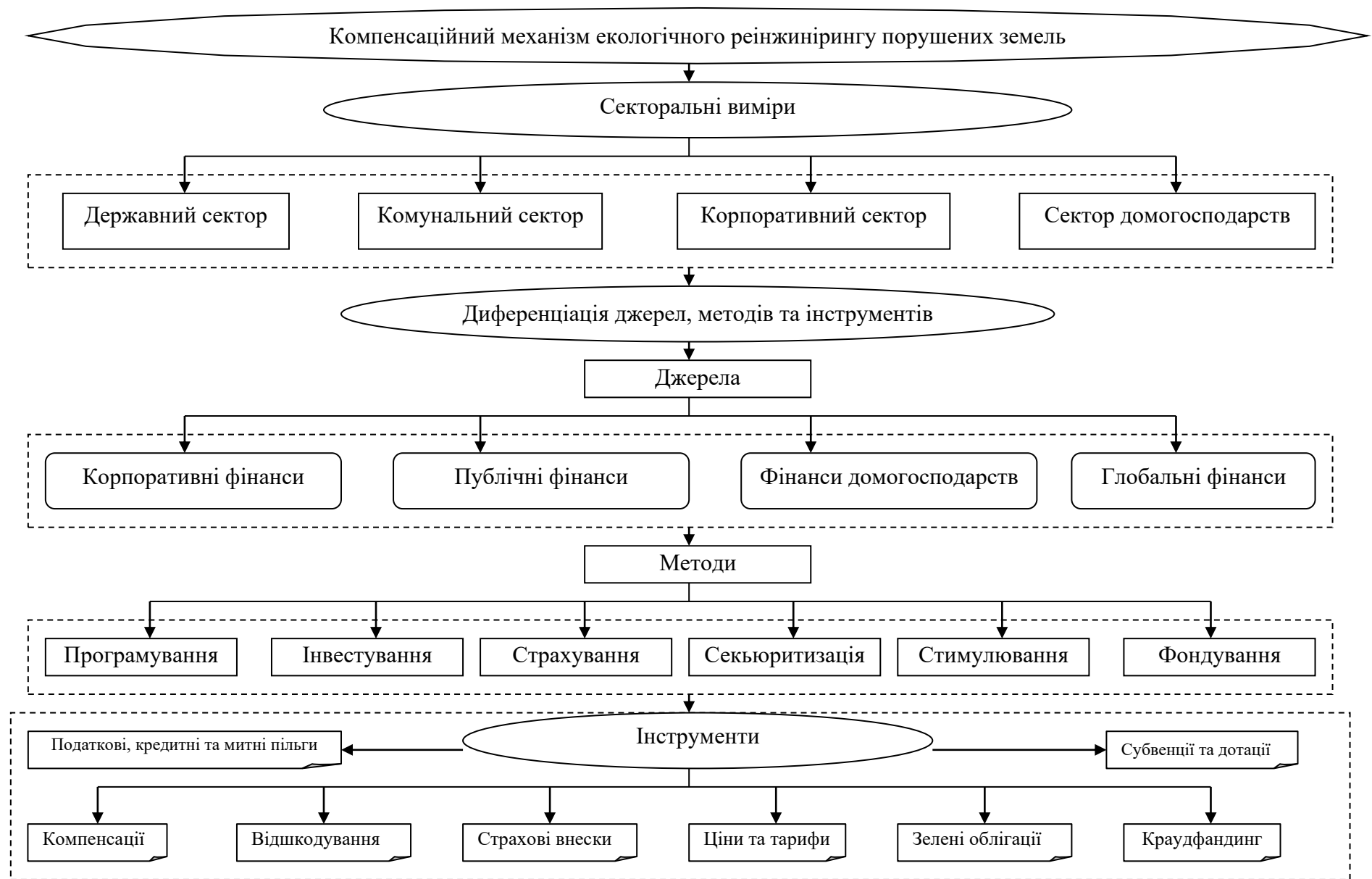

Рис. 4.3. Інструментально-методологічне забезпечення компенсаційного механізму екологічного реінжинірингу порушених земель

Примітка. Розроблено автором

та відновлення первинних фізико-хімічних характеристик різноманітних категорій земель.

Основними джерелами фінансового забезпечення проєктів екологічного реінжинірингу порушених внаслідок воєнних дій земель виступають: корпоративні фінанси, публічні фінанси, фінанси домогосподарств та глобальні фінанси. Каталізатором використання корпоративних фінансів виступає диверсифікація інструментів економічного стимулювання процесів відтворення та відновлення первинних характеристик земельних угідь. Активізація публічного фінансування заходів з екологічного реінжинірингу порушених внаслідок воєнних дій земель залежить від створення спеціальних фондів екологічного призначення у публічних бюджетах різного таксономічного рівня. На рівні державного бюджету джерелом фінансування заходів з екологічного реінжинірингу порушених внаслідок воєнних дій земель виступає акумуляція у спеціальних фондах частини екологічного податку та рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів.

На рівні обласних бюджетів та бюджетів місцевого самоврядування спеціальні фонди фінансування реінжинірингових заходів щодо відтворення та відновлення порушених внаслідок воєнних дій земель мають наповнюватися через акумуляцію в них частини плати за землю та частини коштів за продаж земель державної та комунальної власності. Фінанси домогосподарств, котрі представлені заощадженнями населення та обіговими коштами фізичних осіб-підприємців, можуть бути використані для фінансування процесів застосування методів та технологій екологічного реінжинірингу за умови розширення переліку методів та інструментів економічного стимулювання процесів раціонального землекористування. Виходячи з того, що повоєнне відновлення України відбуватиметься через надання технічної та фінансової допомоги міжнародного співтовариства ключовим джерелом фінансово-інвестиційного забезпечення екологічного реінжинірингу виступають кошти глобальних екологічних фондів, кошти

урядів іноземних держав, кошти міжнародних фінансово-кредитних організацій, кошти підприємницьких структур-нерезидентів.

Перераховані джерела фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення та відновлення земельно-ресурсного потенціалу в межах функціонування компенсаційного механізму екологічного реінжинірингу порушених земель виступають ресурсною базою для застосування переліку методів фінансування заходів з природооблаштування земель, які зазнали еколого-деструктивного впливу ворожих сил. Такими методами виступають: програмування, інвестування, страхування, секьюритизація, стимулювання та фондування. Програмування передбачає розроблення державних, регіональних та місцевих програм екологічного реінжинірингу порушених внаслідок воєнних дій земель. Розроблення програм дасть можливість упорядкувати цілі та пріоритети відновлення та відтворення первинних фізико-хімічних характеристик ґрунтів, а також визначити джерела фінансово-інвестиційного забезпечення відтворення та відновлення земельно-ресурсного потенціалу. Розроблення програм також дасть змогу активніше залучити до процесів екологічного реінжинірингу порушених внаслідок воєнних дій земель державні регуляторні органи та органи місцевого самоврядування.

Важливим методом компенсаційного механізму екологічного реінжинірингу порушених земель виступає інвестування. Вказаний метод є особливо актуальним з огляду на те, що в структурі фінансування охорони навколишнього природного середовища спостерігається перегин в сторону поточних витрат над інвестиціями. Тобто основний акцент у природоохоронних видатках робиться на фінансуванні поточних витрат, тобто лєвова частка видатків спрямовується на процеси утримання та обслуговування об'єктів природоохоронної інфраструктури, а не на їх модернізацію та реконструкцію. Вагомим методом фінансово-інвестиційного забезпечення екологічного реінжинірингу порушених земель з огляду на передовий іноземний досвід виступає страхування. Тобто страхові внески

землевласників та землекористувачів мають виступати вагомим джерелом фінансування заходів екологічного реінжинірингу порушених земель.

Виходячи з диверсифікації джерел фінансово-інвестиційного забезпечення заходів щодо обмеження негативних кліматичних екстерналій, ефективним методом фінансування екологічного реінжинірингу виступає секьюритизація, що передбачає випуск зелених облігацій та дольових цінних паперів екологічного спрямування. Органи місцевого самоврядування через емісію зелених облігацій застосовують інструмент муніципальних запозичень задля реалізації проєктів екологічного реінжинірингу земель, котрі зазнали еколого-деструктивного впливу активних бойових дій. Уповільнені темпи нарощення інвестиційних вливань у розбудову інфраструктури відтворення, відновлення та охорони земель пов'язані з надмірним звуженням спектра методів економічного стимулювання процесів раціонального землекористування.

Доцільно податкові та кредитні пільги та бюджетне цільове фінансування доповнити додатковими інструментами, що використовуються у передовій іноземній практиці. Метод фондування виокремлюється з огляду на необхідність формування ієрархічної мережі спеціальних фондів екологічного спрямування на основі акумуляції в ньому частини екологічного податку, частини рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів, плати за землю та інших платежів, зокрема платежів за користування екосистемними послугами, що продукуються природними біогеоценозами.

Перераховані методи створюють інституційне підґрунтя для диверсифікації інструментів компенсаційного механізму екологічного реінжинірингу порушених внаслідок воєнних дій земель. Доцільно сформувати інституційне підґрунтя надання компенсацій різноманітним категоріям землевласників та землекористувачів, які потребують відновлення та відтворення земельно-ресурсного потенціалу. Доцільно сформувати інституційні передумови для використання такого інструменту як

краудфандинг поєднання коштів окремих груп населення задля реалізації проєктів реінжинірингу порушених земель.

Особливо ускладненою є проблема здійснення екологічного реінжинірингу порушених земель, котрі використовуються в системі аграрного природокористування. Вибір методів раціоналізації аграрного природокористування сьогодні ускладнюється тим, що вже тривалий період на значних територіях відбувається процес нерегульованої експлуатації сільськогосподарських угідь. Це стосується і сектору великих вертикально та горизонтально інтегрованих аграрних формувань, які намагаються максимальною мірою використати орендовані сільськогосподарські угіддя і це не завжди супроводжується відповідним агротехнічним та агрохімічним супроводженням, а також особистих селянських господарств, які внаслідок перманентного інвестиційного дефіциту не мають можливості регулярно проводити науково обґрунтовані сівозміни, впроваджувати безплужний обробіток ґрунту та забезпечувати баланс використання мінеральних та органічних добрив.

Значною мірою такий стан консервувався у зв'язку з багаторічною пролонгацією мораторію на вільний оборот сільськогосподарських угідь, що зумовлено домінуванням традиційних політичних кліше щодо неможливості запуску ринку сільськогосподарських земель в умовах несформованості інституціонального середовища даного ринку. Має місце значний розрив між загальнодержавними пріоритетами раціоналізації аграрного природокористування, які сформовано у відповідності з науково обґрунтованими принципами господарського освоєння агроресурсного потенціалу, та корпоративними пріоритетами, де домінує примат отримання максимальних прибутків.

Певним недоліком авторських підходів стосовно раціоналізації аграрного природокористування є те, що вони не враховують численних інституціональних обмежень, що звужує можливості відносно залучення фінансових ресурсів у відтворення агроресурсного потенціалу. Консервація

численних інституціональних обмежень та інституціональних пасток призвела до виникнення та поширення певних видів господарських перегинів в аграрному природокористуванні, які культивують та прискорюють еколого-деструктивні процеси при господарському освоєнні агроресурсного потенціалу. Такими господарськими перегинами в аграрному природокористуванні виступають: гіпертрофоване поширення орендних відносин; фрагментація землекористувань та парцеляція земель; високий рівень спрацьованості переважної більшості осушувальних та зрошувальних мереж; монополізація агрохолдинговими об'єднаннями аграрних ринків.

В результаті відсутність сучасного інструментарію усунення інституціональних обмежень та інституціональних пасток в частині господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу й надалі консервує обмежений набір регуляторів фінансово-економічного забезпечення реалізації проектів розширеного відтворення потенціалу сільськогосподарських угідь та ускладнює господарські перегини в аграрному природокористуванні, що мультиплікативним чином впливає на поширення процесів еколого-деструктивного аграрного природокористування (виснажливе землекористування, монокультуризація землеробства, поодинокий характер заходів по охороні земель, половинчаті меліоративні заходи). Воєнні дії ще більшою мірою ускладнили процес раціоналізації аграрного природокористування, що вимагає здійснення процесів екологічного реінжинірингу порушених земель.

Раціоналізація аграрного природокористування є складним багатокомпонентним процесом, який передбачає поряд із залученням у господарський оборот земельних, водних, лісових та інших видів природних ресурсів як складових агроресурсного потенціалу для здійснення сільськогосподарського виробництва комплекс природоохоронних, природооблаштувальних та середовищевідтворювальних заходів, що мають забезпечувати своєчасне та комплексне відтворення природно-ресурсного потенціалу біогеоценозів [41; 42; 182].

Виходячи з того, що магістральним елементом аграрного природокористування є господарське освоєння земельно-ресурсного потенціалу, який виступає територіальним базисом та основним засобом сільськогосподарського виробництва і забезпечує генерацію матеріально-речової субстанції сільськогосподарських культур, раціоналізація землекористування має охоплювати комплекс агротехнічних, гідромеліоративних заходів та заходів із хімічної меліорації, які забезпечуватимуть прийнятний баланс поживних речовин та необхідний рівень вмісту гумусу у ґрунті, що створить передумови для розширеного відтворення агроресурсного потенціалу не лише у короткостроковій, але й у середньостроковій та довгостроковій перспективі.

Окремі заходи також мають бути спрямовані на покращення еколого-економічних характеристик ґрунтів, зокрема зниження рівня кислотності та засоленості, упередження проявів ерозії та дефляції. Доповнювати заходи по відтворенню, використанню і охороні земельно-ресурсного потенціалу має комплекс заходів стосовно здійснення агролісомеліоративних робіт, який передбачає створення захисних лісосмуг, особливо в малолісних районах, а також заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь. Враховуючи проблемність забезпечення сприятливого для сільськогосподарського виробництва водно-повітряного режиму, важливою складовою аграрного природокористування виступає раціоналізація водокористування у всіх без винятку зонах ризикового землеробства (зона зрошення, зона осушення та гірські території).

У зоні зрошення раціоналізація водокористування передбачає модернізацію мереж постачання поливної води, мінімізацію її втрат та усунення проявів забруднення водних джерел в зоні зрошуваного землеробства. У зоні осушення раціоналізація водокористування передбачає модернізацію мереж гідротехнічних споруд з метою створення виробничо-технічних умов для своєчасного відведення води від населених пунктів та сільськогосподарських угідь з метою уникнення проявів підтоплення. У

гірських територіях раціоналізація аграрного природокористування, зокрема упередження проявів змиву родючого шару ґрунту, на силових землях вимагає створення природних та штучних протиповеневих та протипаводкових дамб, які забезпечать безпечне перекидання води у гірські річки [41; 42; 182].

Тобто однією з найбільш прикметних рис аграрного природокористування в зонах ризикового землеробства є його комплексність, яка вимагає раціоналізації використання всіх без винятку складових біогеоценозів в цілому і агроландшафтів зокрема. У переважній більшості випадків у практиці діяльності вітчизняних сільськогосподарських виробників в зоні ризикового землеробства є відсутніми необхідні превентивні заходи, які забезпечуватимуть упередження проявів виснаження земельних, водних та лісових ресурсів.

Зрушення в структурі національного АПК, які характеризуються гіпертрофованим збільшенням обсягів виробництва експортоорієнтованих культур, зобов'язують переглянути політику держави стосовно використання незатребуваних в останні роки земель в зонах ризикового землеробства.

Принципового значення набуває відновлення на цих землях традиційної спеціалізації, що дасть можливість поступово відновити обсяги виробництва тих сільськогосподарських культур, посівні площі яких значно скоротилися у зв'язку з глибокою стагнацією національного господарства в 90-их роках минулого століття. Це з однієї сторони сприятиме усуненню дефіциту певних видів технічних та кормових культур, а з іншої сторони сприятиме зміцненню агроландшафтів і скороченню проявів еколого-деструктивного використання осушених та зрошуваних земель, а також земель гірських територій. Значною мірою потенціал тваринництва, в першу чергу, вирощування ВРХ, звузився внаслідок того, що сільськогосподарські землі в зонах ризикового землеробства не було вчасно переорієнтовано на створення кормової бази для розвитку тваринництва і на впровадження технологій органічного землеробства.

У зоні ризикового землеробства (зона осушення, території зрошуваного землеробства та гірські території) важливого значення набуває формування сучасної конструкції аграрного природокористування у відповідності з міжнародними природоохоронними конвенціями та вимогами природоохоронних директив, які є складовою частиною Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Аграрне природокористування виступає системоформуючим елементом господарського комплексу в зоні ризикового землеробства, що пов'язано із сільськогосподарською спеціалізацією адміністративних районів, де природно-ресурсні передумови соціально-економічного розвитку піддаються комплексу агротехнічних, агроекологічних, агролісомеліоративних та гідромеліоративних заходів, спрямованих на забезпечення сприятливого водно-повітряного режиму сільськогосподарського виробництва та упередження негативного впливу стихійних явищ (в першу чергу це стосується гірських територій, де в певні періоди року мають місце паводки та повені) [41; 42; 182].

Багаторічна практика аграрного природокористування в зоні ризикового землеробства призвела до виникнення численних екологічних проблем, пов'язаних з дотриманням вимог раціонального використання земельних ресурсів, регулюванням процесів природної ренатуралізації сільськогосподарських угідь, розширенням площі земель лісогосподарського призначення, утриманням внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд. Тому необхідним є формування компенсаційного механізму відшкодування втрат землевласникам та землекористувачам, понесених внаслідок воєнних дій та еколого-деструктивного природокористування.

Висновки до Розділу 4

1. Доведено, що екологічний реінжиніринг являє собою комплекс заходів щодо застосування методів та технологій, котрі передбачають відтворення та відновлення фізико-хімічних характеристик ґрунтів, а також способів раціонального залучення земельної складової природного багатства у відтворювальний процес і усунення наслідків впливу воєнних дій на природну продуктивність окремих категорій земель.

2. Дослідження показали, що сукупний збиток земельно-ресурсному потенціалу України охоплює різноманітні види шкоди, яку завдали воєнні дії. Така шкода зумовлена здійсненням безпосередніх воєнних дій на конкретних земельних ділянках, які супроводжувалися артилерійськими залпами, вибухами мін та авіабомб, балістичних та крилатих ракет. Квінтесенцією деструктивного впливу збройного вторгнення на територію України російських загарбників виступає також замінювання різноманітних категорій земель, зокрема земель сільськогосподарського та лісгосподарського призначення. З огляду на це на порядок денний вийшло вирішення проблеми не механічного відновлення та відтворення фізико-хімічних характеристик земельних ресурсів, а їх реінжинірингу.

3. Виявлено, що надмірна складність екологічних проблем, які виникли внаслідок техногенного впливу на довкілля у попередні десятиліття і ускладнилися в роки повномасштабної війни, вимагає використання методів та технологій екологічного реінжинірингу, тобто перегляду основних бізнес-процесів в сторону екологізації відтворювальних пропорцій. Виходячи з того, що реінжинірингові заходи пов'язані із широким спектром господарських операцій доцільним є формування концепції еколого-економічного реінжинірингу як базового методу екологізації процесів господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та використання природної сировини у переробних ланках продуктових ланцюгів.

4. Обґрунтовано, що у воєнний час доцільність здійснення реінжинірингових заходів стала ще більш актуальною з огляду на ведення

бойових дій, наслідком котрих стали: руйнація цілісності агроландшафтів, забруднення ґрунтів небезпечними хімічними елементами, утворення вирв, мінування земель. Все це ускладнює реалізацію проєктів реінжинірингу форм та методів аграрного природокористування і вимагає нарощення інвестиційних вливань у запровадження сучасних методів відтворення та відновлення земельно-ресурсного потенціалу.

5. Встановлено, що система надходжень до фондів відшкодування втрат власників земель у Європейському Союзі являє собою комплексний багаторівневий механізм, що відображає основоположні принципи європейської інтеграції – солідарність, субсидіарність та пропорційність. Аналіз джерел формування цих фондів дозволяє зробити ряд важливих висновків. По-перше, фінансування компенсаційних механізмів для власників земель на рівні ЄС характеризується диверсифікованістю джерел. Поєднання внесків держав-членів, прямих асигнувань з бюджету ЄС, цільових податкових надходжень та приватного співфінансування забезпечує стабільність і стійкість цих фондів навіть у періоди економічних криз. По-друге, помітна тенденція до більшої інтеграції різних інструментів фінансування. Європейський сільськогосподарський фонд розвитку сільських територій (EAFRD), структурні фонди та спеціалізовані механізми, такі як LIFE+, все частіше функціонують у взаємодоповнюючому режимі, що дозволяє максимізувати ефективність використання коштів. По-третє, спостерігається поступова трансформація механізмів надходжень у напрямку посилення екологічної складової та адаптації до кліматичних змін. Це відображається у зростанні частки «зелених» джерел фінансування та запровадженні нових інструментів, орієнтованих на підтримку сталого землекористування.

6. Виявлено, що компенсаційний механізм екологічного реінжинірингу порушених внаслідок воєнних дій земель виступає логічно упорядкованою сукупністю джерел, методів та інструментів бюджетно-податкового, грошово-кредитного та регламентно-дозвільного впливу на землевласників і

землекористувачів в частині диверсифікації методів та технологій відтворення та відновлення первинних фізико-хімічних характеристик різноманітних категорій земель.

7. Обґрунтовано, що важливим методом компенсаційного механізму екологічного реінжинірингу порушених земель виступає інвестування. Вказаний метод є особливо актуальним з огляду на те, що в структурі фінансування охорони навколишнього природного середовища спостерігається перегин в сторону поточних витрат над інвестиціями. Тобто основний акцент у природоохоронних видатках робиться на фінансуванні поточних витрат, тобто лівова частка видатків спрямовується на процеси утримання та обслуговування об'єктів природоохоронної інфраструктури, а не на їх модернізацію та реконструкцію.

РОЗДІЛ 5

СТАНОВЛЕННЯ ФІНАНСОВОГО МЕХАНІЗМУ СТИМУЛЮВАННЯ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ТА РОЗШИРЕННЯ ПЛОЩІ ЛІСОВИХ ЗЕМЕЛЬ

5.1 Інституційні засади формування фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування в умовах поглиблення інституційних перетворень та дерегуляції земельних відносин

У зв'язку із збільшенням масштабів виснажливого та нераціонального землекористування, що підриває природно-ресурсний потенціал розширеного відтворення національної економіки в цілому та регіональних господарських комплексів зокрема, виникає потреба в розширенні переліку форм та засобів фінансового забезпечення відтворення та охорони земель. На жаль спектр форм та джерел фінансування проектів відтворення земельно-ресурсного потенціалу є надмірно звуженим через наявність численних інституціональних обмежень та збереження багатьох рудиментів адміністративної системи управління земельними ресурсами. Не відпрацьовано дієвого інструментарію імплементації передового іноземного досвіду в частині залучення фінансових ресурсів приватних підприємницьких структур до фінансування проектів екологічної реабілітації порушених та деградованих земель. Нормативно-правове забезпечення еколого-економічного регулювання раціонального землекористування не охоплює навіть критично необхідного набору стимулів як для корпоративного сектора, так і для сектора домашніх господарств [45].

Доцільність диверсифікації форм та засобів фінансування проектів відтворення та охорони земель, в тому числі з конкретною територіальною прив'язкою, обґрунтовується в працях багатьох вітчизняних вчених. Проте залишаються недостатньо відпрацьованими підходи щодо вибору форм та методів фінансового забезпечення відтворення та охорони різних категорій

земель, виходячи з власнісної приналежності земельних активів та таксономічного рівня регулювання процесів раціонального землекористування.

А.Крисак, А.Поліщук та Д.Нірода переконані, що лєвова частка проблем у цьому напрямі пов'язана з недостатністю фінансового забезпечення землеохоронних проектів. Ті кошти, які виділяються з бюджетів різного рівня і суб'єктами аграрного підприємництва, є недостатніми для повноцінного невиснажливого землекористування. Земельний податок та орендна плата за користування земельними ресурсами надходять до загального фонду місцевих бюджетів і не мають цільової прив'язки щодо фінансування проектів відтворення й охорони земель. Недосконалість міжбюджетних відносин щодо розподілу земельного податку не створює передумов для повноцінного застосування інструментів економічного стимулювання раціоналізації землекористування. Більшість землекористувачів не здатні погашати також процентні ставки комерційних банків у разі отримання кредитних ресурсів для відтворення та охорони земельних ресурсів [104, с. 47].

Доцільність розширення специфікації інструментів та методів фінансування заходів щодо відтворення земельно-ресурсного потенціалу, зокрема земель сільськогосподарського призначення, обґрунтовується А.Москаленком. На його думку, варто впроваджувати страхування земель від погіршення їх якісного стану, запроваджувати ефективні економічні стимули, оподатковувати перерозподіл землі, надавати кредити під заставу землі через Земельний банк, надавати податкові та кредитні пільги, компенсувати недоодержану частину доходу товаровиробника внаслідок консервації земель [139, с. 25].

Диверсифікація інструментів регулювання сільськогосподарського землекористування через імплементацію в практику регуляторів стимулюючого та компенсаційного характеру розглядається в спектрі пріоритетів раціоналізації аграрного природокористування І.Власенком. Він

переконує в доцільності вдосконалення інструментів фінансово-кредитного регулювання, впровадження пільгового оподаткування, екологічного страхування фінансових ризиків, створення Фонду фінансування та підтримки виробництва екологічно безпечної сільськогосподарської продукції [23, с. 19].

Зростання ефективності фінансування відтворення та охорони земельних ресурсів потребує комплексу заходів по удосконаленню інституційного середовища залучення коштів та застосування відповідних стимулів, які дадуть можливість нарощувати обсяги інвестицій в екологічний реінжиніринг порушених та деградованих земель, збільшувати величину поточних витрат на раціоналізацію використання різних категорій земель та змушуватимуть землевласників та землекористувачів відновлення земельно-ресурсного потенціалу розглядати як необхідну передумову розширеного відтворення власних активів у середньостроковій та довгостроковій перспективі. Інституціоналізація повноцінного інституту приватної власності на землі сільськогосподарського призначення через запуск ринку даної категорії земель сформувала ключові детермінанти для налагодження механізму фінансово-інвестиційного забезпечення розбудови землеохоронної інфраструктури.

Водночас треба врахувати той факт, що фінансування проєктів розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу детермінується секторальними особливостями. Виходячи із конституційно закріплених форм власності на земельні ресурси та форм їх постійного та тимчасового використання, доцільно виокремити такі сектори землегосподарювання: сектор приватного землеволодіння; сектор комунального землеволодіння; сектор державного землеволодіння (рис. 5.1).

Підвищення вагомості сфери агропромислового виробництва в системі забезпечення глобальної продовольчої безпеки та у відтворювальних пропорціях національного господарства водночас посилює техногенний та антропогенний тиск на земельні ресурси, що у свою чергу вимагає

Рис. 5.1. Інституційний вимір фінансового забезпечення відновлення, відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу України

Джерело: сформовано автором

розроблення сучасного механізму фінансового забезпечення їх відтворення, відновлення та охорони. Саме такий механізм на різних таксономічних рівнях та на міжсекторальній основі має сформувати умови для своєчасного залучення необхідної суми коштів для здійснення заходів стосовно екологічного реінжинірингу порушених та деградованих земель.

Становлення такого механізму має базуватися на традиційних атрибутах формування такого роду регуляторних конструкцій та враховувати передові іноземні практики фінансово-інвестиційного забезпечення розширеного відтворення, охорони та захисту земельно-ресурсного потенціалу. У загальному вигляді такий механізм являє собою комплекс форм, методів, способів та інструментів бюджетно-податкового, грошово-кредитного, дозвільно-регламентного та майнового впливу на процеси фінансування заходів по відтворенню та збереженню традиційних фізико-хімічних характеристик різних типів ґрунтів, які залучаються у господарський обіг у різноманітних ланках національної економіки. Означений механізм має певною мірою носити універсальний характер і спрямовуватися на фінансово-інвестиційне забезпечення відтворення, відновлення та охорони земельних ресурсів, котрі перебувають у приватній, комунальній та державній власності. Серед можливих форм механізму фінансування розширеного відтворення та охорони і захисту земельно-ресурсного потенціалу виокремлюються децентралізована та централізована форми.

Централізована форма базується на законодавчій базі, яка визначає фінансові відносини у земельно-ресурсній сфері і передбачає уніфікований набір інструментів фінансування проєктів відтворення порушених та деградованих різних категорій земель. Децентралізована форма механізму фінансового забезпечення відтворення, відновлення та охорони земельно-ресурсного потенціалу має бути умонтована у регіональний механізм охорони навколишнього природного середовища, який сформовано на рівні адміністративної області.

Виходячи з того, що велика кількість проблем, пов'язаних з деградацією земельних ресурсів, носить міжмуніципальний характер і тому робота суміжних територіальних громад в цьому напрямі має координуватися на рівні адміністративної області. Прикметною рисою децентралізованої форми механізму фінансового забезпечення розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу є можливість диференційовано підходити до підбору регуляторів, виходячи з особливостей структури земельного фонду відповідного регіону та секторальних співвідношень у регіональних господарських комплексах.

В секторі інструментально-методологічного забезпечення механізму фінансового забезпечення відновлення, відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу виокремлюються регулятори прямого та непрямого впливу. Регулятори прямого впливу використовуються при фінансуванні проєктів захисту та охорони земель, котрі перебувають у державній та комунальній власності. Слід відзначити, що в останні роки сектор комунального землеволодіння значно розширився, оскільки великі площі земель сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів були передані у власність територіальних громад базового рівня. У державному землеволодінні є великі площі високоліквідних земельних активів, які концентруються у науково-дослідних господарствах і відзначаються високою продуктивністю та покращеними фізико-хімічними характеристиками. У приватному землеволодінні більшість проблем пов'язана з надмірною експлуатацією і намаганням максимізувати прибуткові надходження та валові обсяги виробництва продукції сільськогосподарства.

Враховуючи те, що земельна реформа в Україні розпочалася ще на початку 90-х років минулого століття і охоплювала декілька етапів, в країні сформувався потужний сектор приватного землеволодіння, який фактично і визначає ресурсно-виробничий потенціал аграрної сфери та інших ланок національної економіки. Ключового значення в частині становлення

сучасного механізму фінансового забезпечення відтворення земельно-ресурсного потенціалу набуває інституціоналізація регуляторів, котрі прямо та опосередковано впливають на землевласників та землекористувачів у секторі приватного землеволодіння. Також треба враховувати факт того, що внаслідок підвищення попиту на глобальних ринках на українську сільськогосподарську сировину українські сільгоспвиробники розширили посівні площі експортно-орієнтованих культур, що у багатьох випадках призвело до погіршення фізико-хімічних характеристик ґрунтів.

Доволі сприятливе інституційне підґрунтя для урізноманітнення джерел фінансування відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу спостерігається в секторі приватного землеволодіння, оскільки джерелами фінансування тут виступають власні кошти, що не накладає комплексу обмежень як в частині використання коштів державного та місцевих бюджетів. В цьому секторі нарощення обсягів фінансування заходів щодо відтворення та охорони земель пов'язується з наявністю зовнішніх та внутрішніх стимулів. Входження України в планетарну архітектоніку боротьби з негативними кліматичними змінами створило додаткові передумови для залучення у сферу відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу коштів глобальних екологічних фондів.

Дослідження показали, що зовнішні стимули впливають із загальнодержавних та регіональних пріоритетів раціонального землекористування, а внутрішні – пов'язані з необхідністю відтворення земельно-ресурсного потенціалу як необхідної передумови підвищення рівня капіталізації аграрного бізнесу в цілому та своєчасного відтворення природно-ресурсного потенціалу сфери сільськогосподарського виробництва. Певним дестимулятором щодо нарощення обсягів фінансування відтворення і охорони земель є те, що переважна більшість сільськогосподарських угідь перебуває в оренді, а це культивує виснажливе використання даної складової земельного капіталу тимчасовими землекористувачами. Запровадження ринку земель сільськогосподарського

призначення у 2020 році сформувало інституційне підґрунтя для усунення орендних перегинів у сільськогосподарському землекористуванні, що однозначно посилить мотивацію землевласників нарощувати впливання у відтворення сільськогосподарських земель.

Фінансування відтворення і охорони земель у секторі приватного землеволодіння охоплює комплекс пріоритетів: фінансово-інвестиційне забезпечення екологічного реніжинірингу земель, порушених внаслідок російської збройної агресії; фінансування заходів щодо відтворення природної родючості угідь, консолідації земель та подолання негативних наслідків надмірної парцеляції, впровадження ґрунтозахисних систем землеробства, фінансування заходів щодо створення захисних лісосмуг з метою зменшення проявів вітрової та водної ерозії ґрунтів, заходів щодо заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь, а також переведення самозаліснених сільськогосподарських угідь у категорію лісових земель.

Виходячи з сучасних викликів формування розгалуженої архітекτονіки землегосподарювання, треба констатувати, що для диверсифікації форм та засобів фінансування відтворення та охорони земельних ресурсів необхідно сформувати певне інституційне підґрунтя: 1) подолати асиметричність інформації для різних категорій землевласників та землекористувачів, що уможлиблюється у зв'язку з цифровізацією аукціонної торгівлі земельно-ресурсними активами; 2) поглибити процеси застосування різноманітних форм земельно-іпотечних відносин у відповідності з передовими іноземними лекалами; 3) ввести прямі фіскальні регулятори щодо раціоналізації використання та відтворення всіх категорій земель.

В цілому механізм фінансового забезпечення відновлення, відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу має оперувати комплексом підойм, застосування котрих мотивуватиме землекористувачів відтворювати природну родючість ґрунтів та підвищувати рівень продуктивності сільськогосподарських угідь. Такого роду підойми можуть

використовуватися у вигляді компенсаційних виплат та відшкодування затрат суб'єктам аграрного підприємництва, які вони понесли у зв'язку з природоохоронними заходами, пов'язаними з відтворенням первинних якостей земельно-ресурсного потенціалу. Одним з чинників підвищення рівня екологізації аграрного природокористування виступає подолання надмірної парцеляції земельних масивів, котра виникла у зв'язку з роздержавленням (розпаюванням) та приватизацією сільськогосподарських угідь.

Подолання такої парцеляції має передбачати стимулювання процесів консолідації земель, що теж вимагає інституціоналізації інструментів прямої та непрямої бюджетної підтримки тих сільськогосподарських виробників, котрі реалізують проекти консолідації земель. Виходячи з глобального тренду просування світової цивілізації у фазу низьковуглецевого розвитку та досягнення цілей вуглецевої нейтральності, одним з пріоритетів фінансового забезпечення відтворення, відновлення та охорони земельно-ресурсного потенціалу виступає впровадження ґрунтозахисних систем землеробства, котрі дадуть можливість на порядки знизити викиди вуглецевих сполук в атмосферне повітря та стабілізувати водно-повітряний режим в системі аграрного природокористування.

У секторі малих та середніх суб'єктів аграрного підприємництва саме системи ґрунтозахисного землеробства дозволять активізувати розвиток органічного землеробства, органічного кормовиробництва та органічного тваринництва. Виходячи з глобальних природоохоронних конвенцій та міждержавних угод екологічної спрямованості, а також враховуючи високий рівень розорюваності території України, масове впровадження систем ґрунтозахисного землеробства дозволить поступово підвищити екологічну стійкість агроландшафтів і упередити численні природо-руйнівні та еколого-деструктивні процеси у сільськогосподарському землекористуванні.

Одним з пріоритетів застосування інструментів механізму фінансового забезпечення відновлення, відтворення та охорони земельно-ресурсного

потенціалу є також розширення площі агролісомеліоративних робіт, що дасть можливість наростити площі захисних лісосмуг і упередити прояви вітрової та водної ерозії. Інституційною формою, яка дозволить застосувати інструменти означеного механізму для стимулювання процесів агролісомеліорації, виступає публічно-приватне партнерство, де приватним партнером є суб'єкти аграрного підприємництва, а публічним партнером – спеціалізовані підрозділи постійних лісокористувачів, які володіють виробничо-технічною базою для здійснення агролісомеліоративних робіт.

В адміністративних областях Півдня та Сходу країни саме активізація агролісомеліоративних процесів дасть можливість локалізувати багаторічні еколого-деструктивні процеси у сільськогосподарському землекористуванні і забезпечити невиснажливий тип ведення сільськогосподарського виробництва. Тому необхідною є інституціоналізація інструментів бюджетної підтримки та пільгового кредитування проєктів розширення площі агролісомеліоративних робіт на основі імплементації передової європейської практики, зокрема тих інструментів, що передбачені Єдиною сільськогосподарською політикою Європейського Союзу.

Виходячи з того, що глибока стагнація національної економіки, яка мала місце у 90-х роках минулого століття, призвела до виведення з господарського обігу великих площ сільськогосподарських угідь, процеси самозаліснення та заболочення стали невід'ємними рисами аграрного природокористування, в першу чергу у зоні ризикового землеробства (зона осушення та зрошення). Тобто самозаліснені сільськогосподарські угіддя сьогодні займають велику питому вагу у загальній структурі сільськогосподарських угідь у багатьох регіонах України. Саме заліснені сільськогосподарські угіддя за умови їх переведення у категорію лісових земель здатні виступити тим резервом, котрий забезпечить підвищення рівня лісистості окремих територій. Власники самозаліснених сільськогосподарських угідь будуть зацікавлені їх переводити в категорію

лісових земель за умови наявності певного набору інструментів прямої та непрямой бюджетної підтримки.

Європейський досвід стимулювання фермерів щодо заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та неугідь дав змогу на порядки підвищити рівень лісистості європейського континенту. Такий досвід варто взяти на озброєння при формуванні регіональних та місцевих систем стимулювання переведення самозаліснених сільськогосподарських угідь у лісові землі, що дасть можливість реально підвищити рівень лісистості і тим самим зміцнити стійкість агроландшафтів та лісових біогеоценозів. Поряд із стимулюванням переведення самозаліснених сільськогосподарських угідь у категорію лісових земель необхідним є розроблення інструментарію економічного стимулювання заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та неугідь.

Проявом глибокої стагнації національного господарства, зокрема в аграрному секторі, у 90-х роках минулого століття стала втрата окремими адміністративними районами традиційної сільськогосподарської спеціалізації, що призвело до виснажливого та розбалансованого аграрного природокористування. Суб'єкти аграрного підприємництва змістили пріоритети з вирощування традиційних для відповідних типів ґрунтів сільськогосподарських культур на вирощування культур, котрі відзначалися вищим рівнем продуктивності і більшою мірою відповідали запитам кон'юнктури аграрних ринків. У результаті протягом декількох років активізувалися процеси виснажливого та розбалансованого сільськогосподарського землекористування, що несе значні ризики руйнації природно-ресурсного потенціалу сільськогосподарського виробництва у короткостроковій та середньостроковій перспективі.

Прикметною рисою становлення механізму фінансового забезпечення відновлення, відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу є врахування наслідків суттєвого розширення сектору комунального землеволодіння, що відбулося внаслідок здійснення земельної дерегуляції.

Земельна дерегуляція як складова децентралізації дала можливість перевести у комунальну власність великі площі сільськогосподарських земель державної форми власності і тим самим розширити територіальний базис розвитку місцевого самоврядування. Також розширення площі земель комунальної власності відбувалося паралельно з удосконаленням інституційного та методологічного забезпечення аукціонної торгівлі земельними ділянками, що урізноманітнило спектр трансакційних витрат, пов'язаних з організацією купівлі-продажу комунальних земельних активів, а це у свою чергу потребує інституціоналізації додаткових регуляторів, щоб максимальною мірою охопити наявні трансакції і розширити базу нарахування земельних платежів.

В умовах поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації та завершення процесу створення укрупнених територіальних громад ефективним методом механізму фінансового забезпечення відновлення, відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу виступає реалізація місцевих програм збереження та відтворення комунальних земельних активів. Муніципалізація розвитку територіальних громад однозначно вимагатиме урізноманітнення форм залучення комунальних земель у господарський обіг як через передачу їх в оренду, так і через створення комунальних підприємств стосовно використання комунальних земельних активів у відтворювальних пропорціях місцевої економіки. Реалізація місцевих програм відновлення, відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу має ув'язати пріоритети раціоналізації землекористування з конкретними джерелами фінансово-інвестиційного забезпечення реалізації цих пріоритетів. Такими джерелами поряд з коштами бюджетів місцевого самоврядування мають бути кошти, акумульовані на основі краудфандингу, а також спонсорські та філантропічні внески.

Перспективна модель механізму фінансового забезпечення відновлення, відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу повинна охоплювати комплекс методів та інструментів збереження та

відтворення особливо цінних земель, котрі виступають ключовим комунальним природно-ресурсним активом і мають відповідний потенціал для нарощення надходжень коштів у місцеві бюджети від операцій з капіталом та від власності і підприємницької діяльності. Створення сприятливих фінансово-інституційних умов для повноцінного залучення особливо цінних земель до господарського обігу дасть можливість на порядки збільшити неподаткові надходження до бюджетів місцевого самоврядування. Водночас відправним пунктом результативного застосування методів та інструментів механізму фінансового забезпечення відновлення, відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу має виступати здійснення еквівалентної реальній цінності комунальних земельних активів нормативної та експертної грошової оцінки.

Механізм фінансового забезпечення відновлення, відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу також повною мірою має здійснювати стимулюючий регуляторний вплив на земельно-ресурсні активи, котрі перебувають у державному землеволодінні. До сектору державного землеволодіння входять суб'єкти землеволодіння та землекористування, діяльність яких пов'язана з використанням земель державної власності. Такими суб'єктами виступають: суб'єкти аграрного підприємництва та науково-дослідні установи, які використовують землі сільськогосподарського призначення, що перебувають у державній власності; державні лісові господарства (філії та надлісництва ДП «Ліси України») та науково-дослідні установи, яким згідно Лісового кодексу України надано право постійного лісокористування; бюджетні водогосподарські організації, які регулюють використання земель водного фонду, і котрі у свою чергу перебувають у державній власності.

Дослідження показали, що у секторі державного землеволодіння основними джерелами фінансування відтворення та охорони земельних ресурсів виступають кошти державного та місцевих бюджетів, зокрема цільові фонди, а також фінансові ресурси, залучені у відповідності з

міжнародними природоохоронними конвенціями та в рамках реалізації спільних проєктів екологічного спрямування. На сектор державного землеволодіння покладено фінансування заходів щодо виконання загальнодержавних програм охорони земель, мінімізації наслідків радіаційного забруднення земель, формування системи кадастру та моніторингу земель. Сектор державного землеволодіння за умови налагодження співпраці з глобальними екологічними фондами та урядами інших країн здатен стати ключовим інституційним осердям фінансово-інвестиційного забезпечення розбудови землеохоронної інфраструктури.

В першу чергу треба виходити з того, що сектор державного землеволодіння прямо корелює з тими викликами, котрі стоять перед нашою країною у зв'язку з укладанням Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом. Одним з таких викликів виступає вимога стосовно збільшення площі земель природно-заповідного фонду до 15% загальної площі території країни. Виконання такої вимоги потребує зваженого підходу стосовно розширення площі природно-заповідних територій. Великою мірою такий підхід стане можливим за умови застосування певного набору бюджетних та фіскальних регуляторів, які стимулюватимуть процеси переведення у категорію заповідності земель, які були порушені внаслідок російської збройної агресії. Це, з однієї сторони, розширить територіальний базис відновлення таких земель, а з іншої, – забезпечить надійні джерела фінансування, в тому числі і за рахунок міжнародної технічної і фінансової допомоги, котра буде надаватися в межах післявоєнного відновлення національної економіки. Це також дасть можливість зменшити навантаження на лісове господарство, оскільки в останні роки збільшення площі земель природно-заповідного фонду відбувалося в основному через переведення у дану категорію земель земель лісогосподарського призначення, що у свою чергу звужувало ареал розширеного відтворення та господарського освоєння лісоресурсного потенціалу.

Важливого значення набуває інституціоналізація методів та інструментів фінансового забезпечення процесів рекультивації порушених земель, в першу чергу, порушених внаслідок російської збройної агресії. Великі площі земель лісогосподарського та сільськогосподарського призначення піддалися масованим ракетним та артилерійським ударам, що унеможливило повноцінне ведення на сільськогосподарських землях сільськогосподарського виробництва, а на лісових землях ускладнилися умови здійснення необхідного комплексу лісогосподарських та лісоохоронних заходів. Ресурсне забезпечення застосування методів та інструментів фінансування відтворення земель державної власності на пряму пов'язане з формуванням в структурі публічних бюджетів спеціальних фондів відновлення, відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу. Такі фонди доцільно формувати як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях на основі акумуляції в них частини плати за землю, а також частини коштів, які надходять від продажу земель державної власності.

Як показав ретроспективний аналіз функціонування системи державного управління земельними ресурсами у попередні десятиліття одним з пріоритетів фінансування сектору державного землеволодіння має стати фінансово-інвестиційне забезпечення розбудови системи моніторингу та кадастру земель у відповідності з передовими іноземними лекалами та на основі застосування різноманітних цифрових продуктів. Цифровізація здійснення трансакцій із державними земельно-ресурсними активами упередить прояви девальвації земельного капіталу в процесі реалізації широкого спектра товарно-грошових відносин на земельному ринку. Надзвичайно вагомим значення в контексті реалізації президентських ініціатив щодо підвищення лісистості території країни набуває стимулювання процесів лісовідновлення та лісорозведення на землях державної власності, що у підсумку розширить площу лісових земель та знизить рівень розораності території країни в цілому.

У результаті застосування набору методів та інструментів механізму фінансового забезпечення відновлення, відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу у секторах приватного, комунального та державного землеволодіння очікується збалансування інституційної структури землеволодіння і землекористування, яке супроводжуватиметься прискореними темпами екологічного реінжинірингу порушених земель внаслідок російської збройної агресії та еколого-деструктивної діяльності суб'єктів виробничо-господарської діяльності, упорядкуванням прибережних захисних смуг водоохоронних зон, розширенням масштабів агролісомеліоративних робіт, а також усестороннім відновлення потенціалу водно-болотних угідь.

Враховуючи багатокомпонентність та поліфункціональність земельних відносин у зв'язку з неоднаковою спрямованістю різних категорій земель, виникає необхідність формування сучасного фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування, виходячи з наявних інституціоналізованих форм капіталізації земельних ресурсів, фіскальних інструментів регулювання господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу, важелів стимулювання процесів відновлення, відтворення та охорони земель. При цьому необхідно враховувати нормативні вимоги та виробничо-технічні особливості розробки проєктів землеустрою в контексті поглиблення земельної реформи та необхідності консолідації земельних масивів. Кардинальні зрушення в системі формування фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування відбулися в період 2021-2024 років, коли відбулися інституціоналізація ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляція земельних відносин.

В інституційній конструкції механізму фінансового забезпечення відновлення, відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу вагоме місце належить фінансовому механізму стимулювання раціоналізації землекористування в умовах земельної дерегуляції. Формування такого механізму має базуватися на наявній інституційній основі економічного стимулювання раціоналізації землекористування та кращих іноземних

практиках мотивування землевласників і землекористувачів до впровадження екологічно безпечних та ресурсозберігаючих технологій. Починаючи з 1990 року в численних працях вітчизняних вчених обґрунтовуються напрями вдосконалення фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування.

Виходячи з того, що розвиток інституційного коридору володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами, який був сформований завдяки здійсненню окремих етапів земельної реформи, зокрема земельної дерегуляції, відзначається звуженим спектром інструментів фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування, тому можна стверджувати, що не всі категорії земель тривалий період були повноцінним елементом системи товарно-грошових відносин, зокрема у зв'язку з тривалою пролонгацією мораторію на вільний обіг сільськогосподарських земель. Надзвичайно звуженим в структурі даного механізму є набір стимулів щодо активізації процесів відновлення та охорони земельно-ресурсного потенціалу, а також перерозподілу земель у господарському обігу. Великою мірою надмірно звужений спектр інструментів економічного стимулювання раціоналізації землекористування і виступив причиною розбалансування структури землеволодінь та землекористувань у більшості адміністративних одиниць України.

На основі проведених досліджень встановлено, що фінансовий механізм стимулювання раціоналізації землекористування являє собою логічно упорядковану сукупність інструментів фінансово-економічного стимулювання, фіскальних інструментів та фінансово-економічних гарантій, фінансово-економічних санкцій, компенсацій та стягувань (рис. 5.2) у зв'язку з перерозподілом земельно-ресурсного потенціалу з врахуванням існуючих нормативних вимог та наслідків запуску ринку земель сільськогосподарського призначення і земельної дерегуляції.

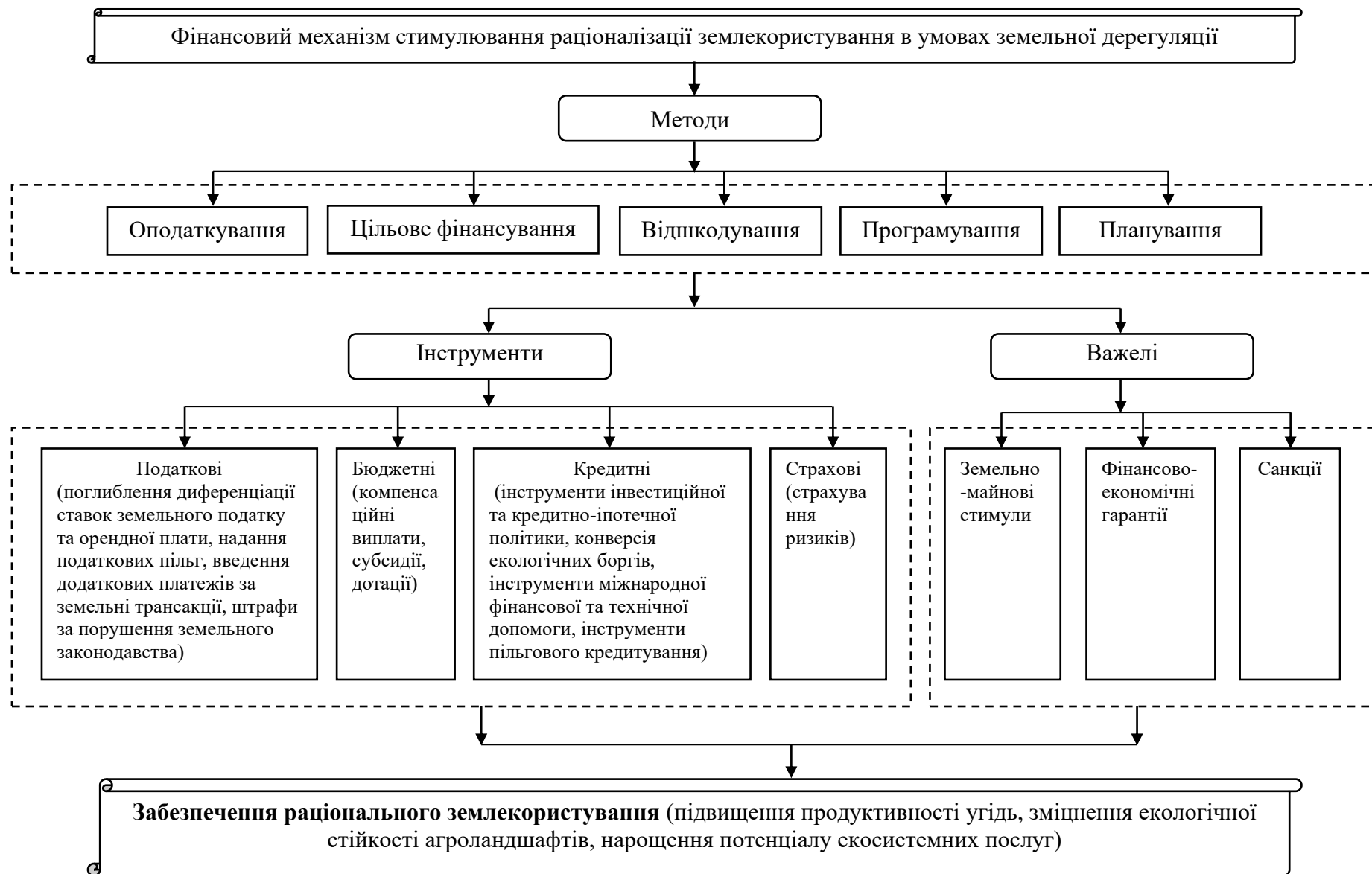

Рис. 5.2. Структурно-специфікаційна характеристика фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування в умовах земельної дерегуляції

Джерело: сформовано автором

Певною мірою низька результативність функціонування діючого фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування пов'язується з надмірною уніфікацією фіскальних інструментів прямого та непрямого стимулюючого впливу на землевласників та землекористувачів. Перспективна модель фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування в умовах земельної дерегуляції повинна охоплювати урізноманітнений набір методів стимулюючого впливу на землевласників і землекористувачів щодо збереження, примноження та відтворення земельної складової природного багатства України. Такими методами виступають: оподаткування, цільове фінансування, відшкодування, програмування та планування. Розгляд оподаткування через призму стимулювання раціоналізації землекористування передбачає виокремлення інструментів фіскального впливу, які мотивуватимуть землевласників і землекористувачів своєчасно відновлювати первинні фізико-хімічні характеристики ґрунтів та реалізовувати комплекс гідромеліоративних, агролісомеліоративних, агрохімічних та агротехнічних заходів, необхідних для упередження еколого-деструктивних процесів у сільськогосподарському землекористуванні. Тому поряд з традиційними фіскальними інструментами (земельний податок, орендна плата за користування земельними ділянками) необхідною є інституціоналізація таких регуляторів, які підвищать зацікавленість суб'єктів земельних відносин своєчасно відновлювати та відтворювати земельно-ресурсний потенціал.

Треба відзначити, що земельний податок виступає основним фіскальним інструментом і його ставки мають враховувати величину різних видів земельної ренти (земельної диференціальної ренти I та II, абсолютної, монопольної земельної ренти, а також квазіренти, яка формується у вторинному секторі аграрної сфери – секторі переробно-харчових виробництв), яка виникає у зв'язку з використанням окремих категорій земель та їх залученням у відтворювальний процес. Більше того, земельний податок не охоплює як прямий фіскальний регулятор всі категорії земель, не завжди враховує основне цільове призначення, групу ґрунтів, місце розташування, рівень придатності земель. Відповідно ці вузькі місця в нарахуванні земельного податку

екстраполюються на встановлення величини орендної плати за користування земельними активами, що в кінцевому підсумку призводить до втрати місцевим бюджетами потенційних надходжень плати за землю, що звужує можливості укрупнених територіальних громад як щодо реалізації проєктів соціально-економічного розвитку, так і формування фондів відтворення земельно-ресурсного потенціалу. У нинішніх умовах саме інституціоналізація можливості створення місцевих цільових бюджетних фондів відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу є основою становлення сучасного механізму стимулювання раціоналізації землекористування в умовах земельної дерегуляції.

Незважаючи на численні пропозиції вітчизняних вчених щодо розширення набору фіскальних інструментів, зокрема щодо трансакцій із земельними ресурсами, у відповідних нормативно-правових актах (Земельний і Податковий кодекси України та інші нормативно-правові акти) не інституціоналізовано додаткові фіскальні інструменти, надходження яких дозволило б суттєво збільшити фінансування заходів щодо вдосконалення системи землеустрою в цілому, ведення земельного кадастру, здійснення моніторингу земель, охорони земель і поліпшення їх родючості, застосування нових технологій використання земель, екосистемного облаштування територій. Не відпрацьованими залишаються інституціональні засади та методологічні підходи щодо компенсації збитків і втрат власникам землі та землекористувачам при вилученні земель, знятті родючого шару ґрунту, рекультивації земель.

Великою мірою певні неоднозначні наслідки для становлення сучасного механізму стимулювання раціоналізації землекористування мало тимчасове функціонування фіксованого сільськогосподарського податку. Тривалий період використання фіксованого сільськогосподарського податку не давало можливості ідентифікувати реальну базу стягнення фіскальних платежів за володіння і використання сільськогосподарських земель, що стимулювало виникненню інституту землекористувачів з надмірно високим рівнем концентрації земельних активів, що врешті-решт прискорило концентрацію

сільськогосподарського виробництва і поглибило кризові явища у соціально-економічному розвитку українського села. Якраз в цей період і виникла більшість інституційних пасток у стимулюванні процесів невиснажливого та збалансованого господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу.

Невід'ємним елементом інструментально-методологічного забезпечення функціонування фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування в умовах земельної дерегуляції виступає система цільового бюджетного фінансування природоохоронних заходів, спрямованих на відтворення, відновлення, захист та охорону земельної складової природного багатства країни. Такого роду фінансування уможливиться за умови законодавчого оформлення мережі цільових бюджетних фондів фінансово-інвестиційного забезпечення розбудови інфраструктури відтворення та відновлення порушених та деградованих земель на основі акумуляції в цих фондах частини земельних платежів (земельного податку, орендної плати за користування землями державної та комунальної власності, коштів, отриманих від продажу державних та комунальних земельно-ресурсних активів). Доцільною є також інституціоналізація перевірених передовою іноземною практикою методів відшкодування втрат землевласникам та землекористувачам, котрі вони понесуть у зв'язку з фінансуванням природооблаштувальних заходів, необхідних для відтворення та відновлення порушених війною та еколого-деструктивною діяльністю земельно-ресурсних активів.

Результативною складовою інтегрованої системи стимулювання раціоналізації землекористування в умовах земельної дерегуляції має виступити такий метод як програмування. Тобто розроблення національних, регіональних та місцевих програм відтворення, відновлення, охорони та захисту різноманітних категорій земель дасть можливість чітко обґрунтувати пріоритети фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронних заходів та заходів з природооблаштування порушених техногенним впливом агроландшафтів з ідентифікацією можливих джерел фінансування цих заходів. Розроблення та реалізація цільових програм відтворення та відновлення

земельно-ресурсного потенціалу дасть змогу сформувати інституційне підґрунтя для злагодженої роботи органів публічної влади, підприємницьких структур та домогосподарств в частині комплексного вирішення проблем раціоналізації землекористування. Враховуючи секторальну неоднорідність залучення земельних ресурсів у відтворювальний процес, доцільним є також розроблення програм відтворення та відновлення земель у різноманітних ланках національного господарства, зокрема у сільськогосподарському та лісгосподарському виробництві, де земельні ресурси виступають основним засобом праці.

Також треба виходити з того, що земельні ресурси відзначаються просторово-часовою континуальністю і тому важливим інструментом стимулювання раціоналізації землекористування виступає планування природоохоронних заходів у сфері відновлення, відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу. Розроблення національних планів раціоналізації землекористування фактично визначить орієнтири для здійснення природоохоронної діяльності у господарському освоєнні земельної складової природного багатства для суб'єктів земельних відносин публічного та корпоративного секторів, а також для сектору домашніх господарств.

Вказані методи фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування в умовах земельної дерегуляції є інституційним підґрунтям застосування набору інструментів та важелів стимулюючого впливу на землевласників та землекористувачів. Виходячи з передових міжнародних лекал стимулювання позитивних зрушень в структурі землеволодінь та землекористувань, можна стверджувати, що ключового значення набуває застосування податкових інструментів. Податкові інструменти стимулювання раціоналізації землекористування мають знайти свій прояв у поглибленні диференціації ставок земельного податку та орендної плати, щоб унеможливити нераціональне використання земельних ресурсів з покращеними фізико-хімічними характеристиками та мотивувати землевласників та землекористувачів максимальною мірою забезпечувати відтворення земельно-ресурсного потенціалу.

З метою прискорення процесів екологічного реінжинірингу земель лісогосподарського та сільськогосподарського призначення, які були фактично виведені з господарського обігу внаслідок російської збройної агресії, доцільно на законодавчому рівні інституціоналізувати пільги при сплаті земельного податку для тих суб'єктів земельних відносин, котрі фінансують проєкти екологічної реабілітації порушених воєнними діями земель. З метою упередження прояву спекуляцій з земельно-ресурсними активами доцільним є введення додаткових фіскальних платежів за перепродаж земель, що упередить процеси незаконного поглинання ліквідних земельних ресурсів і стабілізує цінову ситуацію на ринках земель різних категорій. Ключовим стимулом стосовно уникнення різних видів забруднень та порушень земельно-ресурсного потенціалу слід розглядати застосування штрафів за порушення земельного законодавства з диференціацією ставок відповідно до рівня еколого-деструктивного впливу на земельно-ресурсні активи.

Поглиблення бюджетно-фіскальної децентралізації та завершення процесу формування мережі укрупнених територіальних громад сформували передумови для більш активнішого використання бюджетних інструментів стимулювання раціонального землекористування шляхом застосування компенсаційних виплат, субсидій та дотацій. Органи місцевого самоврядування за рахунок акумуляції частини місцевих податків та зборів мають можливість формувати спеціальні бюджетні фонди відтворення та відновлення земель, порушених внаслідок російської збройної агресії. Особливою актуальністю створення таких фондів відзначається на території прифронтових територіальних громад та на тимчасово окупованих територіях, де доцільним є формування надійних джерел публічного фінансування проєктів екологічного реінжинірингу земель, порушених внаслідок ракетних та артилерійських ударів, мінувань, техногенного навантаження військової техніки.

Водночас передовий іноземний досвід доводить, що орієнтація лише на публічні джерела стимулювання процесів раціоналізації землекористування не забезпечить очікуваного рівня ефективності відтворення та відновлення земельно-ресурсного потенціалу. Доцільним є задіяння інструментів кредитної

підтримки через компенсацію державою чи місцевим самоврядуванням комерційним банкам частини відсотків, щоб зробити доступними позикові кошти для суб'єктів земельних відносин, котрі реалізують проєкти екологічного реінжинірингу земель, в першу чергу земель сільськогосподарського та лісгосподарського призначення. Активація кредитних інструментів стане можливою через задіяння прийомів інвестиційної та кредитно-іпотечної політики. Одним з перспективних кредитних інструментів стимулювання раціонального землекористування в умовах земельної дерегуляції виступає конверсія екологічних боргів в частині відтворення, відновлення, охорони та захисту земельно-ресурсного потенціалу.

Тобто Україна зобов'язується реалізувати проєкти екологічного реінжинірингу порушених російською збройною агресією та еколого-деструктивною діяльністю земель в обмін на списання частини зовнішніх боргів держави. Виходячи з того, що вагомий вплив на ефективність землекористувань здійснюють природно-кліматичні чинники, необхідною складовою становлення фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування виступає розбудова системи страхування ризиків погіршення фізико-хімічних характеристик земельно-ресурсного потенціалу.

Поряд з інструментами стимулювання раціоналізації землекористування мають також бути задіяні і важелі такого стимулювання. Серед важелів слід виокремити земельно-майнові стимули (передача земель комунальної власності для зведення об'єктів природоохоронної інфраструктури), фінансово-економічні гарантії та санкції.

При програмуванні та проєктуванні сучасного механізму стимулювання раціонального землекористування треба враховувати ті зрушення, котрі відбулися внаслідок галузевих перегинів у сфері сільськогосподарського виробництва. В умовах збільшення посівних площ експортно-орієнтованих сільськогосподарських культур та підвищення рівня розораності сільськогосподарських земель необхідним є введення додаткових потужностей в частині екосистемного облаштування територій. Прикладом такого екосистемного облаштування територій є здійснення агролісомеліоративних

робіт. Зокрема, агролісомеліорація розглядається як необхідний засіб попередження потрапляння з поверхневими стічними водами із сільськогосподарських територій у відкриті водойми азотних добрив. Проблема захисту водойм від стічних вод, які надходять до них через берегову лінію з усієї поверхні водозбору, є надзвичайно складною, оскільки для її вирішення потрібно об'єднати комплекс різноманітних заходів, зокрема агролісомеліоративних. Саме виходячи з цих міркувань і необхідно виходити при інституціоналізації інструментів економічного стимулювання раціонального землекористування, тобто має бути інституціоналізовано набір стимулів щодо розширення площі здійснення агролісомеліоративних заходів.

Водночас обґрунтування набору інструментів економічного стимулювання процесів агролісомеліорації потребує уточнення сутнісно-змістовних характеристик даного виду природооблаштування територій. Агролісомеліорація (створення водорегулювальних лісових смуг та захисних лісонасаджень вздовж берегів водойм) належить до групи заходів із регулювання поверхневого стоку та захисту ґрунтів від водної ерозії. Головне призначення водорегулювальних лісових смуг полягає у регулюванні стоку талих та дощових вод, трансформації поверхневого стоку у внутрішньогрунтовий. До комплексу захисних заходів належить також створення лісонасаджень у прибережних зонах річок та інших водойм. Основна функція таких насаджень полягає у запобіганні замуленню водойм, попередженні розмиву берегів, зменшенні випаровування з водної поверхні та підвищенні якості у водоймах. Для захисту підводних і надводних берегових схилів використовують біотехнічні методи з поєднанням водних рослин і деревно-кущової рослинності.

В умовах розширення посівних площ експортно-орієнтованих сільськогосподарських культур агролісомеліорація має забезпечити виконання ще одного надзвичайно актуального завдання – зменшення потрапляння азотних добрив із сільськогосподарських угідь у водні джерела. Нарощення масштабів сільськогосподарського виробництва в останні роки, особливо в корпоративному секторі, де основним засобом виробництва виступають

орендовані сільськогосподарські угіддя, призвело до збільшення обсягів внесення мінеральних добрив, у тому числі й азотних. Триває також інтенсивне використання сільськогосподарських угідь особистими селянськими господарствами, які застосовують більшою мірою органічні добрива, які також містять азотисті сполуки. Даний фактор є дуже важливим в контексті гармонізації вітчизняних та європейських стандартів та регламентів, оскільки ЄС вимагає імплементації Україною комплексу природоохоронних директив, зокрема директиви, яка регулює процеси забруднення природних водних джерел азотистими сполуками.

У даному контексті слід відзначити, що Уряд Європейського Союзу, розглядаючи проблематику стимулювання заліснення на сільськогосподарських угіддях, акцентує увагу на таких аспектах: 1) заліснення таких земель може здійснюватися фермерами, для яких сільськогосподарське виробництво є основним видом діяльності; 2) окрім фермерів, до зазначених процесів можуть залучатися приватні особи з наданням їм додаткової підтримки; 3) заліснення земель сільськогосподарського призначення може здійснюватися органами державної влади, зокрема органами місцевого самоврядування, котрі також потребують допомоги й стимулювання. Особливо наголошується, що заліснення земель швидкоростучими породами на основі короткого циклу рубок, як правило, досить вигідне. Однак фермери, для яких сільськогосподарське виробництво є основним видом діяльності, все ж потребують компенсації витрат на заліснення. При цьому слід враховувати специфіку України, де основними суб'єктами аграрного підприємництва виступають сільськогосподарські підприємства та сільські домогосподарства, а інститут фермерства не набув очікуваних масштабів. Тому великою мірою фокусування інструментів стимулювання агролісомеліорації має фокусуватися на секторі сільськогосподарських підприємств та сільських домогосподарств.

Дослідження європейського досвіду стимулювання агролісомеліоративних заходів демонструє наступне: фінансова допомога може надаватися у таких випадках: 1) покриття витрат на заліснення; 2) річна премія на 1 гектар лісонасаджень для покриття витрат на технічне обслуговування

протягом перших п'яти років; 3) щорічна премія за 1 гектар – компенсація втрати доходу в результаті заліснення земель сільськогосподарського призначення; 4) інвестиційна допомога для поліпшення лісових масивів шляхом створення захисних смуг, протипожежних смуг, водних джерел і лісових доріг, а також для збільшення насаджень коркового дуба. В умовах України, коли природоохоронні видатки в основному мають поточну спрямованість, дуже важливого значення набуває надання інвестиційної допомоги, тобто допомоги на зведення основних засобів природно-ресурсного та природоохоронного спрямування.

Враховуючи досвід Європейського Союзу щодо надання суттєвої допомоги фермерам у залісненні ними земель, у тому числі й агролісомеліоративних заходів, у вітчизняній практиці регулювання процесів агролісомеліорації доцільно застосувати комплекс фінансових підойм та інституціональних форм, які сформують необхідні передумови нарощення агролісомеліоративних робіт як спеціалізованими лісгосподарськими підрозділами (постійними лісокористувачами), так і суб'єктами аграрного підприємництва – сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими та особистими селянськими господарствами. Реалізація цих заходів ускладнюється тим, що можливості держави, окремих регіонів і територіальних громад стосовно фінансування агролісомеліоративних робіт є обмеженими у зв'язку тривалою економічною кризою, зумовленою світовою фінансовою кризою 2008 року та вторгненням російських загарбників на територію України. Водночас реалізація декількох етапів реформи державного лісового сектора України у 2021 та 2022 роках (укрупнення державних лісових господарств, корпоратизація) сформували додаткові сприятливі передумови для фінансування агролісомеліоративних заходів, що виступає додатковим каталізатором прискорення процесів створення захисних лісових смуг у сфері аграрного природокористування.

Виходячи з приведених вище міркувань, можна констатувати, що в першу чергу необхідною є інституціоналізація позабюджетних джерел фінансування агролісомеліоративних робіт через залучення коштів підприємницьких

структур, які функціонують у сфері сільськогосподарського виробництва, підприємств із переробки сільськогосподарської сировини, котрі входять у вертикально інтегровані аграрні формування, державних лісових господарств, суб'єктів приватного лісгосподарського підприємництва. Враховуючи необхідність імплементації Директиви 91/676/ЄЕС, яка стосується охорони вод від забруднення, спричиненого нітратами, з сільськогосподарських джерел, землекористувачі, котрі використовують сільськогосподарські угіддя, наближені до водних об'єктів, будуть змушені здійснювати комплекс заходів відповідно до вимог даної Директиви [43].

Ключового значення набуває умонтування у фінансовий механізм стимулювання раціоналізації земель регуляторів, котрі забезпечують рекультивацію деградованих та порушених земель. Зокрема, залишається не впорядкованим як в правовому, так і в адміністративному аспектах механізм фінансування рекультивації земель, порушених у зв'язку з видобуванням бурштину. Як показує передова іноземна практика та позитивні прецеденти фінансування природоохоронної діяльності в Україні своєчасність та результативність рекультивації значною мірою залежить від наявності спеціальних фондів у відповідних публічних бюджетах, а також від дієвості їх наповнення. Тому щоб своєчасно повертати території, де здійснювався видобуток бурштину, до продуктивного господарського обігу і убезпечувати тим самим місцеве населення від екологічних негараздів необхідним є створення фондів фінансування заходів по екологічній реабілітації порушених земель шляхом концентрації в цих фондах частини бурштинової ренти як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях.

У зв'язку з несформованістю інституційного середовища земельних відносин та численними інституційними розривами в системі землеволодінь та землекористувань вагомою складовою фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування мають бути фінансово-економічні санкції, компенсації та стягування [35; 156; 158]. В першу чергу має отримати необхідне методичне супроводження грошова компенсація за зміну категорії земель та нецільове використання земельної ділянки. На основі оцінки

величини збитків, завданих окремими категоріями землекористувачів, мають бути введені штрафи за деградацію ґрунтів і земель, погіршення і руйнування ґрунтів і земель під впливом антропогенних факторів.

Виходячи з того, що економічна криза в кінці минулого століття найбільш деструктивно вплинула на сільськогосподарське виробництво в зоні ризикового землеробства і використання меліорованих земель набуло нерегульованого характеру, що супроводжувалось масштабною природною ренатуралізацією земель, така ренатуралізація не має йти в розріз з пріоритетами екологічно безпечного землекористування. З цією метою має бути інституціоналізовано штраф за нерегульовану природну ренатуралізацію земель, яка призводить до деградації агроландшафтів та інтенсифікації ерозійних та дефляційних процесів.

У практиці землекористувань мають місце незаконні захоплення земельних ділянок у зв'язку з прогалинами у вітчизняному законодавстві та відсутністю сучасних інститутів громадянського суспільства, особливо у сільській місцевості, спостерігаються значні втрати сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва внаслідок неупорядкованості відносин щодо відведення в натурі природоохоронних зон, мають місце прояви незаконних вирубок лісу та надмірної монокультуризації сільськогосподарського виробництва (в першу чергу це стосується сільськогосподарських підприємств, які входять у вертикально інтегровані підприємницькі об'єднання). З огляду на сказане необхідно запровадити фінансово-економічні санкції, які упереджуватимуть порушення природоохоронного законодавства, самовільне заняття земельної ділянки, несвоєчасне внесення плати за землю. Спрямованістю фінансово-економічних компенсацій має бути також конверсія екологічного боргу, який виник у багатьох природокористувачів у зв'язку із скрутним фінансовим становищем та нерозвиненістю об'єктів природоохоронної інфраструктури.

Підвищення рівня результативності впливу інструментів фінансового механізму стимулювання процесів розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу на сектор землевласників та землекористувачів стане

можливим за умови:

1) внесення змін та доповнень у земельне, фіскальне та бюджетне законодавство, які регламентуватимуть подальшу диференціацію плати за землю (земельного податку та орендну плату за користування земельно-ресурсними активами), засновану на земельній ренті (еквівалентне вилучення диференціальної ренти I та II, абсолютної, монопольної ренти, а також квазіренти), та розширення бази земельного оподаткування через ведення прямих податкових регуляторів за використання земель водного фонду та земель лісогосподарського призначення, а також за переведення самозаліснених сільськогосподарських угідь у категорію лісових земель;

2) створення надійних публічних джерел ресурсного забезпечення надання субсидій та дотацій землевласникам та землекористувачам, які впроваджують ґрунтозахисні системи землеробства та виконують вимоги базових положень міжнародних природоохоронних конвенцій щодо переходу на модель низьковуглецевого розвитку та досягнення цілей кліматичної нейтральності;

3) розроблення чіткої критеріальної бази надання пільг при сплаті земельного та екологічного податку при реалізації проєктів екологічного реінжинірингу земель, порушених внаслідок російської збройної агресії для подальшого їх повернення у повноцінний господарський обіг;

4) комплексного перегляду ставок земельних податків на особливо цінні землі через врахування світових трендів визначення вартості земельних активів з метою упередження проявів заниження тієї частини земельної ренти, яка перерозподіляється на користь громадян України, що сформує додатковий потенціал податкових надходжень у бюджети місцевого самоврядування;

5) створення умов для зростання результативності використання компенсаційних виплат за користування земельними ресурсами в разі реалізації проєктів по розширеному відтворенню ґрунтового покриву та запобіганню ерозійних та дефляційних процесів, зокрема за рахунок розширення площі агролісомеліоративних робіт;

6) урізноманітнення спектра інструментів кредитно-фінансової та

інвестиційної політики в частині залучення приватних вітчизняних та іноземних інвестицій у відтворення земельно-ресурсного потенціалу, зокрема для розбудови екологічної інфраструктури земель природно-заповідного фонду та інфраструктурного облаштування самозаліснених земель;

7) повноцінної імплементації класичних атрибутів іпотечно-заставних відносин через урізноманітнення форм використання земельно-ресурсних активів як застави при реалізації проєктів природооблаштувального та природоохоронного спрямування;

8) формування інституційного підґрунтя та розроблення прикладного інструментарію результативного використання інструментів міжнародної фінансової та технічної допомоги, пов'язаної з міжнародними природоохоронними директивами ЄС та післявоєнним відновленням національної економіки України;

9) створення фондів зі страхування ризиків, пов'язаних із веденням сільськогосподарського виробництва у зоні ризикового землеробства, що закладе необхідні стимули для залучення додаткових інвестицій у модернізацію та реконструкцію гідромеліоративних систем.

Необхідною передумовою формування фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування є прив'язка фінансових потоків, які утворюються у зв'язку з використанням та перерозподілом земельно-ресурсних активів, до виконання трьох видів проєктів соціально-економічного та природоохоронного спрямування:

1) реалізація проєктів соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць, в тому числі територіальних громад базового рівня (надходження плати за землю та коштів від продажу земель державної та комунальної власності до місцевих бюджетів виступають джерелом фінансування інфраструктурних проєктів);

2) реалізація проєктів екологічного реінжинірингу земель, порушених внаслідок російської збройної агресії та еколого-деструктивної діяльності суб'єктів виробничо-господарської діяльності (джерелами фінансування таких проєктів виступають надходження екологічного податку та плати за землю до

цільових фондів бюджетів територіальних громад базового рівня (міських, селищних та сільських територіальних громад), а також власні кошти землекористувачів та землевласників);

3) реалізація проєктів упорядкування земель комунальної власності, які перейшли у володіння територіальних громад базового рівня внаслідок земельної дерегуляції 2021 року (джерелами фінансового забезпечення таких проєктів є кошти територіальних громад базового рівня).

Реалізація заходів щодо поліпшення інституційного забезпечення фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування в Україні є надзвичайно важливим завданням, оскільки досконалість інститутів власності, інститутів управління, інститутів фіскального регулювання та інститутів земельного ринку забезпечують нарощення та диверсифікацію джерел фінансового забезпечення проєктів відновлення, відтворення та охорони земель.

Формування сучасного фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування вимагає імплементації комплексу неформальних інститутів землегосподарювання, які заклали б необхідні для розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу стимули та мотиви. Новий формат інституційного забезпечення фінансування відновлення та охорони земель має сприяти накопиченню частини земельних платежів у спеціальних фондах, щоб забезпечити адресність їх використання, зокрема щодо відновлення природних властивостей ґрунтів та упорядкування земельних масивів, зокрема у прифронтовій зоні та на тимчасово окупованих російськими загарбниками територіях.

Критичне переосмислення напрацювань вітчизняних вчених стосовно формування сучасної системи інституційного забезпечення функціонування фінансового механізму раціоналізації землекористування підтверджує гіпотезу про необхідність перманентного удосконалення інституційного середовища земельних відносин з огляду на усунення можливих інституційних пасток та інституційних розривів, які виникли внаслідок реалізації ключових складових

земельної реформи – запуску ринку земель сільськогосподарського призначення та земельної дерегуляції.

Структурними складовими інституційного забезпечення фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування виступають інституційні передумови, які включають базисні інститути, інститути земельного ринку, інститути фіскального регулювання землекористування, які визначають інституційне підґрунтя диверсифікації джерел фінансово-економічного забезпечення проєктів відтворення та охорони земель для секторів приватного, комунального та державного землеволодіння, а також неформальні інститути раціонального землекористування, що передбачають усвідомлення землевласниками та землекористувачами необхідності перманентного відтворення земельно-ресурсного потенціалу, реальну імплементацію сучасних форм, методів та способів раціонального землекористування та неформальну кооперацію дрібних землевласників та землекористувачів в частині упередження проявів поглинання їх земельних активів інтегрованими підприємницькими об'єднаннями.

Треба відзначити, що в інституційній архітектоніці землегосподарування визначальна роль належить базисним інститутам, які представлені формами власності та системою управління земельними ресурсами. Згідно Конституції України інституціоналізовано три форми власності на землю: державна, приватна та комунальна. Також базисним інститутом є система управління земельними ресурсами. Цей інститут відноситься до базових, оскільки не залежно від суспільно-економічної формації існує та чи інша модель управління земельними ресурсами та землекористуванням.

Ключове значення в системі інституційного забезпечення механізму фінансування раціоналізації землекористування відіграють інститути фіскального регулювання землекористування, а саме: земельний податок, орендна плата, екологічний податок. Окремою функціональною спрямованістю відзначаються інститути земельного ринку, зокрема, земельні торги, земельні аукціони, іпотечно-заставні операції, які забезпечують перерозподіл земельних активів (рис. 5.3).

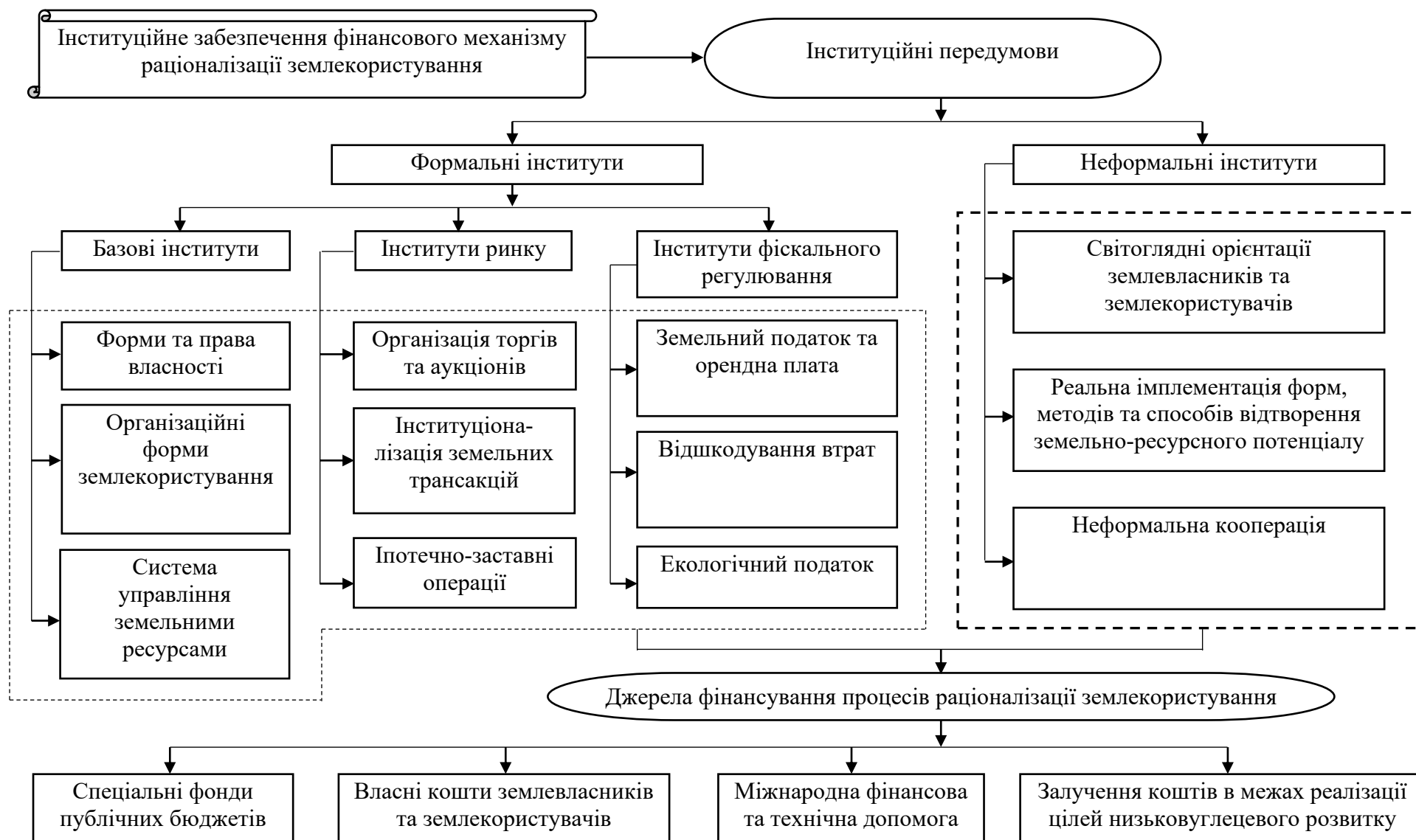

Рис. 5.3. Інституційна матриця диверсифікації джерел фінансування проєктів раціоналізації землекористування

Джерело: сформовано автором

Інституційне забезпечення функціонування фінансового механізму раціоналізації землекористування являє собою комплекс інститутів-правил та інститутів-організацій, які визначають форми, методи, способи розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу, а також монетизації земельно-ресурсних активів в системі товарно-грошових відносин. Структуроутворюючим осердям інституційного забезпечення функціонування фінансового механізму раціоналізації землекористування виступають інституційні передумови, які являють собою симбіоз формальних та неформальних інститутів. Незважаючи на вагомість формальних інститутів (інститути, які мають відповідне нормативно-правове забезпечення), в умовах неусталеності класичних атрибутів ринкового обігу різноманітних категорій земель вирішального значення набуває становлення неформальних інститутів, які забезпечують фактичний перерозподіл земельно-ресурсного потенціалу між різноманітними економічними акторами.

Означені інститути різною мірою, прямо чи опосередковано, впливають на формування джерел фінансово-економічного забезпечення відтворення земельно-ресурсного потенціалу як для секторів державного та комунального землеволодіння, так і для корпоративного сектору і домашніх господарств. Інституційним обмеженням можна вважати гіперодержавленість земель водного фонду та земель лісгосподарського призначення.

В спектрі неформальних інститутів слід виокремити світоглядні орієнтації землевласників та землекористувачів, які пов'язані з поведінкою на земельному ринку, а також із схильністю передавати у користування земельно-ресурсні активи. В умовах надмірного техногенного впливу на агроландшафти важливим неформальним інститутом фінансування проєктів екологічного реінжинірингу порушених земель виступає схильність землевласників та землекористувачів до реальної імплементації форм, методів та способів відтворення земельно-ресурсного потенціалу, які продемонстрували свою високу результативність у високорозвинених країнах. Формування великої кількості землевласників та землекористувачів внаслідок приватизації та роздержавлення державних земельно-ресурсних активів створило передумови

для розкручування маховика надмірної парцеляції земель, що детермінує потребу у неформальній кооперації землевласників і землекористувачів для укрупнення земельних масивів і підвищення рівня їх капіталізації.

Специфікація формальних інститутів охоплює три групи інститутів: 1) базові інститути; 2) інститути ринку; 3) інститути фіскального регулювання. Ключовою характеристикою базових інститутів є їх іманентність для будь-яких суспільно-економічних формацій, оскільки форми та права власності на земельно-ресурсні активи, організаційно-правові форми землекористування та система управління земельними ресурсами є необхідною складовою архітекτονіки землегосподарювання різноманітних політико-правових надбудов. Треба виходити з того, що в українському законодавстві чітко інституціоналізовано три форми власності (державна, комунальна та приватна), які визначають велику кількість прав власності на різноманітні категорії земель. Урізноманітнення прав власності визначає додаткову кількість трансакцій із земельно-ресурсними активами, що потребує удосконалення регуляторного впливу на функціонування земельного ринку. Водночас система управління земельними ресурсами має отримати нову фазу трансформацій у відповідності з кращими іноземними лекалами та вимогами цифровізації операцій купівлі-продажу земельно-ресурсних активів.

Запуск ринку земель сільськогосподарського призначення у 2020 році та земельна дерегуляція 2021 року детермінували потребу у розбудові інфраструктури земельного ринку, зокрема в частині запуску системи електронних торгів та аукціонів, інституціоналізації додаткових земельних трансакцій перевірених світовою практикою форм іпотечно-заставних операцій. Паралельно із умонтуванням в інституційну архітекτονіку землегосподарювання модифікованих базових інститутів та інститутів ринку має відбуватися і трансформація інститутів фіскального регулювання розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. Прикметною рисою трансформації інститутів фіскального регулювання землекористування має стати посилення диференціації ставок земельного оподаткування, щоб закласти відповідні стимули для екологізації

процесів господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу і усунення наслідків порушення та деградації земельно-ресурсних активів.

Система фіскального регулювання розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу має також охоплювати інструменти, спрямовані на відшкодування втрат, понесених у зв'язку природооблаштувальними поліпшеннями в системі земельних відносин. Необхідною складовою перспективної системи фіскального регулювання землекористування також має бути наявність інструментів стимулювання впровадження технологій ґрунтозахисного землеробства, які дадуть можливість знизити рівень розбалансованості агроландшафтів за запустити в системі аграрного природокористування проєкти досягнення цілей кліматичної нейтральності.

Набуває актуальності питання диверсифікації джерел фінансово-економічного забезпечення відтворення та охорони земель. За таких умов доцільно посилити адресну спрямованість фінансових ресурсів, які акумулюються на основі використання інституціоналізованих вже сьогодні фіскальних регуляторів землекористування. Мова йде про надходження у спеціальні фонди відтворення земельно-ресурсного потенціалу частини надходжень плати за землю, екологічного податку, штрафів за порушення природоохоронного законодавства в частині деградації земель.

Дослідження показали, що однією з основних причин виснажливого та розбалансованого сільськогосподарського землекористування в Україні є якраз надмірна уніфікованість інструментів фіскального впливу на землевласників та землекористувачів. Тим більше, що земельне законодавство на даний момент інституціоналізувало надмірно звужений спектр інструментів економічного стимулювання раціоналізації землекористування. Податкові, кредитні та бюджетні інструменти економічного стимулювання раціоналізації господарського освоєння земельної складової природного багатства як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівні використовуються мляво через перманентний бюджетний дефіцит зумовлений необхідністю нарощення бюджетних видатків на зміцнення обороноздатності країни та її національної

безпеки; через нерозвиненість національної фінансово-банківської системи; через сурогатний характер застосування окремих фіскальних підойм регулювання залучення земельних ресурсів у відтворювальний процес.

Поєднання формальних та неформальних інститутів в національній архітектоніці землегосподарювання у відповідності з передовою іноземною практикою та викликами сучасного земельного ринку дасть змогу сформувати сприятливі передумови для диверсифікації джерел фінансування процесів раціоналізації землекористування. Поряд з коштами спеціальних бюджетних фондів відтворення земельно-ресурсного потенціалу активується джерело фінансування за рахунок коштів землевласників та землекористувачів у зв'язку з інституціоналізацією додаткових інструментів економічного стимулювання процесів збереження та примноження земельної складової природного багатства.

Важливого значення набуває також завчасне розроблення дорожньої карти використання частини міжнародної фінансової та технічної допомоги, яка буде надходити в межах відбудови національного господарства, на потреби відновлення земель, в першу чергу на прифронтових та тимчасово окупованих територіях, які були порушені внаслідок російської збройної агресії. Значні перспективи стосовно нарощення фінансових впливів у сферу розширеного відтворення та охорони земельно-ресурсного потенціалу містяться в царині залучення коштів в межах реалізації проєктів низьковуглецевого розвитку, зокрема досягнення цілей кліматичної нейтральності. Такі проєкти великою мірою залежать від мотивації сільськогосподарських товаровиробників впроваджувати методи та технології ґрунтозахисного землеробства, а також екологізації окремих фаз сфери сільськогосподарського виробництва.

Одним з джерел фінансово-економічного забезпечення відтворення та охорони земель виступають власні кошти землевласників та землекористувачів, але відносно цього джерела особливої ваги набувають неформальні інститути раціонального землекористування, які мотивуватимуть землевласників і землекористувачів повною мірою фінансувати проєкти відтворення та охорони земель. Значним резервом диверсифікації джерел фінансово-економічного

забезпечення є кошти вітчизняних та іноземних підприємницьких структур, які входять разом із землевласниками і землекористувачами в інтегровані підприємницькі об'єднання, а також кошти, отриманні в рамках надання міжнародної фінансової та технічної допомоги стосовно відтворення земельно-ресурсного потенціалу, а також в межах реалізації проєктів екологічного реінжинірингу порушених земель внаслідок російської збройної агресії.

Необхідно внести зміни в земельне, податкове та бюджетне законодавство стосовно акумуляції частини плати за землю та екологічних платежів за деградацію земель у спеціальних фондах, призначенням яких є фінансування розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу та екологічний реінжиніринг земель, опрушених внаслідок російської збройної агресії.

Збільшення обсягу коштів, отриманих в рамках надання міжнародної технічної допомоги в частині відтворення земельно-ресурсного потенціалу, пов'язується з діяльністю інститутів сільськогосподарського дорадництва, які повинні доносити інформацію до землекористувачів і землевласників щодо наявності потенційних джерел отримання коштів, які передбачені різного роду конвенціями міжнародних фінансово-економічних та торгово-економічних об'єднань.

Дослідження показали, що ключовими проєктами відтворення, охорони та екологічного реінжинірингу земель виступають: 1) екологічний реінжиніринг порушених ворожими ракетними та артилерійськими ударами земель, а також їх мінуванням; 2) відтворення порушених та деградованих земель внаслідок еколого-деструктивної та природо-руйнівної діяльності суб'єктів виробничо-господарської діяльності; 3) екологічний реінжиніринг меліорованих територій (зона зрошення та зона осушення); 4) впорядкування та інфраструктурне облаштування самозаліснених земель та земель природно-заповідного фонду.

Дослідження показали, що в останні роки все більшої ваги набуває становлення сектору неформальних інститутів раціонального землекористування, що безпосередньо пов'язане з базовими постулатами

підприємницької етики та охорони навколишнього природного середовища. До основних неформальних інститутів раціонального землекористування відносяться: усвідомлення землевласниками та землекористувачами необхідності перманентного відтворення земельно-ресурсного потенціалу, реальна імплементація сучасних форм, методів та способів раціонального землекористування, неформальна кооперація дрібних землевласників та землекористувачів в частині упередження проявів поглинання їх земельних активів інтегрованими підприємницькими об'єднаннями. Тому конвергенція національних неформальних інститутів землекористування з європейськими є ключовим елементом становлення сучасного інституційного підґрунтя фінансового регулювання системи земельних відносин.

5.2. Оподаткування лісових земель як елемент фінансового механізму регулювання земельних відносин

Світова практика фіскального регулювання процесів розширеного відтворення та господарського освоєння лісоресурсного потенціалу свідчить про те, що рівень фіскального, зокрема податкового навантаження на діяльність постійних лісокористувачів великою мірою визначає інвестиційні можливості модернізації та реконструкції основних лісогосподарських засобів, впровадження сучасних методів та технологій лісовідновлення та лісорозведення, а також закладає стимули забезпечувати комплексне використання земель лісового фонду та деревної і недеревної лісосировини.

Ключовим фіскальним інструментом регулювання лісогосподарювання у багатьох країнах світу виступає податок на лісові землі, який є формою вилучення земельної та лісової ренти, інструментом фінансового регулювання земельних відносин у лісовому господарстві, а також елементом системи земельного оподаткування в цілому.

В Україні податок на лісові землі було запроваджено з другої половини 2018 року, що призвело до фактично подвійного оподаткування

лісокористування, оскільки вже тривалий період в нашій країні інституціоналізовано такий фіскальний інструмент як рентна плата за спеціальне використання лісів. За таких умов виникає необхідність поглиблення досліджень щодо удосконалення теоретико-методологічних підходів та практичних рекомендацій стосовно адміністрування податку на лісові землі, а також його горизонтального бюджетного розподілу в контексті формування надійних джерел фінансово-інвестиційного забезпечення відновлення, охорони та захисту лісових земель.

У зв'язку з необхідністю формування дорожньої карти розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу лісового сектору національного господарства України актуалізувалися дослідження результативності оподаткування лісових земель, котрі виступають територіальним базисом нарощення лісоресурсного потенціалу. С.Беліменко та Н. Паляничко акцентують увагу на тому, що існуючий фіскальний механізм лісогосподарського землекористування не відзначається стимулюючою спрямованістю [9, с. 155].

Відсутність стимулюючої спрямованості не дозволяє повною мірою використати наявний потенціал стосовно розширення площі лісових земель та підвищити ефективність їх використання з метою прискорення процесів лісовідновлення та лісорозведення. А.Дейнека та Б.Кисіль із інституціоналізацією податку на лісові землі у другій половині 2018 року пов'язують створення прецеденту подвійного оподаткування лісового господарства, оскільки оподаткуванню підлягають землі, де ведення господарства не спрямоване на отримання прибутку від заготівлі деревини. У той же час, за їх твердженням, він є привабливим для місцевих територіальних громад, які отримують цю плату [58, с. 127].

Тобто таким чином констатується амбівалентна роль податку на лісові землі: з однієї сторони, податок на лісові землі збільшує фіскальне навантаження на постійних лісокористувачів, що звужує їх інвестиційні можливості забезпечувати розширене відтворення основного капіталу та своєчасне поповнення оборотних засобів, а з іншої – забезпечує додаткові

надходження до бюджетів територіальних громад, котрі виступають ареалом розміщення таких земель.

Проблемний характер оподаткування лісових земель, на переконання І. Жежкун, зумовлений тим, що земельний податок на лісові землі нараховувався також на нелісові землі у складі земель лісогосподарського призначення: сільськогосподарські угіддя, споруди, адмінбудівлі підприємств лісового господарства, лінії електромереж тощо [74, с. 97]. Тобто однією з інституційних пасток оподаткування лісових земель виступає відсутність чітко визначених критеріїв ідентифікації бази нарахування податку на лісові землі, що призводить до системно-функціональних перегинів у податковому навантаженні на постійних лісокористувачів в цілому.

Необхідність забезпечення реалізації пріоритетів низьковуглецевого розвитку та досягнення цілей вуглецевої нейтральності через нарощення вуглецепоглинаючої та киснепродукуючої здатності лісових екосистем потребує розширення територіального базису відтворення таких екосистем, а це напряду пов'язано із зростанням площі лісових земель та їх результативним використанням.

Доцільність розширення площі лісових земель як територіального базису нарощення сировинного та екосистемного потенціалу лісів також впливає з того, що в умовах воєнного часу важливим напрямом диверсифікації діяльності постійних лісокористувачів і підвищення результативності охорони й раціонального використання природних рослинних ресурсів виступає розбудова мережі об'єктів лісової рекреаційної інфраструктури, які забезпечують використання корисних властивостей лісів для надання різноманітних послуг туристично-оздоровчого спрямування, зокрема фізичної та психологічної реабілітації постраждалих від війни громадян України [38, с. 400].

В останні десятиліття сформувалися сприятливі передумови для розширення площі лісових земель через багаторічну практику поширення процесів самозаліснення сільськогосподарських угідь, а також у зв'язку з поглибленням інституційних трансформацій, зокрема земельною дерегуляцією.

Водночас треба враховувати певні об'єктивні обмеження стосовно підвищення рівня результативності у збільшенні площі земель лісового фонду, оскільки загострення конфлікту з приводу використання земельних ресурсів як просторової бази існування лісових екосистем і збереження якісних властивостей лісових ґрунтів має місце в Україні. Більше того, для збереження вигод, що надаються лісами, недостатньо реалізації на практиці підходів сталого лісоуправління і лісокористування. Вирішення цього завдання потребує виходу за межі кола управлінських рішень, які стосуються лише лісів, і звернення уваги на аспекти, пов'язані із землекористуванням [184, с. 6]. Велика частина проблем, пов'язаних з раціональним використанням, охороною та захистом лісових земель, зумовлена якраз недосконалістю інструментарію оподаткування та формування цільових фінансових фондів їх відтворення як на загальнонаціональному, так і на регіональному і місцевому рівнях. Обґрунтованість ставок податку на лісові землі також великою мірою визначає мотивацію постійних лісокористувачів стосовно раціонального використання даної категорії земель як в частині лісовідновлення, так і в частині приросту деревної та недеревної лісосировини.

Сьогодні застосовується два фіскальних інструменти рентного регулювання процесів ведення лісового господарства (рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів, податок на лісові землі), що призводить до посилення фіскального навантаження на постійних лісокористувачів, намагання знизити базу нарахування даного виду платежів та демотивує ці суб'єкти виробничо-господарської діяльності розширювати площу лісових земель [221].

Податок на лісові землі в Україні як інструмент фінансового регулювання земельних відносин було введено в липні 2018 року. Згідно статей 274 та 277 Податкового кодексу України для земельних ділянок, у тому числі право на які фізичні особи мають як власники земельних часток (паїв), нормативну грошову оцінку яких проведено (незалежно від місцезнаходження) ставки земельного податку на лісові землі становлять не більше 0,1 відсотка від їх нормативної грошової оцінки; для земельних ділянок, у тому числі право на які фізичні

особи мають як власники земельних часток (паїв), нормативну грошову оцінку яких не проведено ставки земельного податку на лісові землі становлять не більше 0,1 відсотка від нормативної грошової оцінки площі ріллі по Автономній Республіці Крим або по області [166]. Треба також зазначити, що нинішні ставки податку на лісові землі є значно нижчими тих ставок, які були запропоновані вітчизняними законодавцями у перших редакціях відповідних законодавчих актів [76]. Завдяки активній позиції громадських організацій, професійних спілок та окремих представників законодавчої гілки влади ставки податку на лісові землі були суттєво знижені, що дало можливість уникнути прецедентів надмірного підвищення рівня фіскального навантаження на постійних лісокористувачів і тим самим упередити обвальне падіння показників ефективності їх виробничо-господарської діяльності.

Зокрема, у 2019 році фактична сума надходжень податку на лісові землі від суб'єктів державного лісового сектора до місцевих бюджетів України становила 139,0 млн грн, у 2020 році – 138,6 млн грн, у 2021 році – 167,8 млн грн, у 2022 році – 173,3 млн грн, у 2023 році – 234,3 млн грн, у 2024 році – 263,7 млн грн. В цілому у 2024 році порівняно з 2019 роком сума фактичних надходжень податку на лісові землі до місцевих бюджетів по Україні в цілому зросла майже на 130 млн грн (рис. 5.4).

Значною мірою в цілому висхідна тенденція у динаміці фактичних надходжень податку на лісові землі від суб'єктів державного лісового сектора до місцевих бюджетів пояснюється тим, що внаслідок передачі частини безгоспних та колишніх «колгоспних» лісів у постійне користування лісокористувачам державної форми власності покращилася ідентифікація реальної бази нарахування вказаного фіскального інструменту. Детермінантом збільшення надходжень податку на лісові землі до бюджетної системи України також стало переведення окремих самозаліснених сільськогосподарських угідь у категорію лісових земель. Площа лісових земель також збільшилася у зв'язку з реалізацією ініціатив Президента України стосовно підвищення рівня лісистості території України [207] через лісорозведення на малопродуктивних сільськогосподарських угіддях, неугіддях та інших категоріях земель.

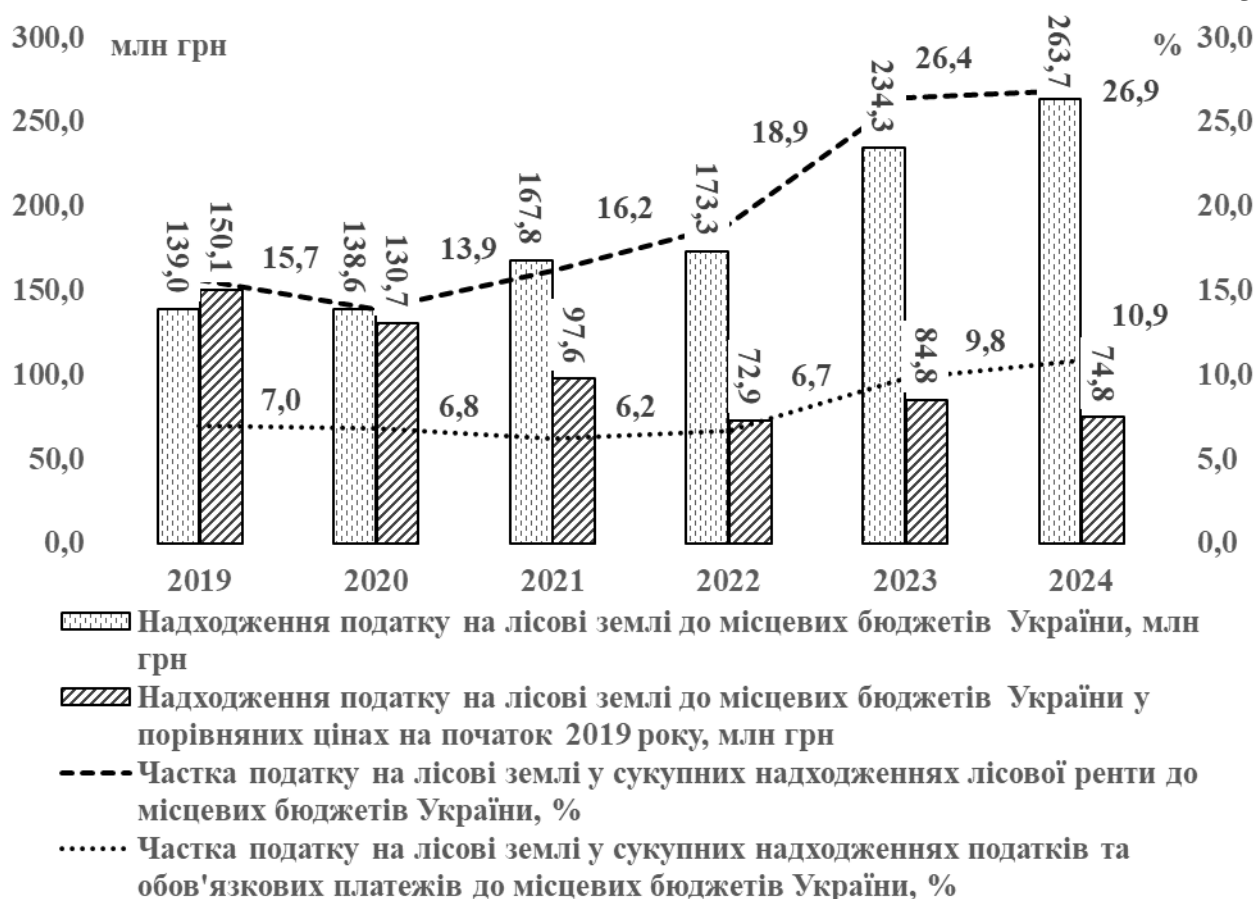

Рис. 5.4. Динаміка сплати суб'єктами державного лісового сектора податку на лісові землі до місцевих бюджетів України у 2019-2024 роках*

Джерело: розраховано авторами за даними Державного агентства лісових ресурсів України

Водночас у динаміці надходжень даного фіскального інструменту до місцевих бюджетів у 2019-2024 роках у порівняних цінах на початок 2019 року не спостерігається в цілому висхідного тренду. Сума надходжень податку на лісові землі у порівняних цінах на початок 2019 року розраховувалася шляхом ділення фактичної суми надходжень даного податку за відповідний рік на кумулятивний індекс цін виробників промислової продукції. Це великою мірою пов'язано з тим, що індексація ставок податку на лісові землі не завжди адекватно враховувала інфляційно-девальваційні процеси, які відбувалися у національній економіці. Водночас низхідного тренду також не спостерігається, оскільки на величину фактичних надходжень вагомий вплив справили і якісні покращення ситуації з ідентифікацією бази нарахування та впровадженням

дієвих механізмів адміністрування податку на лісові землі.

При цьому варто також враховувати економічну сутність та цільове призначення податку на лісові землі. Виходячи зі змісту даного фіскального інструменту та об'єктної бази нарахування, його слід розглядати як інструмент вилучення лісової ренти. Тобто податок на лісові землі як і рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів виступає інструментом вилучення частини ренти, котра утворюється внаслідок дії природно-кліматичних та природо-рослинних умов на лісових землях.

Податок на лісові землі виступає тим фіскальним інструментом, котрий дозволяє вилучати диференціальну ренту I, оскільки стосується виключно природних умов нарощення лісоресурсного потенціалу, а не природно-ресурсних та лісоексплуатаційних поліпшень, здійснюваних в межах лісогосподарських заходів. При цьому рентна плата за спеціальне використання природних ресурсів, котра нараховується за заготовлену деревину, побічні лісокористування, заготівлю другорядних лісових матеріалів та корисні властивості лісів, є засобом вилучення диференціальної ренти II, оскільки вказана об'єктна база стягнення рентної плати стосується сировинної та несировинної складових лісоресурсного потенціалу, котрий формувався протягом тривалого періоду на основі уречевлення минулих затрат держави та попередніх поколінь.

З огляду на це, складовими сукупної лісової ренти, котра вилучається на користь місцевих бюджетів України у державному лісовому секторі, слід розглядати рентну плату за спеціальне використання лісових ресурсів та податок на лісові землі. У 2019-2024 роках частка податку на лісові землі у сукупних надходженнях лісової ренти до місцевих бюджетів України демонструвала висхідну тенденцію. Характерною рисою динаміки частки податку на лісові землі у сукупній величині лісової ренти, яка надійшла до місцевих бюджетів від суб'єктів державного лісового сектору за аналізований часовий період, є те, що починаючи з 2020 року вона демонструє чітко виражений висхідний тренд. Зокрема, у 2020 році даний показник становив 13,9%, у 2021 році – 16,2%, у 2022 році – 18,9%, у 2023 році – 26,4%, у 2024

році – 26,9%. Це свідчить про те, що фактичні та реальні надходження податків на лісові землі до місцевих бюджетів зростають більш прискореними темпами, ніж рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів завдяки більш чіткій ідентифікації площі лісових земель, яка піддається оподаткуванню.

Зменшення частки рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів у сукупних надходженнях лісової ренти до місцевих бюджетів пов'язано із зменшенням фактичних обсягів заготовленої деревини при рубках головного користування та інших видах рубок, а також у зв'язку з незадовільним рівнем побічного лісокористування внаслідок обмежень, зумовлених російською збройною агресією.

Прикметною рисою результативності оподаткування лісових земель є те, що у 2019-2024 роках в цілому спостерігається висхідна тенденція у динаміці частки податку на лісові землі у сукупних надходженнях податків та обов'язкових платежів до місцевих бюджетів України, які сплачують постійні лісокористувачі державної форми власності. Це пов'язано з тим, що скорочення кількості зайнятих у державному лісовому секторі призвело до зменшення суми сплаченого постійними лісокористувачами до місцевих бюджетів податку на доходи фізичних осіб.

З точки зору зміцнення бюджетної самодостатності територіальних громад базового рівня надходження податку на лісові ресурси до бюджетів вказаних громад не відіграють вагомого значення, оскільки займають незначну частку у сукупних податкових надходженнях та розчиняються у загальному фонді публічних бюджетів відповідного таксономічного рівня. Інша ситуація може виникнути, коли частина даного фіскального платежу буде спрямовуватися до цільових фондів бюджетів місцевого самоврядування.

Необхідно враховувати той факт, що за останні роки так і не вдалося повною мірою забезпечити необхідні інституційні та фінансові передумови для формування мережі спеціальних фінансових фондів розвитку лісового господарства, еквівалентного вилучення лісової ренти, диверсифікації джерел інвестиційно-інноваційного забезпечення розбудови лісогосподарської та лісоохоронної інфраструктури, масштабної імплементації передового

іноземного досвіду стимулювання лісовідновлення й лісорозведення до вітчизняної практики лісогосподарювання [36, с. 152].

Тобто за умови спрямування частини податку на лісові землі до цільового фонду бюджетів місцевого самоврядування сформується стабільне джерело публічного фінансування заходів по відтворенню, охороні та захисту лісових земель, що є особливо важливим в умовах російської збройної агресії, котра призвела до численних порушень даної категорії земель на тимчасово окупованих територіях та у прифронтовій зоні. Доцільність створення цільових фондів по відтворенню, охороні та захисту лісових земель у бюджетах місцевого самоврядування сформує для місцевої влади необхідний фінансовий ресурс для реалізації проєктів підвищення результативності використання лісових земель шляхом фінансування заходів по екологічному реінжинірингу, здійсненню меліоративних заходів, рекультивації.

Одним з пріоритетів трансформації існуючого формату оподаткування лісових земель виступає надання податкових преференцій при оподаткуванні даної категорії земель, щоб мотивувати власників малопродуктивних сільськогосподарських угідь, неугідь та самозаліснених сільськогосподарських угідь їх переводити у категорію земель лісогосподарського призначення. Таким чином сформуються фіскальні передумови для прискорення темпів підвищення рівня лісистості території країни і тим самим виконання ініціатив Президента України щодо збільшення масштабів лісовідновлення та лісорозведення.

Дослідження показали, що формування сучасної глобальної природоохоронної архітекτονіки та досягнення цілей вуглецевої нейтральності вимагає нарощення лісоресурсного потенціалу, територіальним базисом чого виступають лісові землі. Тому розширення площі лісових земель в останні роки виступає однією з найбільш резонансних проблем трансформації земельних відносин.

Вагомим детермінантом стимулювання переведення окремих категорій земель в землі лісогосподарського призначення є система оподаткування лісових земель, котра представлена податком на лісові землі і є елементом фінансового механізму регулювання земельних відносин в цілому. Податок на

лісові землі як і рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів виступають складовими сукупної лісової ренти, яка надходить до публічних бюджетів різного таксономічного рівня. У 2019-2024 роках спостерігається в цілому висхідний тренд у динаміці фактичних надходжень податку на лісові землі та його частки у сукупних надходженнях лісової ренти до місцевих бюджетів України.

Надання преференцій в частині сплати податку на лісові землі виступає ключовим стимулом переведення у категорію лісових земель малопродуктивних та самозаліснених сільськогосподарських угідь, а також неугідь. Для формування на місцевому рівні надійного джерела публічного фінансування заходів по відтворенню, охороні та захисту лісових земель доцільно частину акумульованого у місцевих бюджетах податку на лісові землі спрямовувати у цільовий бюджетний фонд.

5.3 Диверсифікація методів та інструментів стимулювання лісовідновлення та лісорозведення в контексті розширення площі лісових земель

Україна відзначається одним з найвищих рівнем розораності у Європі. Це стало наслідком того, що в останні десятиліття в аграрному секторі національного господарства виник галузевий перегин, який полягає у гіпертрофованому розвитку рослинницької галузі, проявом чого стало прискорене збільшення посівної площі експортоорієнтованих сільськогосподарських культур. Така ситуація створила загрозу для посилення процесів ерозії та дефляції ґрунтів. А це у свою чергу потребує збалансування структури земельного фонду через зростання площі земель лісогосподарського призначення, що дасть можливість зміцнити агроландшафти та усунути комплекс еколого-деструктивних процесів у сільськогосподарському землекористуванні.

Досягнення означеного пріоритету потребує підвищення рівня лісистості

території в цілому як за рахунок активізації процесів лісовідновлення, так і за рахунок лісорозведення. В умовах дерегуляції земельних відносин сформувалися сприятливі передумови для суттєвого збільшення масштабів лісорозведення за рахунок заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь, котрі були переведені із державної у комунальну форму власності. При цьому вирішального значення набуває завдання формування сучасного інструментарію стимулювання процесів заліснення, щоб розширити ареал нарощення лісоресурсного потенціалу та збалансувати земельний фонд окремих регіонів та територіальних громад базового рівня. Нинішній перелік інституціоналізованих інструментів економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення є надмірно звуженим, тому не забезпечує очікуваних результатів.

Прикметною рисою інституційної архітекτονіки регуляторного впливу на природокористувачів у передових країнах світу є наявність в них диверсифікованого набору методів та інструментів економічного стимулювання процесів економії первинної природної сировини та комплексного вилучення ресурсних цінностей вживаних природних ресурсів. Високим рівнем результативності відзначаються системи стимулювання фермерів до заліснення малопродуктивних угідь. Така практика економічного стимулювання фермерів дала позитивні результати стосовно розширення площі лісових земель та нарощення лісоресурсного потенціалу, що водночас зміцнило агроландшафти та упередило комплекс природо-руйнівних та еколого-деструктивних процесів.

Внаслідок глибоких кризових явищ в аграрному секторі у 90-их роках минулого століття внаслідок руйнації командно-адміністративної системи і повільного формування соціально-орієнтованих ринкових відносин значні площі осушених сільськогосподарських угідь були виведені із продуктивного сільськогосподарського обороту і піддалися природній ренатуралізації (самозаболочення, самозаліснення). На значній площі осушених земель ренатуралізаційні процеси набули незворотного характеру і фактично перетворили сільськогосподарські угіддя у ліси та лісовкриті площі. За таких умов повернення цих земель у продуктивний сільськогосподарський оборот не

є можливим через високу капіталомісткість проведення відповідних природооблаштувальних заходів [182].

У багатьох регіонах України в структурі сільськогосподарських угідь значну частку займають малопродуктивні угіддя, які не забезпечують прийнятних рівнів врожайності, тому їх використання у продуктивному сільськогосподарському обороті не дасть значного економічного ефекту. З огляду на це, доцільним є заліснення даної категорії сільськогосподарських угідь. Їх заліснення дасть змогу укріпити агроландшафти та забезпечити приріст недеревної сировини вже у короткостроковій перспективі. Також заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та порушених земель створить просторово-ресурсну базу для розвитку зеленого туризму та мисливського господарства. Також введення додаткових потужностей у сектор зеленого туризму та сектор мисливського господарства створить додаткові можливості для зростання податкових надходжень у бюджети різного таксономічного рівня, в першу чергу у бюджети ОТГ. Тому інструментарій стимулювання раціонального використання та охорони земель має охоплювати підйоми, які підвищуватимуть зацікавленість землевласників заліснювати малопродуктивні та порушені сільськогосподарські угіддя, а також неугіддя [127].

На думку О.Стояна, сьогодні в Україні способи стимулювання у природно-ресурсній сфері реалізуються, в основному, шляхом платежів за природокористування, а також штрафів у порядку адміністративної відповідальності (адміністративно-економічний механізм), місцевих екологічних податків і зборів за наднормативне забруднення атмосферного повітря пересувними джерелами. Недостатня стимулююча дія платежів за природокористування обумовлюється слабким і некоректним обліком збиткоформуючих факторів впливу, сприйняття і стану [193]. Надмірна уніфікованість інструментів фіскального впливу на процеси розширеного відтворення та господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу не дозволяє умонтувати у спектр пріоритетів виробничо-господарської діяльності

природокористувачів доміняти невиснажливого та збалансованого природокористування. Окремі платежі не відіграють поряд із фіскальною і стимулюючою функцією, що культивує процеси надмірного залучення природної складової національного багатства у господарський обіг. Відсутність системи економічного стимулювання раціонального природокористування консервує практику завищених питомих витрат природної сировини у більшості промислових секторів національної економіки.

В.Дудюк вважає, що формування економічного механізму стимулювання використання природних ресурсів залежить від політичної, економічної та соціальної ситуації, що складається в державі. Аналіз системи економічного стимулювання природокористування в Україні дозволяє зробити висновки про наявність таких основних економічних інструментів, що передбачені чинним законодавством: плата за спеціальне використання природних ресурсів; податок на землю; плата за погіршення стану природних об'єктів; відшкодування витрат на відтворення окремих видів природних ресурсів; екологічний податок за забруднення довкілля; штрафи за понадлімітне використання природних ресурсів і порушення природоохоронного законодавства; відшкодування втрат лісового і сільського господарства в результаті вилучення земель лісгосподарського і сільськогосподарського призначення. Економічні інструменти необхідні для стимулювання процесу промислового виробництва та використання природних ресурсів, щоб під засобом збереження довкілля не стримувався економічний розвиток [70]. Наразі поглиблення інституційних трансформацій у природно-ресурсному секторі національної економіки, запуск ринку земель сільськогосподарського призначення та земельна дерегуляція сформували передумови для суттєвого збільшення кількості трансакцій з природними ресурсами, що вимагає диверсифікації інструментів фіскального, відшкодувального та компенсаційного впливу на природокористувачів. Якраз через інституціоналізацію інструментів компенсації витрат на природоохоронні заходи та відшкодування величини зниження доходів внаслідок здійснення природооблаштувальних робіт і стане можливим формування сучасної системи економічного стимулювання розширення ареалу примноження природного

багатства, в першу чергу лісоресурсного потенціалу.

На думку Н.Луців, незважаючи на позитивні зрушення в процесах вдосконалення національного економічного механізму регулювання природокористування та охорони навколишнього природного середовища, в Україні залишаються актуальними питання вдосконалення системи інструментів економічного стимулювання ефективного використання та охорони природних рекреаційних ресурсів в напрямку екологізації господарської діяльності, зокрема забезпечення пріоритетності виконання екологічних норм та досягнення критеріїв соціальної ефективності.

Інструменти економічного стимулювання розвитку загального рекреаційного природокористування на практиці використовуються недостатньо. Зокрема, дослідження механізму регулювання діяльності основних лісокористувачів вказує на відсутність в його структурі інструментів, які б стимулювали розвиток рекреаційного природокористування, охорони і відтворення лісових рекреаційних ресурсів. Серед ринкових інструментів економічного стимулювання перспективним є екологічна сертифікація природних рекреаційних ресурсів. Впровадження її в практику рекреаційного природокористування сприятиме покращанню екологічної ситуації в рекреаційних районах та використанню природних рекреаційних ресурсів на засадах сталого розвитку. У групі інструментів авансових відшкодувань пріоритетним є екологічна застава, оскільки крім фінансової, вона виконує і стимулюючу функцію та сприяє створенню альтернативних джерел фінансування процесів відновлення деградованих компонентів довкілля [115]. Нерозвиненість фінансового ринку не дозволяє імплементувати у вітчизняну практику перевірені за кордоном механізми використання форм іпотечно-заставних відносин та інструментів емісії зелених муніципальних облігацій. Такого роду муніципальні запозичення дають можливість акумулювати у місцевих публічних фондах фінансові ресурси для застосування інструментів економічного стимулювання процесів екологізації відтворювальних пропорцій та економії природної сировини, зокрема застосування інструментів пільгового кредитування природоохоронних та природно-ресурсних проєктів.

В.Ковалишин, розглядаючи проблеми економічного стимулювання в контексті екологічної сертифікації лісів, вважає, що ведення лісового господарства в Україні ще спирається на принципи, які залишилися у спадок від радянської економічної системи, і вимагає реформування на засадах ринкової економіки та з врахуванням екологічних аспектів. Особливо гостро стоїть проблема економічного стимулювання екологічної сертифікації лісів України, яка прямо пов'язана з проблемами власності, користування, економічними та правовими механізмами держави в цілому [96].

Виходячи з існуючих реалій у лісовому секторі національного господарства та враховуючи основні тренди у розширеному відтворенні лісоресурсного потенціалу, варто взяти до уваги концептуальний підхід І.Синякевича. У відповідності з його підходом, реформування лісового господарства України може бути ефективним лише тоді, коли воно пов'язане із впровадженням нових методів лісового менеджменту і посиленням стимулюючої функції традиційних інструментів лісової політики, що використовуються для досягнення цілей національної лісової політики. Він пропонує власне групування інструментів лісової політики за напрямками їх впровадження у практику, зазначаючи, що деякі з них у практиці національної лісової політики не використовуються, зокрема: лісові такси на недеревні рослинні ресурси лісу; економічна оцінка лісових ресурсів і земель; лісові аукціони; екологічні податки за погіршення стану природних об'єктів; податок на лісовий дохід; екологічне мито; компенсації підприємствам лісового господарства за особливий режим лісокористування; пільгове кредитування підприємств лісового господарства; екологічне страхування; екологічна застава; екологічна сертифікація лісів; екоаудит; індикатори сталого розвитку лісового господарства [188].

Доволі системно до обґрунтування напрямів економічного стимулювання у лісоресурсній сфері підійшла Н.Василик. За її версією такими напрямками виступають: розширене відтворення та догляд за усіма складовими лісоресурсного потенціалу; комплексне розміщення виробництв та об'єктів інфраструктури у лісозабезпечених районах; комплексне використання земель

лісового фонду; комплексна переробка відходів та вторинних ресурсів [21]. Водночас у спектрі пріоритетів економічного стимулювання у лісоресурсній сфері відсутнє розширення площі земель лісового фонду, що не дозволяє забезпечити позитивні зрушення у динаміці лісистості території країни. Певною мірою мляві темпи лісорозведення також пов'язані з відсутністю ефективної системи прямої та непрямой бюджетної підтримки лісового бізнесу через значний часовий лаг між посадкою лісу та його стиглістю. Підвищення привабливості лісового бізнесу, в першу чергу в частині лісовідновлення та лісорозведення якраз і залежить від використання інструментів дотування та субвенціювання. В адміністративних районах Поліського та Карпатського економічних регіонів сформувалися сприятливі передумови для розширення площі земель лісогосподарського призначення за умови активізації процесів лісорозведення на малопродуктивних сільськогосподарських угіддях та неугіддях. Але досягнення позитивних результатів в цьому напрямі потребує інституціоналізації інструментів економічного стимулювання процесів лісорозведення та упорядкування самозаліснених сільськогосподарських земель.

Формування системи економічного стимулювання процесів розширення площі земель лісогосподарського призначення має відштовхуватися від базових засад економічного стимулювання раціоналізації використання земель та забезпечення екологічнобезпечного землекористування. Певною мірою такого роду базові засади сформульовані В.Голянком та Н.Мединською. Вони вважають, що система економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування базується на фундаментальних основах економічного стимулювання раціонального природокористування, зокрема раціонального землекористування, та екологізації виробничо-господарської діяльності в цілому. Спектр інструментів економічного стимулювання екологічнобезпечного землекористування є певною мірою звуженим, що не дає можливості використати фінансовий потенціал природно-ресурсного сектора для забезпечення повноцінного відтворення та відновлення земельно-ресурсного потенціалу. На даний момент в системі стимулювання екологічнобезпечного

землекористування найбільш поширеними інструментами виступають податкові та кредитні пільги. Водночас стимулювання екологобезпечного землекористування порівняно зі стимулюванням раціонального, сталого чи ефективного землекористування відзначається певними особливостями, що вимагає формування сучасного інструментарію економічного стимулювання процесів усунення екологічних небезпек в господарському освоєнні земельно-ресурсного потенціалу як на загальнонаціональному рівні, так і на рівні територіальних громад [47]. Тривалий період спостерігається надмірно звужений спектр інструментів економічного стимулювання екологобезпечного землекористування, що не дозволяє умонтувати екологічні імперативи у набір пріоритетів господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу різноманітних суб'єктів аграрного підприємництва. Низький рівень стимулюючого впливу на процеси землекористування також зумовлений відсутністю публічних фондів охорони земель.

До об'єктивних факторів, які в сучасних умовах обумовлюють в Україні актуальність лісовідновлення і лісорозведення на засадах екологічно орієнтованого лісівництва, за твердженням М.Матусяк, належать такі чинники: 1) переважно екологічне значення лісів в Україні та орієнтація на сталий розвиток лісового господарства в державі; 2) глобальне потепління клімату, техногенне забруднення і погіршення екології довкілля; 3) незадовільний санітарний стан лісів, особливо насаджень штучного походження, створених не за еколого-біологічними технологіями; 4) значне зменшення в лісовому фонді України питомої ваги природних корінних деревостанів і водночас мала частка штучних лісів, подібних до них за складом, формою і структурою; 5) необхідність диференційованого підходу до створення лісів різного цільового призначення: заповідних, рекреаційних, санітарно-гігієнічних, меліоративних, водо- і ґрунтозахисних та інших [124, с. 122]. Тобто детермінуючий вплив на процеси лісовідновлення та лісорозведення здійснює комплекс чинників, котрі спричинили негативні зрушення у породно-віковій структурі лісового фонду та виснажливі тенденції в освоєнні лісоресурсного потенціалу. Даний момент і впливає вирішальною мірою на доцільність диверсифікації методів та

інструментів економічного стимулювання процесів лісовідновлення та лісорозведення.

Доцільність розширення площі земель лісового фонду впливає з вагомою рівня лісистості для стабілізації навколишнього середовища. Я.Геник виокремив основні причини знеліснення та деградації лісових екосистем. Такими причинами виступають: дія природних явищ і стихій та безвідповідальна виробничо-господарська діяльність людини. Деградація лісів та зменшення площі лісових насаджень зумовлені одночасною дією різних чинників, які тісно взаємопов'язані між собою та призводять як до зміни лісистості, так і до зниження біологічної стійкості лісових екосистем [31, с. 119]. Процеси знеліснення та деградації, породжені різними чинниками, спричиняють низку негативних наслідків, основними серед яких є: зменшення лісистості та втрата земель лісового фонду; зниження стабільності та стійкості лісових екосистем; ослаблення екологічних функцій лісу; зміна видового складу, структури та продуктивності лісових насаджень; зниження рівня біологічного різноманіття; зниження рівня рекреаційної привабливості лісових насаджень; збільшення витрат на забезпечення відновлення лісових екосистем; виникнення конфліктів у сфері лісокористування; погіршення умов навколишнього природного середовища [31, с. 121]. Такі негативні наслідки у сфері розширеного відтворення та господарського освоєння лісоресурсного потенціалу вимагають здійснення комплексу лісогосподарських та лісоохоронних заходів, щоб забезпечити підвищення рівня лісистості території, відновити пошкоджені війною лісові біогеоценози, сформувати передумови для впровадження додаткових потужностей у рекреаційному лісокористуванні.

Важливість фактору підвищення лісистості території також повною мірою обґрунтовується д.е.н. І.Опеньком. На його думку, показник лісистості є одним із основних факторів екологічної стабільності території та біологічної продуктивності екологічної системи – лісу. Натомість цей коефіцієнт безпосередньо впливає на природно-кліматичні умови регіону, формує екологічно безпечне середовище для проживання людей тощо [154, с. 50]. Передовий досвід країн ЄС показує, що задля підвищення рівня лісистості

території і тим самим зміцнення екологічної стабільності використовується широкий спектр інструментів економічного стимулювання фермерів щодо додаткового заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь і здійснення природо-облаштувальних робіт в частині ведення науково обґрунтованого лісового господарства.

Сьогодні в економічній літературі існує широкий спектр підходів стосовно створення умов для пожвавлення процесів заліснення, а також виявлення причин нераціонального освоєння складових лісоресурсного потенціалу. Зокрема, д.е.н. проф. М.Щурик до переліку основних причин виникнення існуючого нині деструктивну використання лісових резервів відносить відсутність економічного механізму стимулювання запровадження природозберігаючих технологій або їх елементів [225, с. 209]. Внаслідок запуску ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляції земельних відносин створилися передумови для збільшення кількості лісокористувачів, але водночас національне лісове та природоохоронне законодавство не забезпечує належних стимулів щодо застосування науково обґрунтованих лісгосподарських заходів задля ведення невиснажливого та збалансованого лісового господарства. У той же час такі стимули мають бути об'єднані у відповідний механізм, щоб доповнювати один одного з метою створення позитивного синергетичного ефекту у розширенні земель лісгосподарського призначення.

На переконання Ю.Марчука, А.Карпука, А.Кроля та Р.Буценка, в умовах формування нової глобальної архітектоніки природоохоронної діяльності та необхідності зміцнення господарської, зокрема енергетичної самодостатності країни актуалізувалася проблема розширення ареалу нарощення потенціалу лісоресурсних благ. Більше того, мова йде про приріст не лише деревної маси, а й про зростання широкого спектра екосистемних послуг, які продукуються лісами. Забезпечити вдале вирішення проблеми нарощення сировинної та несировинної складових лісоресурсного потенціалу не реально без розширення ареалу відтворення лісоресурсних благ, що стане можливим за умови збільшення площі лісових земель. Водночас розширення площі лісових земель

потребує застосування комплексу інструментів, методів та важелів регуляторного впливу на постійних та тимчасових лісокористувачів, а також на суб'єкти аграрного підприємництва та домогосподарства, що у свою чергу вимагає модернізації фінансово-економічного механізму лісогосподарювання. Дієвість таких регуляторів матиме найбільший ефект за умови, якщо вони носитимуть стимулюючий характер. З огляду на це, формування інструментарію стимулювання розширення площі лісових земель стає магістральним елементом модернізації фінансово-економічного механізму лісогосподарювання в цілому [122].

Також на відсутності чинника наявності системи стимулювання процесів розширення площі лісових земель наголошує О.Сакаль. На її думку, в Україні відсутні організаційно-правові інструменти стимулювання заліснення та лісовідновлення на землях, які надані або можуть бути надані для створення (відновлення) лісу [183, с. 176]. Якраз відсутність стимулів не забезпечує форсування землекористувачами процесів заліснення земель, в першу чергу сільськогосподарських, що дасть можливість поступово підвищувати лісистість території у відповідності з визначеними індикаторами. Такі стимули варто інституціонально закріплювати, щоб перенести в Україну передовий іноземний досвід, котрий передбачає зацікавленість фермерів у збільшенні площі лісів.

Акцентує увагу на латентному характері системи економічного стимулювання раціоналізації лісокористування також Ю.Батир. Він стверджує, що має місце відсутність правових та економічних механізмів стимулювання запровадження природозберігаючих технологій [8, с. 82]. Такі природозберігаючі технології можуть активно застосовуватися за умови підвищення рівня заінтересованості суб'єктів лісогосподарського підприємництва, що потребує застосування комплексу фіскальних та кредитних стимулів.

Формування перспективної системи економічного стимулювання підвищення рівня лісистості території України має відштовхуватися від необхідності максимально можливого використання резервів природного лісорозведення. Так, О.Кичинюк та О.Кайдик впевнені, що необхідно ввести у

лісівничу термінологію (шляхом внесення змін до відповідних законодавчо-нормативних документів) поняття природного лісорозведення. В якості початкового варіанту пропонується наступне визначення: природне лісорозведення – утворення лісу без втручання людини на нелісових землях [95]. Внаслідок стагнаційних процесів в аграрному секторі у зонах ризикового землеробства, зокрема в зоні осушувальних меліорацій, процеси природного лісорозведення набули розмаху на великих площах, що виступає значним територіальним базисом створення нових лісів і зміцнення ландшафтів. У 2021 році такі землі значною мірою були переведені у комунальну власність і тому необхідною є інституціоналізація економічних стимулів, котрі мотивуватимуть органи місцевого самоврядування трансформувати самозалісені сільськогосподарські угіддя у категорію лісових земель.

Необхідність активізації процесів економічного стимулювання процесів лісовідновлення та лісорозведення впливає також із твердження Я.Геника про те, що на сьогодні зусилля повинні спрямовуватися на вдосконалення лісового законодавства, ведення лісового господарства на засадах наближеного до природи лісівництва, дотримання критеріїв сталого лісокористування, розроблення новітніх систем моніторингу лісів і дистанційних методів оцінення лісових ресурсів, проведення сертифікації лісів, заліснення лісових угідь, стимулювання збалансованого використання послуг лісових екосистем [31, с. 122]. Водночас вирішення перерахованих проблем залежить від розширення просторово-територіального базису нарощення лісоресурсного потенціалу, яким виступають лісові землі. Тому економічні стимули мають бути спрямовані на те, щоб максимальною мірою збільшувати площі таких земель як через переведення у цю категорію самозаліснених сільськогосподарських угідь, так і через нарощення масштабів лісорозведення, тобто створення «нових» лісів.

Високим рівнем системності до визначення об'єктної бази економічного стимулювання лісорозведення та лісовідновлення відзначається підхід М.Матусяка. Згідно даного підходу, спрямованість методів та інструментів економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення має забезпечувати такі умови: 1) технології проведення лісовідновних рубань та

створення лісових культур повинні максимально враховувати природу лісових екосистем і не призводити до незворотного порушення або втрати властивих їм ознак та властивостей; 2) лісовідновлення на лісових землях повинно базуватись на максимально можливому використанні природного поновлення, особливо головних лісотвірних порід, з обов'язковою участю його у формуванні створюваних насаджень; 3) за умови заліснення земель лісокультурного фонду із збереженими ознаками лісового біогеоценозу, перевагу потрібно надавати більше висіву насіння на площу, який відповідає природі лісового біогеоценозу, ніж садінню сіянців і саджанців, оскільки дає змогу сформувати характерну для лісових рослин кореневу систему, яка значною мірою визначає біологічну стійкість і продуктивність лісових насаджень; 4) початкова густота лісових культур повинна забезпечувати мінімальний термін фази індивідуального росту введених у ценоз рослин і максимально наближати процес їх диференціації на початкових етапах розвитку лісового біогеоценозу до такого, який є в природних деревостанах [124, с. 123]. Прикметною рисою такого підходу виступає спрямованість комплексу методів та інструментів економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення на природному залісненні, оскільки це справляє більш позитивний детермінуючий вплив, ніж лісокультурні кампанії на лісові біогеоценози.

С.Распопіна, М.Ведмідь, Ю.Біла та В.Горошко ефективним методом економічного стимулювання лісорозведення розглядають розроблення Національної та регіональних програм лісорозведення на найближчу та довгострокову перспективи, що сприятиме значному підвищенню ефективності лісорозведення та у кінцевому підсумку – доведенню лісистості території України до оптимального рівня [174, с. 71]. Розроблення таких програм сформує сприятливі інституційні передумови для формування надійних джерел фінансування заходів стосовно заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та неугідь, що поступово даватиме можливість підвищувати рівень лісистості території окремих регіонів та територіальних громад базового рівня.

В умовах перманентного зростання рівня розораності території України у зв'язку з посиленням експортної орієнтації галузі рослинництва важливого значення набуває формування інституційних передумов для створення додаткових площ захисних лісосмуг. Н.Телекало, М.Матусяк та В.Прокопчук зазначають, що полезахисні лісові смуги створюються в комплексі з іншими протиерозійними і природоохоронними заходами на землях приватного фонду з метою запобігання зносу ґрунту в гідрографічну мережу і більш рівномірного його розподілу на полях, що знижує можливість розвитку ерозійних процесів і покращує режим зволоження міжсмугових просторів [194, с. 145]. У той же час система економічного стимулювання розширення площі захисних лісосмуг має передбачати інституціоналізацію економічних стимулів як для постійних лісокористувачів, так і для суб'єктів аграрного підприємництва. Суб'єкти аграрного підприємництва мають отримати заінтересованість у фінансуванні робіт по створенню захисних лісосмуг через застосування комплексу інструментів прямого та опосередкованого фінансового та ліцензійно-дозвільного впливу. Водночас створення захисних лісосмуг потребує залучення господарських суб'єктів, котрі мають у своїй структурі спеціалізовані лісгосподарські підрозділи. Взаємодія суб'єктів аграрного підприємництва та постійних лісокористувачів (лісових господарств) в частині створення захисних лісосмуг має забезпечуватися через створення різноманітних форм публічно-приватного партнерства. Отже, комплексний інструментарій економічного стимулювання створення полезахисних смуг повинен охоплювати методи стимулювання створення різноманітних форм публічно-приватного партнерства. Публічним партнером виступає постійний лісокористувач (лісове господарство), а приватним партнером – суб'єкт аграрного бізнесу.

Сприятливим територіальним базисом нарощення площі лісових земель виступають осушені сільськогосподарські угіддя, котрі внаслідок стагнаційних процесів в аграрному секторі національного господарства у 90-х роках минулого століття піддалися масштабним ренатуралізаційним процесам. Зокрема, А.Карпук та Ю.Несторук вказують на необхідність і доцільність

забезпечення безперервного і невиснажливого ведення лісового господарства на ренатуралізованих осушених сільськогосподарських угіддях, які внаслідок демонтажу внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд перетворилися у ліси та лісовкриті площі. Така необхідність зумовлена потребою в розширенні ареалу нарощення лісової рослинності та фауністичних ресурсів. Більше того, зміна цільового призначення ренатуралізованих сільськогосподарських угідь і надання їм статусу земель лісогосподарського призначення безпосередньо пов'язані з виконанням підписаної Україною резолюції «Стале господарювання в лісах Європи», зокрема в частині ведення лісового господарства на основі довготермінових політик щодо землекористування та збереження природних та напівприродних лісових екосистем [94].

На доцільності переведення у категорію земель лісогосподарського призначення самозаліснених осушених угідь акцентує увагу В.Савчук. Він стверджує, що внаслідок глибоких кризових явищ в аграрному секторі у 90-их роках минулого століття внаслідок руйнації командно-адміністративної системи і повільного формування соціально-орієнтованих ринкових відносин значні площі осушених сільськогосподарських угідь були виведені із продуктивного сільськогосподарського обороту і піддалися природній ренатуралізації (самозаболочення, самозаліснення). На значній площі осушених земель ренатуралізаційні процеси набули незворотного характеру і фактично перетворили сільськогосподарські угіддя у ліси та лісовкриті площі. За таких умов повернення цих земель у продуктивний сільськогосподарський оборот не є можливим через високу капіталомісткість проведення відповідних природооблаштувальних заходів [182].

Ренатуралізовані осушені сільськогосподарські угіддя, в першу чергу, це стосується верхових сфагнових і перехідних торфовищ, доцільно використовувати для вирощування ягідників, лікарських рослин, під болота із рідкісною і зникаючою фауною і флорою, заповідники (заказники) з залісненням швидкоростучими та вологолюбними деревами, такими як вільха, береза, осокір під мисливські господарства. Це дозволить забезпечити

необхідний комплекс природооблаштувальних робіт і усунути деструктивний вплив нерегульованої ренатуралізації на навколишнє середовище. Масштаби переведення ренатуралізованих сільськогосподарських угідь мають відзначатися диференційовано для конкретних меліорованих територій за результатами інвентаризації та паспортизації наявного меліоративного фонду. За даними Інституту водних проблем і меліорації НААН України орієнтований прогнозований обсяг ренатуралізації та консервації осушуваних земель (торфовищ) становить 350-400 тис. га [98].

На ренатуралізованих осушених сільськогосподарських угіддях, де протягом тривалого періоду відбувається нерегульоване заліснення, сформувалися сприятливі передумови для імплементації у вітчизняну практику розвитку лісового господарства положень Спільної аграрної політики ЄС в частині інтеграції сільського та лісового господарства. В умовах української дійсності необхідно виробити інструментарій стимулювання власників розпайованих ренатуралізованих осушених сільськогосподарських угідь стосовно їх переведення в категорію земель лісогосподарського призначення, що забезпечить подолання масштабних проявів нерегульованої ренатуралізації і дасть можливість розширити ареал поширення лісової рослинності та фауністичних ресурсів.

Більше того, ренатуралізовані осушені сільськогосподарські угіддя де-факто є сьогодні лісами і лісовкритими площами, що ставить під сумнів доцільність їх повернення у продуктивний сільськогосподарський оборот, оскільки це вимагає значних капітальних видатків на повернення у робочий стан внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд, щоб відновити сприятливий для високопродуктивного сільськогосподарського виробництва водно-повітряний режим. Та й саме перетворення стихійно заліснених земель у повноцінні земельні масиви, придатні для вирощування сільськогосподарських культур, буде супроводжуватися значними обсягами затрат, які не окупляться навіть у середньостроковій перспективі. Інституціоналізація лісів та лісовкритих площ, які утворилися на основі природної ренатуралізації осушених сільськогосподарських угідь, дасть можливість зменшити рівень

розорюваності територій, а також сформувати природно-ресурсну базу для диверсифікації сільської економіки через розвиток лісогосподарського підприємництва, мисливського господарства, зеленого та сільського туризму [94].

Сьогодні в Україні сформувалися об'єктивні передумови для підвищення рівня лісистості територій через природооблаштування самозаліснених сільськогосподарських угідь та заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та неугідь. Для необхідним є внесення змін та доповнень у Податковий та Бюджетний кодекси, які дадуть можливість диверсифікувати набір методів та інструментів економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення.

5.4 Фіскально-кредитний механізм економічного стимулювання облаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних земель та неугідь

Результативність застосування методів та інструментів економічного стимулювання облаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних земель та неугідь вирішальною мірою залежить від їх поєднання у певній логічно упорядкованій сукупності, котрею виступає фіскально-кредитний інструментарій. Формування такого інструментарію економічного стимулювання має базуватися на існуючих авторських підходах вітчизняних вчених стосовно розроблення такого роду інструментаріїв та механізмів. Наявні авторські підходи були сформульовані ще в мораторний період і не враховували комплексу земельних трансакцій, котрі почали виникати в період функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляції земельних відносин.

Також такі механізми та інструментарії не враховували основні тренди поглиблення реформи в системі управління лісами, що не давало можливості використати наявний потенціал економічного стимулювання лісокористувачів

максимальною мірою забезпечувати заліснення земель, котрі ще у попередній період піддалися природному залісненню і не є придатними для використання для потреб сільськогосподарського виробництва. При формуванні перспективної моделі фіскально-кредитного інструментарію економічного стимулювання розширення площі земель сільськогосподарського призначення доцільно проаналізувати наявний комплекс інституційних розривів та інституційних пасток, котрі не дозволяють усувати фінансовий дефіцит щодо здійснення заходів по природооблаштуванню самозаліснених сільськогосподарських угідь та неугідь.

Формування фіскально-кредитного інструментарію економічного стимулювання процесів лісовідновлення та заліснення, зокрема облаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних земель та неугідь однозначно має відштовхуватися від основних передумов, сформульованих Н.Мединською, котрі враховують значною мірою виклики воєнного часу, наслідки процесів децентралізації, запуску ринку земель сільськогосподарського призначення та дерегуляції земельних відносин. Такими передумовами виступають: погіршення агрохімічних характеристик та виведення великих площ сільськогосподарських та лісових угідь з продуктивного обігу внаслідок здійснення на їх території бойових дій; наявність значних площ замінованих земель, що унеможлиблює здійснення на їх території природоохоронних заходів; забрудненість земель внаслідок руйнації об'єктів виробничої та невиробничої інфраструктури; високий рівень розораності земель внаслідок нарощення посівних площ експортно-орієнтованих сільськогосподарських культур, що супроводжується розбалансованим та виснажливим землекористуванням; втрата великою кількістю адміністративних районів традиційної сільськогосподарської спеціалізації, яка найбільшою мірою відповідала базовим характеристикам домінуючих на їх території типів ґрунтів; розширення посівних площ гумусовибагливих сільськогосподарських культур; високий рівень хімізації сільськогосподарського виробництва внаслідок дефіциту органічних добрив та надмірного застосування препаратів захисту рослин; повільний екологічний

реінжиніринг деградованих сільськогосподарських земель; низька результативність переведення самозаліснених сільськогосподарських угідь у лісові землі, що не дає змоги підвищити рівень лісистості у малолісних районах та упередити процеси вітрової та водної ерозії ґрунтів; згортання масштабів агролісомеліоративних робіт та мляве заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь і неугідь [127]. Виокремлені Н.Мединською передумови необхідно враховувати при інституціоналізації інструментально-методологічного забезпечення фіскально-кредитного механізму економічного стимулювання процесів лісовідновлення та лісорозведення з метою розширення площі земель лісогосподарського призначення і тим самим підвищення рівня лісистості території країни в цілому. Воєнний чинник значно звузив ареал здійснення процесів лісовідновлення та лісорозведення внаслідок ведення активних бойових дій та замінування територій, особливо у прифронтових районах. Вузькі місця в системі антимонопольного регулювання концентрації земельної власності заклали вагомі стимули для використання навіть малопродуктивних сільськогосподарських угідь під посівні площі експорто-орієнтованих сільськогосподарських культур.

Прийнятним для інституціоналізації виступає авторський концепт В.Савчука стосовно формування механізму стимулювання раціоналізації аграрного природокористування в зоні осушення. Такий підхід є цінним для побудови системи економічного стимулювання розширення площі земель лісогосподарського призначення з огляду на те, що саме в зоні осушувальних меліорацій процеси самозаліснення набули найбільших масштабів. Згідно даного підходу система стимулювання раціоналізації аграрного природокористування має охоплювати інституціональні, бюджетно-податкові та кредитно-майнові стимули [182]. В спектрі інституціональних стимулів доцільно взяти на озброєння форми консультування землевласників та землекористувачів в частині доцільності трансформації самозаліснених сільськогосподарських угідь у землі лісогосподарського призначення. Створення дієвої системи консультування має забезпечити усунення проявів асиметричності інформації для різних категорій землевласників та

землекористувачів щодо можливості отримання бюджетної підтримки на упорядкування самозаліснених земель та ведення лісового господарства. Якщо бюджетно-податкові стимули вже певною мірою інституціоналізовані, а в умовах поглиблення децентралізації сформувалося підґрунтя їх використання на рівні територіальних громад, то кредитно-майнові стимули перебувають у латентному стані.

Вищим рівнем системності щодо формування механізму економічного стимулювання процесів екологізації землекористування через розвиток технологій органічного землеробства відзначається авторський підхід Ю.Заставного, який враховує вигоди та переваги децентралізації і більшою мірою пов'язаний з рівнем територіальної громади базового рівня. Підхід Ю.Заставного в частині диверсифікації методів та інструментів економічного стимулювання екологізації землекористування може бути адаптований до специфіки економічного стимулювання розширення площі земель лісогосподарського призначення. Згідно його концепту, такий механізм має охоплювати: фіскальні, бюджетні, інституційно-дорадчі та майнові методи. Фіскальні методи конкретизуються через такі інструменти: надання пільг при сплаті земельного податку та орендної плати землекористувачам; звільнення від сплати земельного податку та орендної плати землекористувачів; звільнення від сплати інших місцевих податків та зборів; податкові канікули. До бюджетних інструментів він відносить: оплата вартості трансакцій із земельними ділянками; компенсація та відшкодування втрат; пряма фінансова підтримка. Інституційно-дорадчі інструменти охоплюють: надання консультацій стосовно застосування сучасних методів та технологій; надання консультацій стосовно можливостей отримання державної бюджетної підтримки; надання консультацій щодо створення обслуговуючих кооперативів; надання консультацій щодо зміни цільового призначення окремих категорій земель та здійснення операцій купівлі-продажу земельних ділянок. Майнові методи включають такі інструменти: спрощення процедури надання земель комунальної власності в тимчасове користування; викуп земельних ділянок; реалізація угод публічно-приватного партнерства;

фінансування муніципального замовлення [80]. Для використання повною мірою перерахованих методів та інструментів для стимулювання переведення самозаліснених сільськогосподарських угідь у лісові землі доцільно сформувати пакет стимулів для органів місцевого самоврядування територіальних громад базового рівня, щоб підвищити їх заінтересованість у зростанні рівня лісистості підзвітних їм територій. Це стане поштовхом для формування інституційної підґрунтя використання фіскальних, бюджетних, інституційно-дорадчих та кредитно-майнових інструментів стимулювання процесів лісовідновлення та лісорозведення, облаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних земель та неугідь.

Вперше авторський підхід до формування механізму стимулювання переведення самозаліснених (ренатуралізованих) сільськогосподарських угідь у землі лісогосподарського призначення був сформульований Ю.Несторяком [143]. Даний механізм включає як прямі, та і непрямі стимули, які спонукатимуть власників та користувачів (домогосподарства, їх об'єднання, фермери, сільськогосподарські підприємства) самозаліснених сільськогосподарських угідь до співпраці з державними та комунальними лісовими господарствами в частині надання останніми різного роду послуг по упорядкуванню лісової рослинності. Відпрацювання механізму взаємодії між власниками самозаліснених сільськогосподарських угідь та спеціалізованими лісогосподарськими підприємствами в частині зміни цільового призначення вказаних сільськогосподарських угідь і переведення їх в категорію земель лісогосподарського призначення має відбуватися через проведення пілотного проекту в одному із заліснених регіонів – Поліському чи Карпатському економічному районі. Отримання позитивного ефекту внаслідок реалізації пілотного проекту стосовно зміни цільового призначення стихійно заліснених осушених сільськогосподарських угідь в частині дотримання лісового, земельного та природоохоронного законодавства виступить передумовою для інституціоналізації і поширення даної практики на всі території, які піддалися самозалісненню, що дасть змогу суттєво розширити ареал для відтворення і нарощення потенціалу біорізноманіття лісів.

Формування інституціонального підґрунтя для прискорення процедури зміни цільового призначення стихійно заліснених осушених сільськогосподарських угідь сформує організаційні передумови для покращення інституціонального забезпечення використання полезахисних лісових смуг (площа за різними оцінками сягає від 350 до 446 тис. га), деревно-чагарникової рослинності, лісів на землях державної власності (запасу) (приблизна площа – до 500 тис. га), самозаліснених земельних ділянок, які перебувають у приватній власності (приблизна площа: від 300 тис. до 1 млн. га). Необхідність зміни цільового призначення сільськогосподарських земель, зайнятих чагарниковою рослинністю та самозаліснених вимагатиме збільшення видатків на оформлення правовстановлюючих документів.

Впровадження у практику регуляторного впливу на діяльність землекористувачів та лісокористувачів в зоні осушення механізму стимулювання переведення ренатуралізованих осушених сільськогосподарських угідь у землі лісогосподарського призначення сформує сприятливі передумови для формування державної політики в частині використання так званих нічийних лісів, проведення належної інвентаризації самозаліснених земель, упорядкування відносин стосовно консервації земель під заліснення та спрощення процедури зміни цільового призначення сільськогосподарських земель, які де-факто є лісовими та лісовкритими площами [143].

На думку Ю.Марчука, А.Карпука, А.Кроля та Р.Буценка, формування сучасної конструкції стимулювання процесів розширення площі лісових земель залежить від забезпечення якісних зрушень в частині модернізації фінансово-економічного механізму лісогосподарювання, а це потребує масштабних змін в законодавчому та нормативно-правовому полі, тобто необхідною є трансформація інституціонального середовища фінансово-економічного регуляторного впливу на процеси розширеного відтворення лісоресурсного потенціалу. Потрібні зміни, які дадуть можливість трансформувати інституціональне середовище функціонування фінансово-економічного механізму лісогосподарювання і підвищити дієвість методів та інструментів регуляторного впливу як на постійних лісокористувачів, так і на

підприємницький сектор та сектор домогосподарств. Інституціоналізація додаткових інструментів дасть можливість охопити максимальну кількість трансакцій, пов'язаних як з господарським освоєнням лісоресурсного потенціалу, а також з використанням деревних ресурсів в різних сегментах національного господарства. На основі внесення змін у Бюджетний кодекс України, Податковий кодекс України, Лісовий кодекс України, Закон України «Про лізинг» стане можливим урізноманітнення інструментів бюджетно-податкового регулювання, зокрема вдасться упорядкувати методичне забезпечення адміністрування рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, а також результативніше застосовувати стимули розширення площі лісових земель [122].

Виходячи зі специфіки розширеного відтворення та господарського освоєння лісоресурсного потенціалу та резервів розширення площі лісових земель можна констатувати, що фіскально-кредитний механізм економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення необхідно сформувати на загальнонаціональному рівні та на рівні територіальних громад, щоб повною мірою використати можливості держави та місцевого самоврядування щодо створення сприятливих передумов для диверсифікації джерел фінансово-інвестиційного забезпечення реалізації лісогосподарських та лісоохоронних проєктів.

На загальнонаціональному рівні фіскально-кредитний механізм економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення має охоплювати широкий спектр методів та інструментів регуляторного впливу на процеси розширеного відтворення лісової складової природного багатства країни. Основними методами економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення виступають: податкове стимулювання, бюджетне стимулювання, кредитне стимулювання, інституційно-дорадче стимулювання та майнове стимулювання (рис. 5.5).

Доцільність інституціоналізації перерахованих методів економічного стимулювання впливає також з необхідності повноцінної імплементації базових положень Єдиної сільськогосподарської політики ЄС, котра передбачає

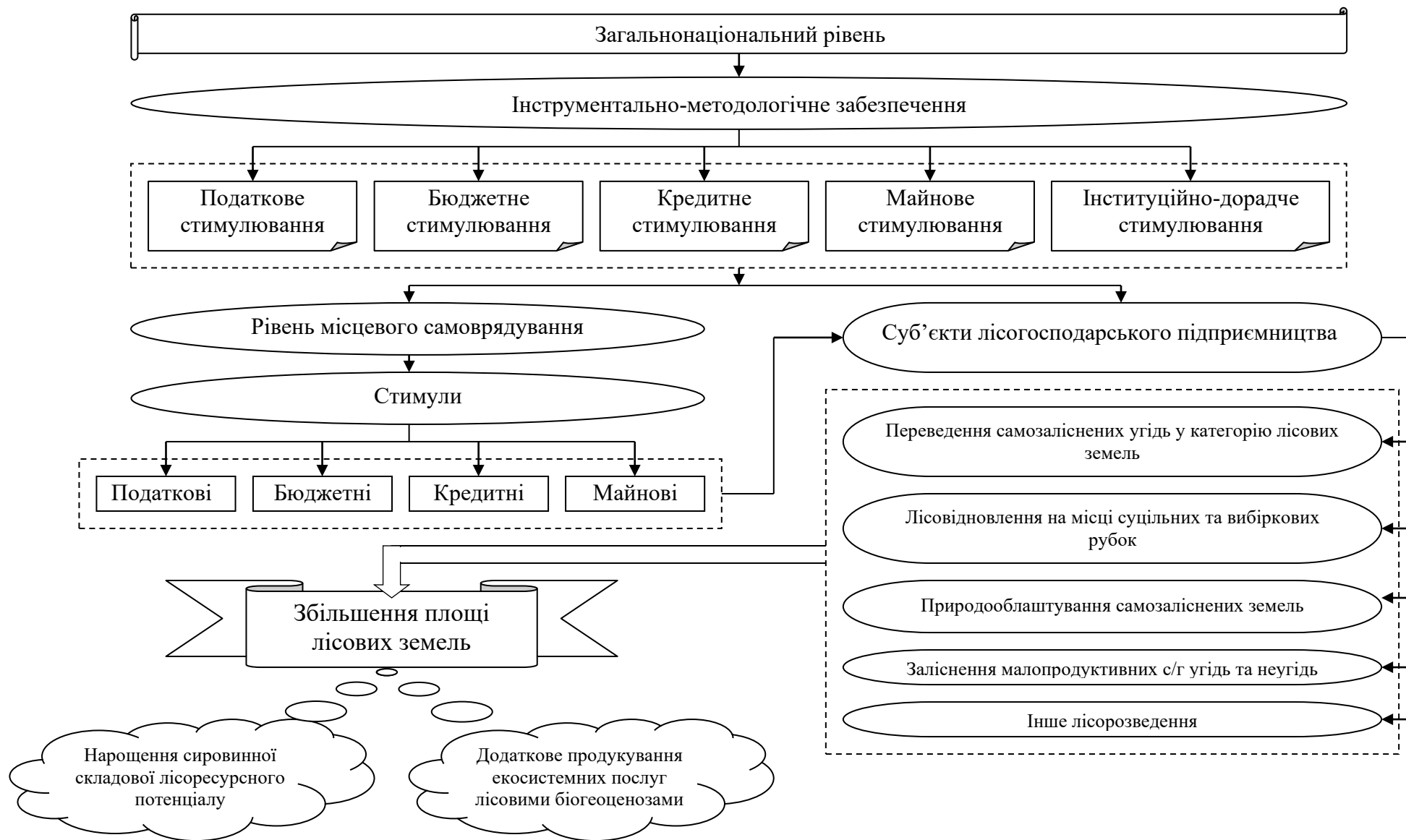

Рис. 5.5. Фіскально-кредитний механізм економічного стимулювання розширення площі лісових земель

Примітка. Розроблено автором

застосування комплексу стимулів, які підвищують заінтересованість суб'єктів аграрного бізнесу у залісенні сільськогосподарських угідь. Поширення такої практики дало можливість окремим європейським країнам суттєво підвищити рівень лісистості території і збалансувати структуру земельного фонду країни в цілому. Диверсифікація методів та інструментів економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення також необхідна для прискореного відновлення лісових біогеоценозів, яким було нанесено природо-руйнівний та еколого-деструктивний вплив активними бойовими діями ворога. Прискорені темпи лісовідновлення та лісорозведення також необхідні для виконання вимог ЄС щодо збільшення площі земель природно-заповідного фонду. Переведення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та неугідь у категорію природоохоронних земель з подальшим їх залісненням дасть змогу сформувати просторово-територіальний базис для нарощення лісового біорізноманіття.

Вказаний механізм економічного стимулювання також має детермінуватися базовими положення Глобальної кліматичної угоди, зокрема в частині продукування кисню та зв'язування вуглецю.

Вагомого значення набуває формування фіскально-кредитного механізму економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення на загальнонаціональному рівні з метою створення умов для поєднання коштів публічних бюджетів та коштів корпоративного сектора для фінансово-інвестиційного забезпечення процесів заліснення. Базовою інституціональною передумовою формування такого механізму є внесення змін та доповнень у Податковий та Бюджетний кодекси України в частині інституціоналізації інструментів економічного стимулювання процесів лісовідновлення та лісорозведення.

Ключовою складовою фіскально-кредитного механізму економічного стимулювання процесів розширення площі лісових земель виступає система податкового стимулювання. Податкове стимулювання може здійснюватися як через встановлення пільг при сплаті окремих прямих та непрямих податків, так і через звільнення від сплати окремих видів податків. Застосування інструментів податкового стимулювання заліснення малопродуктивних

сільськогосподарських угідь спостерігається у країнах ЄС і відзначається високим рівнем результативності. Бюджетне стимулювання передбачає використання інструментів субсидіювання, субвенціювання та дотування. Зокрема, вже тривалий період використовується інструмент надання природоохоронних субвенцій з державного бюджету бюджетам нижчого таксономічного рівня. Такого роду субвенції надаються для здійснення природоохоронних заходів, які стосуються комунальної природоохоронної інфраструктури та комунальних природно-ресурсних активів.

Певний потенціал нарощення обсягів фінансово-інвестиційного забезпечення охорони навколишнього природного середовища на муніципальному рівні знаходиться у площині використання інструменту надання субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення природоохоронних заходів на об'єктах комунальної власності, що регламентується відповідною Постановою Кабінету Міністрів України [171]. Необхідною умовою отримання субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення природоохоронних заходів на об'єктах комунальної власності є співфінансування з місцевих бюджетів у розмірі не менше ніж 10 відсотків загальної кошторисної вартості природоохоронного заходу, залучення на ці цілі інших джерел, не заборонених законодавством. Ще однією умовою надання субвенцій на фінансування природоохоронних заходів є наявність програм з охорони навколишнього природного середовища.

Інструмент субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення природоохоронних заходів на об'єктах комунальної власності використовувався в попередні періоди. Зокрема, були надані значні суми субвенцій з державного бюджету обласним бюджетам для ліквідації наслідків стихійного лиха, що сталося 23-27 липня 2008 року. У 2012 році була профінансована субвенція з державного бюджету обласному бюджету Івано-Франківської області для здійснення природоохоронних заходів із видалення, перевезення та утилізації небезпечних відходів гексахлорбензолу у зоні консервації Домбровського кар'єру в Калуському районі.

Інструмент субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на

здійснення природоохоронних заходів використовується надто мляво, оскільки місцеві бюджети не мають можливості виконати вимоги щодо співфінансування. Виконання цих вимог стане можливим за умови зміни співвідношення розподілу екологічного податку в бік збільшення частки його концентрації у місцевих бюджетах. Більше того, коли екологічний податок, закріплений за місцевими бюджетами, буде надходити до спеціального фонду місцевого бюджету відповідного таксономічного рівня [171].

Доцільність використання природоохоронних субвенцій пояснюється також суттєвим розширення площі сільськогосподарських земель комунальної власності, оскільки внаслідок дерегуляції земельних відносин у 2021 році територіальні громади базового рівня отримали значні площі сільськогосподарських земель державної власності поза межами населених пунктів. За експертними оцінками значна частина сільськогосподарських земель, які були передані у комунальну власність, вже тривалий період піддається природному залісненню, що фактично їх перетворює у вкриті лісом площі. Природоохоронна субвенція за таких умов має спрямовуватися на природооблаштування самозаліснених сільськогосподарських угідь, щоб профінансувати комплекс необхідних лісогосподарських заходів відповідно до вимог ведення невиснажливого та безперервного лісового господарства. Використання такого інструменту бюджетного стимулювання дасть можливість прискорити процеси розширення площі лісових земель і сформувати просторово-територіальний базис для розширеного відтворення та господарського освоєння лісоресурсного потенціалу.

Прикметною рисою наявної системи економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення є фактична відсутність підсистеми кредитного стимулювання. Певною мірою така ситуація пояснюється нерозвиненістю вітчизняної фінансово-банківської системи та недостатнім рівнем концентрації позикового капіталу. Надмірно високі процентні ставки під які комерційні банки надають кредитні ресурси унеможливають застосування інструментів кредитного стимулювання. Ситуація змінилася в останні роки, оскільки було інституціоналізовано ринок земель сільськогосподарського

призначення та проведено дерегуляцію земельних відносин, що створило передумови для здійснення іпотечно-заставних операцій, що підвищує можливість реального запуску ринку позикового капіталу в системі розширення площі земель лісогосподарського призначення. Створення спеціалізованих фінансово-банківських установ, котрі спеціалізуються на кредитуванні проєктів прерозподілу земельної власності, підвищить ймовірність отримання кредитних ресурсів за прийнятними для суб'єктів підприємницької діяльності ставками. Державні комерційні банки повинні кредитувати постійних лісокористувачів в частині розбудови ними інфраструктури лісовідновлення і лісорозведення.

Одним із блоків фіскально-кредитного механізму економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення є майнове стимулювання. Інструментом майнового стимулювання виступає надання державними органами та органами місцевого самоврядування земельних ділянок спеціалізованим лісогосподарським підрозділам для здійснення на цих ділянках процесів лісорозведення. Земельна дерегуляція 2021 року на порядки збільшила банк сільськогосподарських земель комунальної власності, що водночас розширило потенціал майнового стимулювання суб'єктів лісогосподарського підприємництва на муніципальному рівні. Також доцільно сформувати критеріальну базу для передачі постійним лісокористувачам самозаліснених сільськогосподарських угідь для здійснення на них науково обґрунтованих лісогосподарських заходів і нарощення тим самим сировинної складової лісоресурсного потенціалу та потенціалу екосистемних послуг, котрі продукуються лісовими біогеоценозами.

Невід'ємною складовою фіскально-кредитного механізму економічного стимулювання розширення площі земель лісогосподарського призначення є блок інституційно-дорадчого стимулювання. Тобто постійному лісокористувачу, котрий здійснює процеси лісовідновлення та лісорозведення, природооблаштування самозаліснених угідь, надається безоплатна консультативна допомога щодо можливостей отримання грантових та кредитних коштів, оформлення землевпорядної документації. Результативне використання інструментів інституційно-дорадчого стимулювання дасть змогу

донести лісокористувачам всю необхідну інформацію про наявність фінансових преференцій в частині лісовідновлення та лісорозведення і усунути прояви асиметричності інформації для різних категорій суб'єктів лісогосподарського підприємництва.

Перераховані складові фіскально-кредитного механізму економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення на загальнонаціональному рівні певною мірою здійснюють регуляторний вплив на органи місцевого самоврядування та суб'єкти лісогосподарського підприємництва. Зокрема інститут природоохоронних субвенцій для природооблаштування самозаліснених земель виступає стимулом для органів місцевого самоврядування забезпечувати переведення самозаліснених сільськогосподарських угідь у категорію лісових земель. Водночас поглиблення децентралізації влади, бюджетно-фіскальної децентралізації та завершення процесу створення укрупнених територіальних громад сформували передумови для формування фіскально-кредитного механізму економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення на місцевому рівні.

Поряд з інструментами економічного стимулювання процесів лісовідновлення та лісорозведення, котрі інституціоналізовано на загальнонаціональному рівні, варто використовувати інструменти такого стимулювання на рівні органів місцевого самоврядування. Мова йде про податкові, бюджетні, кредитні та майнові інструменти-стимули. Такі інструменти-стимули мають мотивувати постійних лісокористувачів реалізовувати проекти підвищення рівня лісистості як країни в цілому, так і територіальних утворень. Податковим стимулом виступає зниження ставок земельного податку та орендної плати за користування земельними ділянками за умови реалізації проєктів лісовідновлення та лісорозведення.

Незважаючи на те, що окремими міжнародними та європейськими конвенціями негативно сприймаються різного роду преференції, дієвим бюджетно-податковим стимулом раціоналізації аграрного природокористування в зоні осушення слід вважати надання пільг при сплаті земельного податку та орендної плати за землю відповідно землевласникам та

землекористувачам, які реалізують проекти реінжинірингу осушених сільськогосподарських угідь, що були деградовані і порушені у попередні періоди. Це дасть можливість у короткостроковій і довгостроковій перспективі повернути в продуктивний сільськогосподарський оборот значні площі сільськогосподарських земель без нанесення шкоди навколишньому природному середовищу.

Також потребує введення такий бюджетно-податковий стимул як надання у користування осушених сільськогосподарських угідь за нульовою ставкою орендної плати суб'єктам господарювання, які використовують ці землі для здійснення на них агролісомеліоративних робіт, зокрема упорядкування існуючих і створення нових захисних лісових смуг. Створення нових захисних лісових смуг збільшить площу сільськогосподарських угідь, яка буде менше піддаватися ерозії та дефляції ґрунтів, а також на якій буде зведено до мінімуму втрати врожаю унаслідок покращення водно-повітряного режиму.

З метою надання додаткових стимулів стосовно розбудови інфраструктури попередження підтоплень сільськогосподарських угідь важливого значення набуває часткове звільнення від відшкодування втрат сільського та лісового господарства суб'єктів господарювання, які використовують окремі території лісового фонду та сільськогосподарські угіддя для формування техніко-технологічних комплексів по упередженню підтоплень та зміцненню стійкості агро- та лісоландшафтів [182].

Садіння та сприяння природному відновленню лісових ресурсів є також важливим напрямом комплексного використання лісоресурсного потенціалу в рамках державної політики, спрямованої на доведення лісистості території України до оптимального рівня. Основними суб'єктами економічної діяльності у цьому напрямку можуть бути: місцеве населення на договірних засадах, малі приватні підприємства та громадяни-підприємці, а також державні лісгосподарські підприємства, комунальні лісгосподарські підприємства, орендні підприємства та господарські товариства різних видів. Серед найбільш прийнятних інструментів прямого стимулювання на цьому етапі можуть бути:

- державне тарифне регулювання оплати праці найманих працівників –

через встановлення прогресивних коефіцієнтів для збільшення тарифних ставок та відрядних розцінок на вказаних роботах;

- безоплатне вироблення документації на приватне володіння лісами для тих приватних власників земельних ділянок, які самостійно здійснюють лісорозведення та лісовідновлення;

- надання державних дотацій приватним структурам, які на договірних засадах здійснюють лабораторні та польові дослідження, проводять садіння та сприяння природному відновленню лісових ресурсів;

- повна або часткова компенсація з бюджету або спеціальних фондів коштів на проведення заходів щодо залучення місцевого населення до виконання робіт з садіння лісу та сприяння його природному поновленню;

- передбачення можливості зменшення орендної плати відповідно до вкладень орендаря у лісовідновлення;

- активізація процесів державного та недержавного страхування лісових ресурсів з метою посилення контролю за ходом їх росту та забезпечення належного рівня екологічної безпеки в умовах глобальних змін клімату.

Дієвими інструментами непрямого стимулювання розвитку цього напрямку використання лісоресурсного потенціалу можуть стати:

- спрощення процедури виділення та передачі непродуктивних земель під посадку лісу, перш за все, через зменшення кількості необхідної дозвільної документації та внесення відповідних змін до земельного та лісового кадастрів;

- розширення повноважень місцевих громад в питаннях виділення земель під лісопосадку, якщо доцільність та економічну ефективність лісорозведення на таких землях доведено на регіональному чи національному рівні;

- затвердження програм озеленення населених пунктів та навколишніх територій з метою зниження рівня антропогенного навантаження на довкілля та розширення комплексу рекреаційних послуг населенню;

- впровадження обов'язкової сертифікації лісових ресурсів за міжнародними стандартами, що дозволить посилити контроль якості усіх робіт з садіння лісу та сприяння його природному відновленню, а також створить умови для виходу на нові закордонні ринки збуту із сертифікованою

лісопродукцією [127].

Бюджетним стимулом є фінансування проєктів підвищення рівня лісистості території, підпорядкованої відповідній територіальній громаді, в рамках реалізації місцевих програм лісовідновлення та лісорозведення. Результативно бюджетні стимули щодо лісовідновлення та лісорозведення можуть бути використані за умови формування місцевих фондів охорони земель на основі акумуляції в таких фондах частини плати за землю.

Зокрема, Н.Мединська переконана, що ключовим моментом формування системи економічного стимулювання екологобезпечного землекористування є створення спеціальних фінансових фондів у місцевих бюджетах, кошти котрих мають використовуватися для фінансового забезпечення стимулювання раціонального використання та охорони земель. Виходячи з того, що Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні закріплює реалізацію природоохоронних заходів за обласним рівнем місцевої влади, тому доцільним є формування мережі Обласних фондів охорони земель (ОФОЗ). Наповнення такого фонду має відбуватися за рахунок коштів, котрі акумулюються у місцевих бюджетах на основі вилучення та перерозподілу різних форм земельної ренти. Одним з пріоритетних напрямів використання коштів ОФОЗ має стати фінансування процесів екологічного реінжинірингу земель зони бойових дій, зокрема територій, котрі тимчасово перебували під окупацією ворожих військ. Пошкодження різних категорій земель внаслідок використання різноманітних видів вогневого впливу, руйнації об'єктів виробничої і невиробничої інфраструктури та об'єктів житлової нерухомості, витоку забруднюючих речовин потребує їх екологічного реінжинірингу для того, що зробити їх придатними для використання у продуктивному господарському обігу. У першу чергу екологічний реінжиніринг необхідно здійснити для земель населених пунктів, сільськогосподарських угідь та лісових земель, де здійснювалися бойові дії [127]. Зона бойових дій також охопила лісові землі, що призвело до деградації лісових біогеоценозів і на таких землях доцільною є реалізація проєктів їх природооблаштування через лісовідновлення та екологічний реінжиніринг. З

огляду на це пріоритетом витрачання коштів обласних фондів охорони земель має стати фінансування заходів лісовідновлення та лісорозведення на територіях, які були охоплені активними бойовими діями. Також кошти такого роду фондів доцільно використовувати для фінансування заходів щодо природооблаштування самозаліснених сільськогосподарських угідь і їх подальшого переведення у категорію лісових земель.

Кредитні стимули на рівні місцевого самоврядування вдасться використати за умови створення муніципальних фінансово-банківських установ та випуску муніципальних зелених облігацій. Компенсації мають підлягати відсоткові ставки за короткостроковими кредитами, залученими для покриття виробничих витрат, пов'язаних із закупівлею посадкового матеріалу для потреб лісовідновлення та лісорозведення, і середньо- та довгостроковими кредитами, залученими для придбання основних лісгосподарських засобів. В контексті нарощення обсягів фінансово-інвестиційного забезпечення природооблаштувальних робіт на самозаліснених землях важливого значення набуває такий механізм залучення «зелених» інвестицій як емісія муніципальних боргових зобов'язань під реалізацію природоохоронних проєктів. Тобто муніципалітет, здійснюючи емісію такого роду боргових цінних паперів, виходить на фінансовий ринок з метою залучення грошових коштів для реалізації природооблаштувальних та природоексплуатаційних проєктів. У даному контексті необхідно максимальною мірою використати позитивну практику тих муніципалітетів, особливо Західного регіону, що мають досвід емісії муніципальних боргових зобов'язань [93].

В умовах децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування необхідно формувати сучасну модель фінансування природоохоронної та природо-експлуатаційної діяльності на рівні територіальної громади. Базовою інституціональною передумовою формування фіскально-кредитного механізму економічного стимулювання розширення площі лісових земель в умовах децентралізації, яка передбачає перенесення застосування частини методів та інструментів регуляторного впливу на природокористувачів на регіональний та місцевий рівень (на рівень територіальних громад обласного та базового рівня),

виступає Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [93]. Згідно цієї Концепції завдання, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища, концентруються на обласному рівні.

Також Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні регламентує надання органам місцевого самоврядування доступу до залучення кредитних ресурсів для інвестиційного розвитку шляхом спрощення процедур погодження запозичень і місцевих гарантій та збалансування їх із способами державного контролю, спрямованого на запобігання банкрутству об'єктів права комунальної власності. Підвищення рівня доступності кредитних ресурсів виступає важливою умовою зменшення інвестиційного дефіциту в системі охорони навколишнього природного середовища за рахунок диверсифікації непублічних джерел інвестування проєктів модернізації об'єктів природоохоронної інфраструктури [127].

Також диверсифікації джерел фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронної діяльності сприяє надання територіальним громадам права розпоряджатися земельними ресурсами в межах своєї території, об'єднувати свої майно та ресурси в рамках співробітництва територіальних громад для виконання спільних програм та більш ефективного надання публічних послуг населенню суміжних територіальних громад [177]. Дане положення є дуже важливим в частині налагодження міжмуніципального співробітництва щодо заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та неугідь.

Майновим стимулом на місцевому рівні виступає передача земельних ділянок суб'єктам лісогосподарського підприємництва для здійснення процесів лісовідновлення та лісорозведення.

Поєднання методів та інструментів економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення, які інституціоналізовано на загальнонаціональному рівні і на рівні територіальних громад, дасть змогу отримати позитивний синергетичний ефект, що проявлятиметься у збільшенні кількості переведень самозаліснених угідь у категорію лісових земель,

своєчасному лісовідновленні на місці суцільних та вибіркових рубок, зростанні площі здійснення заходів з природооблаштування самозаліснених земель, збільшенні площ заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та неугідь, використанні сучасних методів та технологій лісорозведення. У підсумку це дасть можливість збільшити площі лісових земель та розширити просторово-територіальний базис для нарощення сировинної (деревна та недеревна лісосировина) складової лісоресурсного потенціалу і додаткового продукування екосистемних послуг лісовими біогеоценозами. Результативна комерціалізація екосистемних послуг лісів, тобто залучення у господарський обіг рекреаційної, середовищезахисної, водорегулюючої, агролісомеліоративної функцій, дасть можливість підвищити інвестиційну привабливість лісового бізнесу, незважаючи на значний часовий лаг між посадкою та стиглістю лісових культур.

Висновки до Розділу 5

1. Встановлено, що сучасне інституціональне забезпечення системи економічного стимулювання раціоналізації землекористування оцінюється експертами як недостатньо задовільне, що вимагає умонтування комплексу інституціональних норм як в систему регулювання землекористування, так і в систему перерозподілу земельних активів. Особливою складністю відзначається удосконалення інституціонального забезпечення фінансово-економічного механізму регулювання землекористування, оскільки надмірна звуженість специфікації фіскальних регуляторів та джерел інвестування відтворення та охорони земель не дозволяє повною мірою упереджувати прояви виснаження та деградації земельно-ресурсного потенціалу.

2. Обґрунтовано, що фінансування відтворення та охорони земельних ресурсів сьогодні відзначається надмірною обмеженістю форм, засобів та джерел фінансового забезпечення проектів відновлення земельно-ресурсного потенціалу та охорони різних категорій земель. Потенційним джерелом фінансування заходів щодо розширеного відтворення земельно-ресурсного

потенціалу могли б бути кошти Зведеного бюджету України, отримані внаслідок продажу земель. На національному, регіональному та муніципальному рівнях не закріплено норми про відрахування частини надходжень за продаж земельних ділянок на відтворення та охорону земельно-ресурсного потенціалу. Подібна ситуація із коштами, накопиченими у місцевих бюджетах за рахунок надходжень плати за землю (земельного податку з юридичних та фізичних осіб, орендної плати з фізичних та юридичних осіб). Варто було б повернути практику 90-х років, коли частина надходжень плати за землю в обов'язковому порядку спрямовувалася на заходи, пов'язані з відтворенням та охороною земель.

3. Доведено, що диверсифікація форм та засобів фінансування відтворення та охорони земельних ресурсів має базуватися на належності відповідного земельного активу до конкретного сектору землекористувачів. Мова йде про сектор державного управління, сектор муніципального управління та корпоративний сектор і сектор домашніх господарств. У секторі державного управління основними джерелами фінансування виступають кошти державного та місцевих бюджетів, а також кошти, отримані у зв'язку з реалізацією проєктів в рамках міжнародних природоохоронних конвенцій. У секторі муніципального управління разом з коштами місцевих бюджетів надійним джерелом фінансування відтворення та охорони земельних ресурсів могли б стати доходи, отримані у зв'язку з подальшою інституціоналізацією земельно-іпотечних відносин. У корпоративному секторі та секторі фермерських і домашніх господарств вагомим чинником нарощення обсягів фінансування проєктів відтворення та охорони земель виступають стимули, які потребують додаткової інституціоналізації через внесення змін у земельне законодавство.

4. Дослідження показали, що удосконалення фінансового механізму регулювання земельних відносин має відбуватися на основі розширення набору інструментів фіскального регулювання та стимулювання раціоналізації землекористування і розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу, що дасть змогу підвищити дієвість впливу земельної ренти, яка акумулюється у місцевих бюджетах, на реалізацію проєктів соціально-

економічного розвитку територіальних громад, проєктів відтворення земельної складової природного багатства.

5. Обґрунтовано, що перспективна модель фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування має охоплювати розширену специфікацію фіскальних інструментів та фінансово-економічних гарантій, фінансово-економічних санкцій, компенсацій та стягувань з метою підвищення дієвості впливу земельної ренти, яка утворюється в процесі використання та перерозподілу земельних ресурсів, на реалізацію проєктів соціально-економічного розвитку територіальних громад, проєктів відновлення та відтворення земельно-ресурсного потенціалу.

6. Встановлено, що в умовах дерегуляції земельних відносин сформувалися сприятливі передумови для суттєвого збільшення масштабів лісорозведення за рахунок заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь, котрі були переведені із державної у комунальну форму власності. При цьому вирішального значення набуває завдання формування сучасного інструментарію стимулювання процесів заліснення, щоб розширити ареал нарощення лісоресурсного потенціалу та збалансувати земельний фонд окремих регіонів та територіальних громад базового рівня. Нинішній перелік інституціоналізованих інструментів економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення є надмірно звуженим, тому не забезпечує очікуваних результатів.

7. Обґрунтовано, що ключовою складовою фіскально-кредитного механізму економічного стимулювання процесів розширення площі лісових земель має виступати система податкового стимулювання. Податкове стимулювання може здійснюватися як через встановлення пільг при сплаті окремих прямих та непрямих податків, так і через звільнення від сплати окремих видів податків. Застосування інструментів податкового стимулювання заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь спостерігається у країнах ЄС і відзначається високим рівнем результативності. Бюджетне стимулювання повинно передбачати використання інструментів субсидіювання, субвенціювання та дотування. Зокрема, вже тривалий період

використовується інструмент надання природоохоронних субвенцій з державного бюджету бюджетам нижчого таксономічного рівня. Такого роду субвенції надаються для здійснення природоохоронних заходів, які стосуються комунальної природоохоронної інфраструктури та комунальних природно-ресурсних активів.

8. Доведено, що поєднання методів та інструментів економічного стимулювання лісовідновлення та лісорозведення, які інституціоналізовано на загальнонаціональному рівні і на рівні територіальних громад, дасть змогу отримати позитивний синергетичний ефект, що проявлятиметься у збільшенні кількості переведень самозаліснених угідь у категорію лісових земель, своєчасному лісовідновленні на місці суцільних та вибіркових рубок, зростанні площі здійснення заходів з природооблаштування самозаліснених земель, збільшенні площ заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та неугідь, використанні сучасних методів та технологій лісорозведення.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі за сукупністю отриманих результатів вирішено важливу наукову проблему – розроблено еколого-економічні засади та інституційне підґрунтя формування фінансового механізму регулювання земельних відносин в Україні з урахуванням воєнних, продовольчих, євроінтеграційних та децентралізаційних викликів.

1. Здійснено сутнісно-змістовну характеристику земельних відносин, яка передбачає розгляд земельних відносин як інституційно-системної архітекτονіки взаємозв'язків, взаємодій, взаємовпливів та трансакцій між органами публічної влади, суб'єктами підприємницької діяльності та домогосподарствами щодо володіння, користування та розпоряджання земельними ресурсами, становлення системи землеустрою, моніторингу земель, земельного кадастру, формування, розподілу та перерозподілу фінансових фондів на основі акумуляції плати за землю та коштів від продажу земель, застосування інструментів економічного стимулювання відтворення, охорони та захисту земельно-ресурсного потенціалу, комерціалізації екосистемних послуг, які продукуються різними категоріями земель.

2. Удосконалено категоріально-термінологічний апарат, зокрема визначення поняття «фінансовий механізм регулювання земельних відносин», яке трактує фінансовий механізм регулювання земельних відносин як сукупність форм, методів, інструментів та важелів оціночного, бюджетно-податкового, грошово-кредитного, цінового, відшкодувального, компенсаційного та майнового спрямування, які забезпечують проведення нормативної та експертної грошової оцінки земель, ідентифікацію бази справляння плати за землю, здійснення операцій купівлі-продажу земель та фіскальне регулювання земельних трансакцій, реалізацію іпотечно-заставних операцій, формування фінансових фондів відтворення, охорони та захисту земель, застосування прийомів економічного стимулювання раціонального землекористування.

3. Розроблено теоретико-методологічну архітектуру дослідження процесів становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин, базисом якої виступає комплекс фундаментальних та функціональних принципів (рентних оцінок, інклюзивності, еквівалентного розподілу земельної ренти, розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу, соціальної та екологічної відповідальності, просторово-часового континууму), що визначають набір підходів дослідження (відтворювальний, синергетичний, секторальний, територіальний, когнітивний), котрі, у свою чергу, реалізуються через застосування комплексу загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання (аксіоматичний, абстрактно-логічний, системного та інституційного аналізу, економіко-статистичний, регресійне та когнітивне моделювання, інституційне проєктування)

4. Сформовано інструментально-методологічне забезпечення фінансового механізму регулювання земельних відносин в Україні, яке ґрунтується на специфікації інституційно-фінансових передумов (система моніторингу земель, землеустрою, земельного кадастру; форми власності на земельні активи; ринок земель, іпотечно-заставні відносини; нормативна та експертна грошова оцінка земель), що детермінують інституціоналізацію методів, інструментів та важелів (оподаткування; ціноутворення; бюджетне та внутрішньо-корпоративне фінансування; стимулювання; відшкодування та санкції) фінансового впливу на землевласників та землекористувачів, а також на земельні трансакції.

5. Обґрунтовано пріоритети імплементації у вітчизняну практику формування фінансового механізму регулювання земельних відносин окремих складових комплексної системи відшкодування втрат власникам землі, яка функціонує в США, зокрема Програм збереження земель, Програм страхування сільськогосподарських культур, Програм компенсації для власників лісових угідь, формування Фондів ліквідації наслідків природних катастроф, застосування компенсацій за вилучення земель, які передбачають диверсифікацію джерел фінансування заходів по відтворенню, відновленню та охороні земель на основі коштів публічних бюджетів, страхових фондів,

екологічних фондів та організацій, коштів, акумульованих на основі продажу спеціальних облігацій та реалізації угод публічно-приватного партнерства.

6. Розроблено методологічний підхід до проведення порівняльної комплексної оцінки ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин в розрізі адміністративних областей України, яка базується на розрахунку інтегрального індексу на основі індивідуальних індексів за трьома групами критеріїв (фіскальна ефективність регулювання землеволодінь та землекористувань; бюджетна ефективність регулювання використання публічних земельних активів; цінова ефективність регулювання ринку сільськогосподарських земель), що дало можливість згрупувати адміністративні області за низьким, середнім та високим рівнем ефективності фінансового регулювання земельних відносин для подальшої диференціації застосування антикризових, стабілізаційних та стимулюючих інструментів.

7. Сформовано методичний інструментарій оцінювання еколого-економічної ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин, яке передбачає встановлення тісноти зв'язку між результируючим показником (сумою капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, поверхневих та підземних вод) та окремими предикторами (надходження земельного податку до місцевих бюджетів; надходження орендної плати до місцевих бюджетів; питома вага земельного податку у надходженнях плати за землю до місцевих бюджетів).

8. Розроблено методичний інструментарій виявлення асиметрії в надходженнях плати за землю до бюджетів місцевого самоврядування в розрізі адміністративних областей України, який передбачає розрахунок узагальнюючого індексу міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до бюджетів територіальних громад базового рівня на основі індивідуальних індексів (індивідуального індексу показника частки міських територіальних громад у сукупних надходженнях плати за землю до публічних бюджетів України; індивідуального індексу показника частки селищних територіальних громад у сукупних надходженнях плати за землю до публічних бюджетів України; індивідуального індексу показника частки сільських

територіальних громад у сукупних надходженнях плати за землю до публічних бюджетів України).

9. Запропоновано методичний підхід до параметризації взаємозв'язку між адмініструванням плати за землю та бюджетним потенціалом соціально-економічного піднесення територіальних громад, який передбачає розрахунок узагальнюючого індексу дієвості впливу надходжень плати за землю на фінансову самодостатність територіальних громад базового рівня на основі індивідуальних індексів (індивідуального індексу показника частки плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів міських територіальних громад; індивідуального індексу показника частки плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів селищних територіальних громад; індивідуального індексу показника частки плати за землю у податкових надходженнях до бюджетів сільських територіальних громад).

10. Сформовано інституційно-методологічну платформу трансформації системи земельного оподаткування, яка передбачає реалізацію комплексу трансформаційно-стабілізуючих заходів (застосування підвищувальних коефіцієнтів при оподаткуванні невикористовуваних земель; оподаткування зниження якісних характеристик земель; додаткове оподаткування монопольного використання земель; оподаткування доходів від земельних трансакцій; формування у місцевих бюджетах спеціальних фондів охорони земель), спрямованих на усунення інституційних пасток (інституційна невизначеність плати за землю як складової оподаткування власності; недостатня диференціація ставок земельного податку та орендної плати; перегини у пільговому оподаткуванні земель; недостатній вплив оподаткування на земельні трансакції; недосконалість інструментарію індексації ставок земельного податку; хронічний характер проблем обліково-інвентаризаційного забезпечення землекористування) та інституційних розривів (низький рівень стимулюючого впливу земельного оподаткування на процеси охорони та захисту земель; дискретний податковий тиск на використання окремих категорій земель; штучне звуження бази стягнення плати за землю; скорочення

реального обсягу надходжень плати за землю до місцевих бюджетів; нецільове використання акумульованих у місцевих бюджетах земельних платежів).

11. Розроблено компенсаційний механізм екологічного реінжинірингу порушених земель, який передбачає здійснення реінжинірингових заходів у державному, комунальному, корпоративному секторах та в секторі домашніх господарств на основі диференціації джерел (корпоративні, публічні та глобальні фінанси, фінанси домогосподарств), методів (програмування, інвестування, страхування, сек'юритизація, стимулювання, фондування) та інструментів (податкові, кредитні та митні пільги, субвенції та дотації, компенсації, відшкодування, страхові внески, ціни та тарифи, зелені облігації, краудфандинг) фінансування.

12. Сформовано фіскально-кредитний механізм економічного стимулювання розширення площі лісових земель, який передбачає застосування інструментів податкового, бюджетного, кредитного, майнового та інституційно-дорадчого стимулювання переведення самозаліснених угідь у категорію лісових земель, лісовідновлення на місці суцільних та вибіркових рубок, природооблаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та неугідь та інших видів лісорозведення з диференціацією на загальнонаціональному рівні та на рівні територіальної громади базового рівня.

13. Здійснено теоретичну аргументацію формування місцевих бюджетних цільових фондів відтворення, охорони та захисту лісових земель, які були порушені внаслідок воєнних дій та еколого-деструктивної діяльності природокористувачів, на основі акумуляції 50% податку на лісові землі та рентної плати за користування надрами для видобутку бурштину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автоматизація процесів розмінування та використання ШІ: Міністерство економіки та Palantir підписали угоду про партнерство. *Міністерство економіки України*. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/avtomatyzatsiia-protsesiv-rozminuvannia-tavykorystannia-shi-ministerstvo-ekonomiky-pidpysalo-uhodu-pro-partnerstvo-ztekhnohichnoiu-kompaniieiu>.
2. Агрохолдинги України. [Електронний ресурс]. URL: <https://tripoli.land/agrokholdingi-ukrainy>.
3. Аналіз наповнення місцевих бюджетів коштами від земельних ресурсів (на прикладі громад-партнерок Програми USAID DOBRE). [Електронний ресурс]. URL: <https://decentralization.ua/news/18456>.
4. Андрєєва Н., Козловцева В. Організаційно-економічне забезпечення екологічно чистого виробництва в агропромисловій сфері: форми, методи та інструменти. *Економіст*. 2018. №9. С. 14–19.
5. Андрєєва Н.М., Козловцева В.А. Екологічне чисте виробництво в системі екологічного підприємництва (систематика наукового бачення та взаємозв'язку. *Економічні інновації*. 2012. Вип. 48. С. 8–17.
6. Андрєєва Н.М., Козловцева В.А. Політика екологізації та активізації економічної діяльності суб'єктів господарювання агропромислового комплексу України. *Економічні інновації*. 2014. Вип. 57. С. 32–42.
7. Арбузов С.Г., Колобов Ю.В., Міщенко В.І., Науменкова С.В. Банківська енциклопедія. Київ. Центр наукових досліджень Національного банку України. Знання, 2011. 504 с.
8. Батир Ю.Г. Державне управління і регулювання лісовим господарством України. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*. Серія: Державне управління. 2019. Вип. 1. С. 77–84.
9. Беліменко С.В., Паляничко Н.І. Структура фіскального механізму в контексті розвитку збалансованого лісогосподарського землекористування.

Агросвіт. 2024. №6. С. 149–157.

10. Білецька Г. Плата за землю: види та особливості. *Юридичний журнал*. 2010. №12. С. 52–54.

11. Білоус-Осінь Т., Койчева О. Теоретико-правові аспекти адміністрування земельного податку. *Юридичний вісник*. 2019. №3. С. 31–37.

12. Бобох Н.М. Оподаткування землі як об'єкта нерухомого майна в Україні. *Формування ринкової економіки в Україні*. 2011. Вип. 16. С. 30–35.

13. Богатирьова Є.М. Плата за землю як джерело наповнення місцевих бюджетів України. *Ефективна економіка*. 2018. №6. [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2018_6_30.

14. Бойко А.О. Теоретичні основи та принципи державної політики у сфері земельних відносин в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. №16. С. 114–122.

15. Боклаг В.А. Механізми державного управління земельними відносинами в Україні. 2014. [Електронний ресурс]. URL: <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/PublicAdministration/vol2/7.pdf>.

16. Бондаренко В.Л. Різниця між платою за землю та земельним податком: теоретичні міркування та реальна нормотворча практика. *Актуальні проблеми економіки*. 2004. №8(38). С. 27–34.

17. Бондарчук Н.В., Кручко А.С. Актуальні питання правового регулювання плати за землю в умовах глобалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. №10. 2021. С. 265–268.

18. Борисова І.С. Використання фінансового механізму в регулюванні ринкових відносин. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. Вип.3. Т.2. Економічні науки. 2011. С. 225–231.

19. Буркинський Б. Екологічно чисте виробництво: наукові засади впровадження та розвитку. *Вісник Національної академії наук України*. 2006. №5. С. 11–17.

20. Василенко О.Г., Лабенко О.М. Ефективність оподаткування сільськогосподарських угідь та адміністрування екологічної ренти. *Економіка та суспільство*. 2025. Випуск 80. [Електронний ресурс]. URL:

21. Василик Н.М. Механізми стимулювання комплексного використання лісоресурсного потенціалу в ринкових умовах. *Економіст*. 2010. №8. С. 42–45.

22. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Редкол.: М.В. Шульга (голова) та ін. Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2019. Т. 16. Земельне та аграрне право. 696 с.

23. Власенко І.В. Еколого-економічні засади сільськогосподарського природокористування в контексті сталого розвитку України. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д.е.н. спец. 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища». К., 2015. 40 с.

24. Волохова І.С. Місцеві податки та збори в доходах місцевих бюджетів України: наслідки проведених реформ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. С. 51–54.

25. Гайдуцький І.П. Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання (Доповідь на Вченій раді Інституту та прогнозування НАН України, 1 жовтня 2015 р., представленій на здобуття державної премії в галузі науки і техніки). *Економіка АПК*. 2015. №11(253). С. 5–13.

26. Гальчинский А. Земля и собственность. *Зеркало недели*. 2005. №43. С. 9.

27. Гарнага О.М. Організаційно-економічні вектори регулювання ринку землі сільськогосподарського призначення. *Вісник НУВГП*. 2020. №1(89). С. 48–57.

28. Гасанов С., Голян В. Фіскальне регулювання землекористування: інституціональне підґрунтя та територіальна асиметрія. *Економіст*. 2015. №11. С. 7–10.

29. Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку. К., 2009.

30. Геєць В.М., Бородіна О.М., Прокопа І.В. Інклюзивність як напрям і візія сільського розвитку в Україні: концептуальні засади. *Економіка України*.

2020. №11. С. 3–20.

31. Геник Я.В. Причини та наслідки знеліснення і деградації лісових екосистем в Україні. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2011. Вип. 21.16. С. 118–122.

32. Гнаткович О.Д. Державна політика у сфері регулювання економічних земельних відносин. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. №4. [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2015_4_4.

33. Говорун М. Правова природа принципу платності землекористування. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №9. С. 103–108.

34. Головін Р. Орендна плата за землю не оподатковується. [Електронний ресурс]. URL: <https://kyivvlada.com.ua/territoria-rozumu/orendna-plata-za-zemlyu-ne-opodatkovuyetsya/>.

35. Голян В., Каленська О. Оцінка впливу землекористування на екологічну стабільність та використання агроландшафтів. *Сучасні тенденції в економіці та управлінні: новий погляд*: збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції. м. Запоріжжя. 13–14 листопада 2015 року. Східноукраїнський інститут економіки та управління. У 3-х частинах. ГО «СІЕУ», 2015. Ч. 1. С. 73–76.

36. Голян В., Марчук Ю., Погуляйко Ю., Матрунчик Д., Дзюбенко О. Формування сучасної моделі фіскального регулювання лісогосподарювання як важлива передумова інноваційної трансформації лісового сектора України. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2024. Том 3(56). С. 139–155. URL: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.3.56.2024.4406>

37. Голян В., Петруха С., Забловський А. Земельна реформа в Україні: пріоритети та інституційні передумови поглиблення. *Економіст*. 2017. №8. С. 8–17.

38. Голян В., Ткачук В., Коробка Р., Костюк Т., Погуляйко Ю., Бардась В. Фінансово-інвестиційні виміри модернізації екологічної інфраструктури в Україні: воєнні, євроінтеграційні та децентралізаційні виклики. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2025. Том 4(63). С. 391–418. URL: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.4.63.2025.4888>

39. Голян В.А., Заставний Ю.Б., Коробка Р.В., Лучечко Ю.М. Зелені інвестиції як необхідна передумова екологічного реінжинірингу сільськогосподарського виробництва. *Агросвіт*. 2024. №5. С. 14–21.

40. Голян В.А., Мединська Н.В. Економічне стимулювання екологобезпечного землекористування як складова економічного механізму природокористування. *Економіка та суспільство*. 2022. №40. URL: <https://economyandsociety.in.ua/ind>.

41. Голян В.А., Савчук В.В. Аграрне природокористування в зоні ризикового землеробства: принципи та пріоритети раціоналізації. *Бізнес Інформ*. 2017. №7. С. 148–153.

42. Голян В.А., Савчук В.В., Андрощук І.І. Раціоналізація природокористування в зоні осушення. *Агросвіт*. 2016. №12. С. 4–11.

43. Голян В.А., Сакаль О.В., Голуб О.А. Агролісомеліорація як ефективний засіб захисту водних об'єктів від забруднення нітратами із сільськогосподарських джерел: інституціональні передумови та фінансові механізми нарощення. *Агросвіт*. 2015. №22. С. 3–10.

44. Голян В.А., Сакаль О.В., Каленська О.В. Управління ґрунтами України в контексті євроінтеграційних процесів. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. Серія: Економіка і менеджмент. 2016. Вип. 1. С. 151–157.

45. Голян В.А., Третяк Н.А. Фінансування відтворення й охорони земельних ресурсів: пріоритети та інституціональні передумови. *Фінанси України*. 2016. №12. С. 77–91.

46. Голян В.А., Фесіна Ю.Г., Кузьменко С.О. Реінжиніринг меліорованих земель у контексті ринкової трансформації та структурної перебудови аграрного сектора регіону. *Агросвіт*. 2017. №19-20. С. 3–12.

47. Голян В. А., Мединська Н. В. Економічне стимулювання екологобезпечного землекористування як складова економічного механізму природокористування. *Економіка та суспільство*. 2022. № 40. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1471>.

48. Гончаров В.В., Кириленко І.В. Земельні відносини в умовах ринку

<https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/9436/1/1..pdf>.

49. Горин В.П., Булавинець В.М. Плата за землю як інструмент фіскального регулювання суспільного добробуту. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Економіка і управління. 2020. Том 31(70). №3. С. 46–52.

50. Гуцуляк Г.Д. Земельно-ресурсний потенціал Карпатського регіону. Львів. Світ, 1991. 152 с.

51. Ґрунтовий покрив України в умовах воєнних дій: стан, виклики, заходи з відновлення. Монографія. Київ. Аграрна наука, 2024. 340 с.

52. Даниленко А.С. Земельна реформа в Україні, проблеми та перспективи створення земельних банків. *Землевпорядний вісник*. 2003. №2. С. 7–8.

53. Даниленко А.С. Роль реформування земельних відносин у розв'язанні соціально-економічних проблем розвитку українського села і сільських територій. *Землевпорядний вісник*. 2005. № 1. С. 3–8.

54. Данилишин Б. Земельні відносини як чинник розвитку. *Урядовий кур'єр*. 2006. №91. С. 6.

55. Данилишин Б.М., Хвесик М.А., Голян В.А. Економіка природокористування. Підручник. Київ. «Кондор», 2009. 465 с.

56. Данкевич А.Є. Світовий досвід оренди земель. *Економіка АПК*. 2007. №3. С. 138–144.

57. Дейнека А. Оподаткування лісового господарства: реформа, час якої настав. [Електронний ресурс]. URL: <http://броди-ліс.укр/?p=1219>.

58. Дейнека А.М., Кисіль Б.В. Реформування системи оподаткування у лісовому господарстві України. *Регіональна економіка*. 2024. №2. С. 127–132.

59. Дема Д.І., Сус Ю.Ю., Трокоз В.М. Податкові наслідки реформування земельних відносин. *Вісник Житомирського національного агроекологічного університету*. 2011. №2(2). С. 369–375.

60. Деякі інституційні аспекти земельних відносин в Україні: стан та напрямки вдосконалення. [Наук. видання]. НАН України, РВПС України [І.К.Бистряков, О.С.Новоторов, Т.С.Ніколаєнко, О.О.Кучер, В.М. Будзяк]. К., 2002. 134 с.

61. Дегтяр А., Гончаренко М. Плата за землю як складова майнового оподаткування: роль у формуванні місцевих бюджетів та резерви збільшення надходжень. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*. Серія: Державне управління. 2018. Вип. 2. С. 341–349.

62. Добряк Д.С., Бабміндра Д.С. Еколого-економічні засади реформування землекористування в ринкових умовах. К., Урожай, 2006. 336 с.

63. Добряк Д.С., Третяк А.М., Юрченко А.Д. Економічне стимулювання суб'єктів сільськогосподарського землекористування за діяльність, пов'язану з охороною земель. *Землевпорядний вісник*. 1997. №1. С. 38–40.

64. Дорош Й.М. Еколого-економічні імперативи реформування земельних відносин в умовах ринку. Дис. ... докт. екон. наук. Київ, 2012. 372 с.

65. Дорош О.С. Територіальне планування землекористування в умовах нових земельних відносин: теорія, методологія і практика. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук. 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища». К., 2013. 41 с.

66. Дребот О.І., Паляничко Н.І., Данькевич С.М. Оподаткування лісгосподарських підприємств України у контексті збалансованого землекористування. *Ефективність державного управління*. 2020. Вип. 2(63). Ч.2. С. 215–233.

67. Дребот О.І., Тарнавський В.А. Механізм фіскального регулювання сільськогосподарського землекористування. *The 4th International scientific and practical conference «Perspectives of world science and education»*. December 25-27. 2019. CPN Publishing Group, Osaka, Japan. 2019. P. 340–350.

68. Другий етап земельної реформи стартував: ринок землі відкрито для юридичних осіб. [Електронний ресурс]. URL: <https://superagronom.com/news/18276-drugiy-etap-zemelnoyi-reformi-startuvav-rinok-zemli-vidkrito-dlya-yuridichnih-osib>.

69. Дубровський В.І., Черкашин В.В. Як удосконалити податок на нерухоме майно в Україні? *Європейський інформаційно-дослідницький центр*. Київ. 2016. 38 с.

70. Дудюк В.С. Економічні інструменти стимулювання раціонального

використання недеревинних ресурсів лісу (на прикладі березового соку). Автореф. дис... канд. екон. наук. 08.08.01. Укр. держ. лісотехн. ун-т. Львів, 2001. 20 с.

71. Електронні земельні аукціони: плюси і мінуси системи. [Електронний ресурс]. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/1222-elektronni-zemelni-auktsioni-plyusi-i-minusi-sistemi>.

72. Єрмаков О.Ю. Розвиток орендних земельних відносин сільськогосподарських підприємств. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2012. № 1-2. С. 71–78.

73. Єрмоленко В.М. Правові основи майнових і земельних відносин. Навч. посіб. Київ. Магістр-XXI ст. 2008. 384 с.

74. Жежкун І.М. Подвійне оподаткування лісових земель в Україні та його наслідки для лісогосподарської та деревообробної галузей. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2019. Т. 29, №8. С. 97–101.

75. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану». [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text>.

76. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 10.07.2018 №2497-VIII. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2497-19#Text> (дата звернення: 18.02.2026)

77. Закон України від 16 січня 2020 року №466-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України стосовно удосконалення адміністрування податків». [Електронний ресурс]. URL: <https://document.vobu.ua/doc/4847>.

78. Закон України від 28 грудня 2014 р. №71-VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи». [Електронний ресурс]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GH1HA00A?>.

79. Заставний Ю.Б. Органічне сільськогосподарське виробництво:

інституціональні засади формування системи фінансово-економічного регулювання. *Вісник ХНАУ ім. В.В.Докучаєва. Серія «Економічні науки»*. №4. Т. 1. 2019. С. 306–317.

80. Заставний Ю.Б. Фінансово-економічне регулювання органічного сільськогосподарського виробництва в секторі сільських домогосподарств. *Економіка та держава*. 2020. №4. С. 251–256.

81. Заставний Ю.Б. Фінансово-економічне стимулювання розвитку органічного сільськогосподарського виробництва на рівні об'єднаних територіальних громад. *Економіка та держава*. 2021. №4. С. 169–174.

82. Заставнюк Л.І. Реформування і розвиток земельних відносин в умовах трансформації форм власності і господарювання. Дис. ... канд. екон. наук. 08.00.03. Терноп. нац. екон. ун-т, 2011. 210 с.

83. Заяць В.М. Роль платежів за землю у формуванні місцевих бюджетів. *Фінанси України*. 2006. №10. С. 32–39.

84. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року із змінами і доповненнями. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. №3. С. 27.

85. Земельний податок-2024. [Електронний ресурс]. URL: <https://ibuhgalter.net/news/23306>.

86. Ібатуллін Ш.І. Напрями вдосконалення платності землекористування в Україні. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2013. Вип. 23.13. С. 210–214.

87. Ібрагімов М. Земельне оподаткування: теоретичні постулати та фіскальні реалії в Україні. *Вісник Харківського економічного університету*. 2009. №9. С. 17–23.

88. Іванова А.І. Інституційне забезпечення системи оподаткування земельних відносин в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2016. Випуск 7. Частина 1. С. 145–150.

89. Івашина Є.М. Особливості справляння плати за землю у 2009 році. [Електронний ресурс]. URL: <https://jrnl.nau.edu.ua/index.php/PPEI/article/view/508/492&ved=2ahUKewifmKjT07GJAxV0KRAIHUs9IWMQFnoECBIQAQ&usg=AOvVaw3sc4qYp7JX0MWKvhc>

90. Калініченко Д.Ю., Голян В.А., Бардась В.М. Земельне оподаткування в системі фінансово-інвестиційного забезпечення природоохоронної діяльності: сучасний вимір. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. №23. С. 24–29.

91. Калініченко Д.Ю., Голян В.А., Бардась В.М. Фінансово-інвестиційний вимір надходжень земельної ренти до місцевих бюджетів в умовах поглиблення децентралізації. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. №22. С. 23–28. URL: <https://www.nayka.com.ua/index.php/investplan/article/view/2453/2489>.

92. Карпук А.І., Марчук Ю.М., Несторук Ю.Ю. Фінансово-економічне регулювання нарощення потенціалу біорізноманіття лісів: перспективи імплементації передового іноземного досвіду. *Агросвіт*. 2020. № 4. С. 35–43.

93. Карпук А.І., Миклуш Т.С., Дзюбенко О.М. Організаційно-економічне забезпечення комплексного природокористування на муніципальному рівні: інвестиційно-фіскальні аспекти. *Економіка та держава*. 2018. №9. С. 11–18.

94. Карпук А.І., Несторук Ю.Ю. Відтворення біорізноманіття лісів: еколого-економічні засади та механізми. *Проблеми економіки*. 2017. №4. С. 444–452.

95. Кичилук О.В., Кайдик О.Ю. Лісорозведення з позицій екологічно орієнтованого лісівництва. *Науковий вісник НУБіП України*. 2011. Вип. 164. Ч.1. С. 182–189.

96. Ковалишин В.Р. Економічне стимулювання розвитку екологічної сертифікації лісів України. Дис... канд. екон. наук. 08.08.01. Національний лісотехнічний ун-т України. Л., 2006. 238 с.

97. Колесник І.А. Трансформація земельних відносин в аграрній сфері. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК». К., 2002. 14 с.

98. Концепція ефективного використання осушуваних земель гумідної зони України (наукові засади). Київ. Компринт, 2015. 22 с.

99. Костенко В.О. Економіко-правове забезпечення використання та охорони земель. Автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня кандидата юридичних наук. 12.00.06. Харків, 2015. 17 с.

100. Косторной С.В. Проблеми застосування спрощеної системи оподаткування сільськогосподарських товаровиробників. 2018. [Електронний ресурс]. URL:

<http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/7588/1/8%20Пробл%20застос.pdf>.

101. Кошель А.О. Міжнародний досвід оцінки та оподаткування земель сільськогосподарського призначення. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Випуск 6. С. 588–590.

102. Крамарьов О.С. Економічне стимулювання раціонального використання земель сільськогосподарського призначення. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством». К., 2021. 20 с.

103. Криницька О.О. Інституціональні умови розвитку земельних відносин в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2016. Випуск 7. Частина 2. С. 44–47.

104. Крисак А.І., Поліщук А.Б., Нірода Д.С. Фінансове забезпечення відтворення та охорони земель. *Економіка та держава*. 2012. №9. С. 47–50.

105. Крисько В.Ф. Плата за землю у контексті вступу України до Світової організації торгівлі. *Формування ринкових відносин в Україні*. Вип. 10(65). 2006. С. 109–112.

106. Курієнко А.В. Зарубіжний досвід розвитку місцевих податків. *Наука та освіта*. 2018. №5. С. 92–97.

107. Кучеркова С.О. Податкові зміни в обліку сільськогосподарських підприємств. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції за результатами досліджень 2014 року Том 3. Економічні науки. Таврійський державний агротехнологічний університет. [Електронний ресурс]. URL:http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/5293/1/ilovepdf_com-63-65.pdf.

108. Кучма Л.Д. Зламне десятиліття. К., «Інформаційні системи». 2010. С. 374–379.

109. Кушнір В.С. Механізм утворення земельної ренти і ціни землі на основі граничних показників. *Економіка АПК*. 2007. №3. С. 22–29.

110. Лабенко О.М. Фінансове забезпечення сталого розвитку суспільства. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2023. №1. С. 88–97.
111. Левенець А. Підстави виникнення обов'язку орендної плати за землю. *Земельне право*. 2018. №11. С. 56–59.
112. Лемішко О.О. Фінансове регулювання і оподаткування земельного капіталу в аграрному секторі економіки України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. №8. С. 45–51.
113. Лісова політика: теорія і практика. Монографія. Львів. ЛА «Піраміда». 2008. 612 с.
114. Лупенко Ю.О., Тулуш Л.Д. Стратегічні напрями податкового регулювання розвитку аграрного сектора економіки України на період до 2020 року. К. ННЦ ІАЕ, 2013. 38 с.
115. Луців Н.Г. Принципи та інструменти економічного стимулювання ефективного використання природних рекреаційних ресурсів (на прикладі Львівської області). Автореф. дис... канд. екон. наук. 08.00.06. Нац. лісотехн. ун-т України. Л., 2007. 19 с.
116. Максимчук О.О. Сутність та правова природа плати за землю. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №4. С. 104–109.
117. Малахова С.О. Роль оподаткування щодо раціонального використання земельних ресурсів країни. *Наука і молодь*. Прикладна серія. Випуск 11-12. 2012. С. 157–160.
118. Малік М.Й., Хвесик М.А. Сталий розвиток сільських територій на засадах регіонального природокористування та екологічнобезпечного агропромислового виробництва. *Економіка АПК*. 2010. №5. С. 3–12.
119. Мартин А.Г. Корумпованість земельних відносин в Україні: причини і шляхи їх подолання. *Землеустрій і кадастр*. 2014. №2. С. 33–48.
120. Мартин А.Г., Євсюков Т.О. Стан земельних відносин як стримуючий фактор розвитку продуктивних сил України. Матеріали міжнародної наукової конференції. м. Київ. 20 березня 2009 р. У 3-х частинах. РВПС України НАН України. К. 2009. Ч.3. С. 289–292.

121. Мартиненко В.П. Зарубіжний досвід становлення майнового оподаткування. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2014. Вип. 10(2). С. 3–7.

122. Марчук Ю., Карпук А., Кроль А., Буценко Р. Стимулювання збільшення площі лісових земель в контексті модернізації фінансово-економічного механізму лісогосподарювання в Україні: пріоритети, інструменти та інститути. *EUROPEAN JOURNAL OF ECONOMICS AND MANAGEMENT*. 2022. Volume 8. Issue 6. 27–38.

123. Матвійчук Н.М. Методичні підходи до класифікації податків на нерухоме майно. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. №8. С. 15–21.

124. Матусяк М.В. Лісовідновлення на засадах екологічно орієнтованого лісівництва – основа біологічної стійкості лісів. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2013. Вип. 23.13. С. 120–124.

125. Мединська Н.В. Економічний механізм природокористування в умовах децентралізації: сутнісна характеристика, типи, ієрархія. *Економіка та держава*. 2022. №2. С. 97–102.

126. Мединська Н.В. Економічний механізм природокористування в умовах сучасних викликів: принципи та інституціоналізація. *Економіка та суспільство*. 2022. №38. [Електронний ресурс].URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1284>.

127. Мединська Н.В. Формування економічного механізму природокористування в умовах децентралізації: теорія, методологія, інститути. Дисертація на здобуття ступеня доктора наук. Спеціальність 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища». К., НУБіП України. 524 с.

128. Мединська Н.В., Гунько Л.А., Куценко О.О., Мороз Ю.О., Замлинський С.С. Децентралізована модель фінансового забезпечення системи економічного стимулювання екологічно безпечного землекористування в умовах воєнного часу: пріоритети та особливості формування. *Агросвіт*. 2023. №16. С. 48–55.

129. Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М. Організаційно-правове

забезпечення реформування земельних відносин в аграрній сфері (підсумки і проблеми). *Землевпорядний вісник*. 2003. №3. С. 24–30.

130. Миклуш Т. Комплексне природокористування у лісозабезпечених регіонах: передумови та механізми. *Агросвіт*. 2017. №15–16. С. 77–82.

131. Михайловська О.В. Регулювання земельних відносин в Україні: екологічна складова. *Держава та регіони*. 2023. №4(82). С. 72–77.

132. Мищишин І.Р. Проблеми оподаткування землекористування в Україні. *Ефективна економіка*. 2019. №12. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7496>.

133. Мірошніченко О.С. Місце та роль державних органів у забезпеченні правової охорони земельних ресурсів. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 23. С. 271–275.

134. Мішенін Є.В., Дутченко О.М., Мішеніна Г.А. Соціально-економічна ефективність розвитку екологічно чистих виробництв в агропромисловій сфері України. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. Серія «Економіка та менеджмент». 2017. №12(74). С. 147–151.

135. Многодєтна О.А. Розв'язання еколого-економічних проблем землекористування шляхом оптимізації земельного оподаткування. *Вісник Одеського державного екологічного університету*. 2012. №13. С. 72–78.

136. Молдаван Л.В. Глобалізаційна трансформація землекористування: наслідки та способи їх запобігання. *Економіка АПК*. 2020. №6. С. 6–18.

137. Моніторинг справляння плати за землю. Проект USAID. [Електронний ресурс]. URL: https://decentralization.ua/uploads/attachment/document/1058/Моніторинг_справляння_плати_на_землю.pdf.

138. Мороз В. Концептуальні аспекти фінансового регулювання земельних відносин в Україні. *Економічний аналіз*. 2019. № 4. С. 42–50.

139. Москаленко А.М. Формування ефективного використання сільськогосподарських земель Полісся України в ринкових умовах. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д.е.н. спец. 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища». К., 2015. 43 с.

140. Негода Ю., Олійник Л. Особливості формування бюджетів територіальних громад у воєнний період. *Економіка та суспільство*. 2025. Випуск 76. [Електронний ресурс]. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/6276/6218>
141. Нежевело В.В., Роговенко О.В., Петрова Н.О., Мироненко А.О. Розвиток земельних відносин у контексті реформування місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. №78. С. 359–363.
142. Нежевело В.В., Хвостик Я.В. Розвиток земельних відносин в Україні в контексті охорони земель в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. Випуск 91. Частина 2. С. 232–236.
143. Несторяк Ю.Ю. Інтегральна цінність біорізноманіття лісів: інституційно-інвестиційні аспекти збереження та відтворення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. №8. С. 60–67.
144. Нечипоренко О.М. Світова практика розвитку земельних відносин. *Економіка АПК*. 2007. №4. С. 154–157.
145. Новаковська І.О. Економіка землекористування. Навч. посіб. К. Аграр. наука, 2018. 400 с.
146. Новаковський Л., Будзилович І. Уроки земельного реформування. К. Урожай, 2002. 128 с.
147. Новаковський Л.Я. Тільки лопатою реформу не зробиш. *Голос України*. 2003. №180. С. 8.
148. Новаковський Л.Я. Шляхи удосконалення законодавчого забезпечення розвитку земельних відносин в Україні. *Економіка АПК*. 2009. №3. С. 21–23.
149. Новаковський Л.Я., Новаковська І.О. Розвиток публічного моніторингу земельних відносин в Україні. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2023. №3. С. 7–13.
150. Новаковський Л.Я., Олещенко М.А. Соціально-економічні проблеми сучасного землекористування. К., Урожай. 2007. 276 с.

151. Новоторов О.С. Земельні відносини в Україні: стан та перспективи розвитку. Матеріали Міжнар. наук. конф. [«Земельні відносини і просторовий розвиток в Україні»]. НАН України, РВПС України. К., 2001, Ч. 1. С. 15–22.

152. Окорський В.П. Інвестиційні механізми реінжинірингу зрошувальних систем: проблеми та шляхи їх вирішення. *Економічний простір*. 2020. №156. С. 59–64.

153. Опарін В.М. Фінанси (загальна теорія). Навч. посібник. 2-ге вид., доп.і перероб. К. КНЕУ, 2001. 240 с.

154. Опенько І.А. Еколого-економічна продуктивність використання земель лісогосподарського призначення в Україні. *Агросвіт*. 2019. №13-14. С. 44–52.

155. Опенько І.А., Євсюков Т.О. Землі під полезахисними лісовими насадженнями: сучасний стан, проблеми, шляхи вирішення. *Збалансоване природокористування*. 2014. №1. С. 125–131.

156. Організаційно-економічні механізми екологозбалансованого використання водних, земельних, лісових ресурсів та поводження з відходами в процесі оптимізації енергетичного балансу України. Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». К. ДУ ІЕПСР НАН України, 2016. 72 с.

157. Осипчук С. Землерозвід. *Дзеркало тижня*. 2011. №5. С. 9.

158. Основні тенденції використання природно-ресурсного потенціалу в національному господарстві та оцінка джерел фінансового забезпечення його відтворення. Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». К. ДУ ІЕПСР НАН України, 2016. 124 с.

159. Павлій А.С. Аналіз зарубіжного досвіду побудови систем земельного оподаткування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2016. Вип. 7. Ч.2. С. 157–160.

160. Павлій А.С. Аналіз системи земельного оподаткування в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Економіка

і менеджмент. 2015. Вип. 14. С. 262–267.

161. Патицька Х. Плата за землю в системі майнового оподаткування: особливості справляння в Україні та країнах ЄС. *Світ фінансів*. 2018. 4(57). С. 86–98.

162. Педак І.С., Битко О.К. Фінансово-економічний механізм земельних відносин в контексті забезпечення сталого розвитку. *Держава та регіони*. Серія: Державне управління. 2017. №4(60). С. 160–164.

163. Побурко Я.О. Основи організації регіональної статистики. НАН України. Ін-т регіон. дослідж. Львів, 2004. 196 с.

164. Погребняк А.Ю., Медведєва А.Д. Використання екологічного реінжинірингу бізнес-процесів з метою забезпечення сталого розвитку підприємства. *Сучасні проблеми економіки і підприємництва*. 2019. Випуск 24. С. 153–157.

165. Податки в Німеччині: все, що вам потрібно про них знати. [Електронний ресурс]. URL: <https://neotax.eu/uk/blog/podatki-v-nimechchini-vse-sho-vam-potribno-pro-nikh-znati>.

166. Податковий кодекс України. Редакція від 01.01.2026, підстава – 4536-IX, 4698-IX. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 18.02.2026)

167. Поляк А.В. Досвід місцевого оподаткування Німеччини та його використання в процесі реформування податкової системи України. *Вісник Запорізького національного університету*. 2014. №4(1). С. 188–194.

168. Порошенко П. Земельная реформа – Quo vadis? *Дзеркало тижня*. 2012. №2(50). С. 7.

169. Порядок проведення земельних торгів. [Електронний ресурс]. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Порядок_проведення_земельних_торгів.

170. Порядок продажу земельних ділянок державної та комунальної власності та прав на них. [Електронний ресурс]. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Порядок_продажу_земельних_ділянок_державної_та_комунальної_власності_або_прав_на_них.

171. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2019 р. №228

«Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення природоохоронних заходів на об'єктах комунальної власності». [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2019-%D0%BF#Text>.

172. Правдюк В. Сплата орендної плати за землі державної та комунальної власності: підходи фіскалів та позиція судів у 2014–2016 роках. [Електронний ресурс]. URL: http://bz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/BZ009911.

173. Природно-ресурсний потенціал України: забезпечення добробуту та екологічної безпеки населення. Монографія. К. ДУ ІЕПСР НАН України, 2021. 148 с.

174. Распопіна С.П., Ведмідь М.М., Біла Ю.М., Горошко В.В. Стан та основні проблеми лісорозведення в Україні. *UKRAINIAN JOURNAL OF FOREST AND WOOD SCIENCE*. 2019. №4. Частина 10. С. 64–72.

175. Рікардо Д. Вікіпедія. [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Девід_Рікардо#Земельна_рента.

176. Розвиток земельних відносин в аграрній сфері. Монографія. За ред. Лупенка Ю.О., Ходаківської О.В. К. ННЦ «ІАЕ», 2016. 430 с.

177. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. №333-р «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні». [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>.

178. Романенко С.І. Податкова система України в процесі становлення. *Економіка. Фінанси. Право*. 2010. №5. С. 35–38.

179. Саблук П.Т. Земельна реформа: терниста дорога від старту до фінішу. *Урядовий кур'єр*. 2004. №146. С. 20.

180. Саблук П.Т. Інституціональні засади трансформації в аграрній сфері. Доповідь на Тринадцятих зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 20-21 червня 2011 року. К. ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2011. 64 с.

181. Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні. К., ННЦ ІАЕ. 2006. 396 с.

182. Савчук В.В. Стимулювання раціоналізації аграрного природокористування в зоні осушення на транскордонних територіях. *Агросвіт*. 2018. №9. С. 33–38.

183. Сакаль О. Стимулювання заліснення земельних ділянок як захід, спрямований на досягнення цілей Кіотського протоколу. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2009. Вип. 19.15. С. 171–178.

184. Сакаль О.В. Ефективне управління землями лісогосподарського призначення. К., ДУ ІЕПСР НАН України. 2012. 176 с.

185. Сакаль О.В. Інструменти фінансово-економічного регулювання природокористування в умовах поглиблення інституціональних трансформацій. *Економіка і суспільство*. 2017. Випуск 13. С. С. 930–937.

186. Свиноус І.В. Проблеми формування земельних відносин в процесі функціонування особистих селянських господарств. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. Серія «Економіка та менеджмент». 2003. Випуск 3-4. С. 213–217.

187. Святюк С. Ринок землі в Україні: як працює зараз та до чого готуватися. [Електронний ресурс]. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/229085_rinok-zeml-v-ukran-yak-pratsyu-zaraz-ta-do-chogo-gotuvatisya.

188. Синякевич І.М. Система інструментів лісової політики. Яким чином її реформувати і ефективно використовувати? *Деревообробник*. 2000. №16. С. 20.

189. Ситник В.П. Трансформація агропромислового комплексу України в ринкові умови. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК». К., 2002. 36 с.

190. Сміт А. Вікіпедія. [Електронний ресурс]. URL. https://uk.wikipedia.org/wiki/Адам_Сміт.

191. Станкус Т., Крот Ю. Місцеві податки і збори. Харків: Фактор. 2017. 80 с.

192. Степанюк Г. Еколого-економічний реінжиніринг – новий напрям в управлінні техногенно небезпечними підприємствами. *Науковий вісник*

ІФНТУНГ. 2008. №2(18). С. 161–165.

193. Стоян О.В. Економічний механізм стимулювання екологізації науково-технічного прогресу. Автореф. дис... канд. екон. наук. 08.02.02. О.В.Стоян; НАН України, Інститут економіки промисловості. Донецьк, 1998. 21 с.

194. Телекало Н.В., Матусяк М.В., Прокопчук В.М. Лісівничо-екологічні особливості лісовідновлення та лісорозведення в умовах Поділля. Монографія. Вінниця. ТВОРИ, 2021. 184 с.

195. Терентьєва О. Генеза державного регулювання плати за землю в Україні: історико-правовий аспект. *Право та управління*. 2012. №1. С. 540–559.

196. Терентьєва О.К. Зарубіжний досвід державного регулювання земельного оподаткування. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2012. №2(7). С. 42–45.

197. Титаренко Т.Г. Стратегія формування й реалізації державної політики регулювання земельних відносин в Україні. *Держава та регіони*. Сер.: Державне управління. 2015. №2(50). С. 40–45.

198. Титаренко Т.Г. Формування та реалізація державної політики регулювання земельних відносин в Україні. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук держ. упр. 25.00.02 «Механізми державного управління». Івано-Франківськ, 2016. 22 с.

199. Тітова С.В., Самчук О.Я., Ковбасюк Я.В. Проблемні питання земельних ресурсів, пов'язані з наслідками воєнних дій в Україні. 2024. *SWorldJournal*. Issue 24. Part 2. С. 13–22.

200. Ткачів С.М. Оподаткування лісового господарства: проблеми та перспективи. *Агросвіт*. 2017. №14. С. 50–54.

201. Томашук І.В. Орендні земельні відносини на сільських територіях: сучасний стан та основні напрями удосконалення. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2019. №7. С. 175–183.

202. Третяк А.М. Фінансове регулювання використання та охорони сільськогосподарських земель у процесі ринкового обороту. *Економіка АПК*. 2007. №5. С. 52–56.

203. Третяк А.М., Прядка Т.М. Тренд інституціонального розвитку земельного устрою сільських територій в Україні. *Агросвіт*, 2023. №16. С. 3–10.
204. Третяк А.М., Третяк В.М. Землевпорядкування та оцінка нанесеної шкоди землекористуванню на територіях, що зазнали військових дій Росії в Україні. [Електронний ресурс]. URL: https://soil-expert.snau.edu.ua/wp-content/uploads/2023/11/tretjak-am_lekcija-2-zemlevp-i-ocinka-2023-szhatyj.pdf.
205. Третяк А.М., Третяк В.М., Скляр Ю.Л., Капінос Н.О., Третяк Н.А. Концепція державної програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2030 року. *Агросвіт*. 2020. №19-20. С. 24–31.
206. Трещов М.М. Вплив плати за землю на формування фінансової незалежності місцевого самоврядування в Україні. *Вісник Дніпропетровського державного аграрного університету*. 2013. №2(32). С. 194–197.
207. Указ Президента України від 7 червня 2021 року №228 «Про деякі заходи щодо збереження та відтворення лісів». [Електронний ресурс]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2282021-39089> (дата звернення: 17.02.2026)
208. Федоров М.М. Особливості формування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні. *Економіка АПК*. 2007. №5. С. 73–78.
209. Фраєр О.В. Удосконалення земельних відносин для забезпечення сільського розвитку: досвід ЄС. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2015. Випуск 5. Частина 2. С. 44–47.
210. Хвесик М.А., Бистряков І.К. Фінансово-економічні важелі капіталізації природних ресурсів у контексті забезпечення прибуткового природокористування. *Фінанси України*. 2014. №5. С. 29–47.
211. Хвесик М.А., Бистряков І.К., Клиновий Д.В. Просторова організація та напрями використання природного багатства України. *Економіка України*. 2016. №7. С. 46–65.
212. Хвесик М.А., Бистряков І.К., Клиновий Д.В. Фінансово-економічний механізм капіталізації природних ресурсів об'єднаної територіальної громади.

Фінанси України. 2018. №4. С. 19–40.

213. Хвесик М.А., Бистряков І.К., Клиновий Д.В. Фінансово-економічний механізм реконструктивного розвитку України на засадах децентралізованого управління природними ресурсами. *Економіка України*. 2018. №3. С. 3–20.

214. Хвесик М.А., Голян В.А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів. Монографія. Київ. Кондор, 2007. 480 с.

215. Хвесик М.А., Голян В.А., Андрощук І.І. Інвестиційне забезпечення сфери водокористування в умовах поглиблення інституціональних трансформацій: сучасна практика, пріоритети та методи. *Економіст*. 2014. №1. С. 4–13.

216. Хвесик М.А., Голян В.А., Крисак А.І. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні. Монографія. К. Кондор, 2007. 522 с.

217. Хвесик М.А., Сундук А.М., Колмакова В.М. Екосистемні платежі у сфері управління землекористуванням. *Економіка України*. 2025. №5. С. 15–34.

218. Ходаківська О.В. Організаційно-економічне регулювання екологізації аграрного виробництва. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством». К., 2016. 36 с.

219. Хомюк Н.Л. Регіональні аспекти оподаткування земель сільськогосподарського призначення. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014. Вип. 5. С. 400–410.

220. Шарий Г., Корба П. Перспективи розвитку земельних відносин в Україні. *Світогляд*. 2019. №3(77). С. 12–17.

221. Швець Н.Р., Шевченко М.Г. Трансформація системи оподаткування лісових ресурсів в Україні: інституційне підґрунтя, детермінанти та пріоритети. *Економіка та суспільство*. 2025. Випуск 81. [Електронний ресурс]. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/7091/7037> (дата звернення: 18.02.2026)

222. Шинкаренко В.Ю. Управління розвитком земельних відносин.

Економічний простір. 2025. №202. С. 309–315.

223. Шульга М.В. Правове забезпечення плати за землю. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2015. Вип. 218. С. 116–121.

224. Шульга Т.М. Правове регулювання бюджетних доходів, пов'язаних з природокористуванням. *Автореф. дис. к. ю. н.* Харків. 2008. 21 с.

225. Щурик М.В. Регенерація, раціональне використання та охорона лісів Карпатського макрорегіону: проблеми та шляхи їх вирішення. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету імені Короля Данила Галицького*. Економіка. 2013. №8. С. 205–210.

226. Юрченко І.В. Оподаткування земель сільськогосподарського призначення в Полтавській області. *Ефективна економіка*. 2015. №11. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4537>.

227. Юхновський О. Село – це економічна основа держави. *Голос України*. 2006. №36. С. 11.

228. Який коефіцієнт індексації землі потрібно застосовувати для обчислення МПЗ за 2023 рік? [Електронний ресурс]. URL: <https://news.dtkt.ua/accounting/reposts/88720-iaonii-koeficiient-indeksaciyi-zemli-potribno-zastosovuvati-dlia-obcislennia-mpz-za-2023-rik>.

229. Які ціни на оренду землі в різних регіонах України. [Електронний ресурс]. URL: <https://businessua.com/neruhomist/99127yaki-cini-na-orendu-zemli-v-riznih-regionah-ukraini.html>.

230. Яцух О.О. Особливості нормативно-правового забезпечення адміністрування плати за землю для товаровиробників сільськогосподарської продукції. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 35. Ч. 2. С. 129–134.

231. Agriculture and rural development. *European Commission*. 2023. [Електронний ресурс]. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/eco-schemes_en#:~:text=Eco%2Dschemes%20support%20farmers%20who,not%20reflected%20in%20market%20prices.

232. Agriculture statistic satregional level. *Eurostat*. 2020. [Електронний

ресурс]. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Agriculture_statistics_at_regional_level&oldid=627764.

233. Alicia García-Herrero, Juan Mejino-López. Better braced for disaster: upgrading EU support mechanisms. Bruegel's Weekly Newsletter. 2024. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.bruegel.org/first-glance/better-braced-disaster-upgrading-eu-support-mechanisms>.

234. Bernard Haftel. The Compensation of Environmental Damage Under French Law. Journal of civil law studies. 2024. [Электронный ресурс]. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1311&context=jcls>.

235. Bird R.M., Slack E. Land and property taxation in 25 countries: a comparative review. *CESifo DICE Report*. 2005. №3. P. 34–42.

236. Bogdan Derevyanko, Mykola Lohvynenko, Valentyna Nezhevelo, Liudmyla Nikolenko. Legal Foundations for Resolving Land Disputes Through Mediation as An Alternative Dispute Resolution Method. European Energy and Environmental Law Review. 2023. [Электронный ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/374748953_Legal_Foundations_for_Resolving_Land_Disputes_Through_Mediation_as_An_Alternative_Dispute_Resolution_Method.

237. Callahan S. Farmland Ownership and Tenure. Economic Research Service. U.S. department of agriculture. 2022. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.ers.usda.gov/topics/farm-economy/land-use-land-value-tenure/farmland-ownership-and-tenure/>.

238. Dispute Resolution. Edmans & Co. 2024. [Электронный ресурс]. URL: <https://edmansco.com/dispute-resolution/>.

239. Dr. Cedric C. Meyer. Loschelder rechtsanwälte. Law on environmental liability and Environmental Due Diligence. 2023. [Электронный ресурс]. URL: <https://loschelder.de/en/lawyers/legal-advice/real-estate-environment/environmental-liability-law-due-diligence.html>.

240. Environmental liability. European Commission. 2021. [Электронный ресурс]. URL: https://environment.ec.europa.eu/law-and-governance/environmental-compliance-assurance/environmental-liability_en.

241. European Union Solidarity Fund. Ministry of Cohesion and Regional Development. Government of the Republic of Slovenia. 2024. [Электронный ресурс]. URL: <https://evropskasredstva.si/en/european-union-solidarity-fund/>.

242. Gurdgiev C. Land Value Taxation and other Measures for Raising Public Investment Revenue: A Comparative Study. Dublin: Trinity College. 2009. 66 p.

243. Hanne Knaepen, Karim Karaki, Alfonso Medinilla, Bruce Byiers. The broken promise of loss and damage finance: Can Europe help? Ecdpm. 2025. [Электронный ресурс]. URL: <https://ecdpm.org/work/broken-promise-loss-and-damage-finance-can-europe-help>.

244. How can farmers deliver on EU Green Deal environmental commitments? *Open Access Government*. 2023. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.openaccessgovernment.org/how-farmers-deliver-eu-green-deal-environmental-commitments/156948/>.

245. Jesper Persson, Anders Larsson, Ana Villarroya. Compensation in Swedish infrastructure projects and suggestions on policy improvements. *Nature Conservation*. 2015. [Электронный ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/280830283_Compensation_in_Swedish_infrastructure_projects_and_suggestions_on_policy_improvements.

246. Karl M. The fiscal reform of land tax in Germany. *FIG Working Week*. 2012. №6. P. 1–7.

247. Land acquisition powers and land ownership restrictions in European countries: evidence review. Scottish Government. 2022. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.gov.scot/publications/review-evidence-land-acquisition-powers-land-ownership-restrictions-european-countries/pages/9/>.

248. Larry Van Tassell. Do only Americans own America? Foreign investment in agricultural lands in the United States. Center for agricultural profitability. Institute of Agriculture and Natural Resources. 2023. [Электронный ресурс]. URL: <https://cap.unl.edu/policy-legal/do-only-americans-own-america-foreign-investment-agricultural-lands-united-states>.

249. Loss and Damage Fund for Developing Countries. United Nations Development Programme 2024. [Электронный ресурс]. URL:

<https://www.undp.org/belarus/stories/loss-and-damage-fund-developing-countries>.

250. Marcos M. A variety of funding opportunities for the agricultural sector in the EU. *FIGroup*. 2023. [Электронный ресурс]. URL: <https://grants.figroup.com/variety-funding-opportunities-agricultural-sector-eu/>.

251. Out-of-court dispute settlement bodies under the Digital Services Act (DSA). European Commission. 2025. [Электронный ресурс]. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/dsa-out-court-dispute-settlement>.

252. Phedon Nicolaides. Natural Disasters and State Aid. Lexxion Publisher. 2022. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.lexxion.eu/en/stateaidpost/natural-disasters-and-state-aid/>.

253. Robert Pietrzykowski. Agricultural land market in Poland and the European union. *Economic Science for Rural Development*. 2013. №32. [Электронный ресурс]. URL: https://llufb.llu.lv/conference/economic_science_rural/2013/Latvia_ESR_32_2013-76-82.pdf.

254. Savage S. Who Owns America's Farmland? And What Is Their Role In The Response To Climate Change? *Forbes*. 2022. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.forbes.com/sites/stevensavage/2022/07/19/who-owns-americas-farmland-and-what-is-their-role-in-the-response-to-climate-change/?sh=f038d5e436df>.

255. Stefan Hochrainer-Stigler, Qinhan Zhu, Alessio Ciullo, Karina Reiter. EU tools to respond to natural disasters. Policy Department for Structural and Cohesion Policies. European Parliament. 2022. [Электронный ресурс]. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/699637/IPOL_STU\(2022\)699637_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/699637/IPOL_STU(2022)699637_EN.pdf).

256. Teodora Stoeva, Violeta Dirimanova. Impact of bulgaria's agricultural policy and structural changes in agriculture and land relations – an integral part of the CAP. 2021. №21. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.cabidigitallibrary.org/doi/pdf/10.5555/20220014653>.

257. The 3 Billion Tree Planting Pledge For 2030. *European commission*. 2021. [Электронный ресурс]. URL: <https://europanel.org/wp->

content/uploads/2021/07/COM2021572-new-EU-Forest-Strategy-for-2030-Roadmap-3-Billion-Tree-Planting.pdf

258. Tomas Arons, Rianka Rijnhout. Damage To Property Caused By a Natural Disaster. Cambridge University Press. 2024. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/mass-harm-in-europe/case-4-damage-to-property-caused-by-a-natural-disaster/B5C5124C06A5577D85B3BA20EAC8E63C>.

259. World Bank. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/land>.

260. Tax policy center. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.taxpolicycenter.org>.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Опенько І.А., Тихенко Р.В., Шевченко О.В., **Цвях О.М.**, Тихенко О.В., Степчук Я.А. Теоретико-методологічні засади формування сталого розвитку сільської місцевості в Україні. Том 1. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2022. 524 с. *(Здобувачем виявлено роль земельних ресурсів у забезпеченні сталого розвитку сільської місцевості).*

2. Опенько І.А., Тихенко Р.В., Шевченко О.В., **Цвях О.М.**, Тихенко О.В., Степчук Я.А. Теоретико-методологічні засади формування сталого розвитку сільської місцевості в Україні. Том 2. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2022. 512 с. *(Здобувачем розкрито вплив раціоналізації землекористування на темпи соціально-економічного піднесення села).*

3. Опенько І.А., Тихенко Р.В., Шевченко О.В., **Цвях О.М.**, Жук О.П., Степчук Я.А. Економічний аналіз використання лісових землекористувань в Україні в умовах децентралізаційних змін. Том 1. Наукове видання. Київ: Компрінт, 2022. 566 с. *(Здобувачем виявлено вплив поглиблення децентралізації на трансформацію лісових землекористувань).*

4. Опенько І.А., Тихенко Р.В., Шевченко О.В., **Цвях О.М.**, Жук О.П., Степчук Я.А. Економічний аналіз використання лісових землекористувань в Україні в умовах децентралізаційних змін. Том 2. Наукове видання. Київ: Компрінт, 2022. 544 с. *(Здобувачем проаналізовано основні тенденції відтворення лісів).*

5. Kovalchuk I., Openko I., Tykhenko R., Shevchenko O., **Tsvyakh O.**, Tykhenko O., Stepchuk Ya. Strategy of balanced development of nature use in territorial communities. Volume 1. Kyiv. FOP Yamchynskyi O.V., 2023. 558 p. *(Здобувачем розроблено стратегію збалансованого природокористування на рівні територіальних громад базового рівня).*

6. Kovalchuk I., Openko I., Tykhenko R., Shevchenko O., **Tsvyakh O.**, Tykhenko O., Stepchuk Ya. Strategy of balanced development of nature use in territorial communities. Volume 2. Kyiv. FOP Yamchynskyi O.V., 2023. 552 p.

(Здобувачем розкрито сутність збалансованого природокористування).

7. Openko I., Tykhenko R., Shevchenko O., **Tsvyakh O.**, Tykhenko O., Stepchuk Ya. Ecological and economic approaches to the rational use of land resources in territorial communities: monography. Volume 1. Kyiv: FOP Yamchynsky O.V., 2024. 494 p. *(Здобувачем ідентифіковано ключові характеристики земельних ресурсів).*

8. Openko I., Tykhenko R., Shevchenko O., **Tsvyakh O.**, Tykhenko O., Stepchuk Ya. Ecological and economic approaches to the rational use of land resources in territorial communities: monography. Volume 2. Kyiv: FOP Yamchynsky O.V., 2024. 488 p. *(Здобувачем сформульовано еколого-економічні підходи до використання земельних ресурсів).*

9. **Цвях О.М.**, Опенько І.А., Городнича А.В. Теоретико-методичні засади раціонального використання самосійних лісів в Україні: монографія. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2025. 478 с. *(Здобувачем проаналізовано динаміку площі самосійних лісів в регіонах України).*

**Статті у періодичних наукових виданнях,
включених до категорії «А» Переліку наукових фахових видань України
та/або у закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних
Web of Science Core Collection та/або Scopus**

10. Tykhenko R., Tykhenko O., Openko I., Shevchenko O., Bavrovska N., Zhuk O., **Tsvyakh O.**, Stepchuk Ya. 2021. The assessment of impact ecological stability of territory on the organization of rational land use of agricultural enterprises. Scientific Papers Series «Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development». Volume 21, Issue 2/2021, pp. 685–692. **(WoS)** *(Здобувачем проведено оцінку впливу рівня екологічної стабільності території на організацію раціонального землекористування).*

11. Openko I., Tykhenko R., Shevchenko O., **Tsvyakh O.**, Stepchuk Ya., Rokochinskiy A., Volk P. Mathematical modeling of economic losses caused by forest fire in Ukraine. 21st International Scientific Conference Engineering for Rural Development. 25-27.05.2022 Jelgava, LATVIA, pp. 22-27. DOI:

10.22616/ERDev.2022.21.TF004 (**Scopus, WoS**). *(Здобувачем розкрито сутність екологічних збитків від лісових пожеж)*.

12. Openko I., Stepchuk Ya., Tykhenko R., Shevchenko O., **Tsvyakh O.** Economic analysis of using the forest land to ensure rural development in Ukraine. Proceedings of the 2022 International Conference «Economic science for rural development». No56. Jelgava, LLU ESAF, 11-13 May 2022, pp. 545-554. DOI: 10.22616/ESRD.2022.56.054 (**WoS**). *(Здобувачем проаналізовано основні тенденції використання лісових земель в контексті пріоритетів розвитку сільських територій)*.

13. Openko I., Tykhenko R., **Tsvyakh O.**, Shevchenko O., Stepchuk Ya., Rokochinskiy A., Volk P., Zhyla I., Chumachenko O., Kryvoviaz Ye., Horodnycha A. (2023). Improvement of the economic mechanism of rational use of forest resources using the method of discrete mathematics. Engineering for rural development. Jelgava, 24.-26.05.2023. pp. 544-552. DOI: 10.22616/ERDev.2023.22.TF114 (**Scopus**). *(Здобувачем сформовано авторський концепт формування економічного механізму використання лісових ресурсів)*.

14. Openko, I., Tykhenko, R., Shevchenko, O., Tsvyakh, O., Stepchuk, Y. Mathematical modeling of economic losses caused by forest fire in Ukraine. Handbook of Research on Improving the Natural and Ecological Conditions of the Polesie Zone. May, 2023. Pages 372 - 383. DOI: 10.4018/978-1-6684-8248-3.ch023 <https://www.igi-global.com/book/handbook-research-improving-natural-ecological/312247?f=e-book&i=1#table-of-contents> *(Здобувачем здійснено математичне моделювання економічних збитків, спричинених лісовими пожежами)*.

15. I. Openko, Ya. Stepchuk, R. Tykhenko, O. Tsvyakh, A. Horodnycha. Using GIS to identify self-seeding forests for sustainable resource management. International Conference of Young Professionals «GeoTerrace-2023» 2-4 October 2023, Lviv, Ukraine. URL: <https://eage.in.ua/wp-content/uploads/2023/09/GeoTerrace-2023-116.pdf> DOI [10.3997/2214-4609.2023510116](https://doi.org/10.3997/2214-4609.2023510116) (**Scopus**). *(Здобувачем виявлено роль самосійних лісів для формування систем сталого управління лісовими ресурсами)*.

16. Tykhenko O., Martyn A., Tykhenko R., Openko I., Shevchenko O.,

Tsvyakh O., Rokochynskiy A., Volk P. Impact of Comparative Assessment of Soil Quality on Determining the Value of Agricultural Land (Ukraine). Ecological Engineering and Environmental Technology. 2024. Volume 25, Issue 4, Pages 252–261. (Scopus). URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85185908537&origin=resultslist> (Здобувач виявив вплив якості ґрунту на вартість сільськогосподарських угідь).

17. Martyn A., Shevchenko O., Openko I., Krasnolutsky O., Ievsiukov T., Tykhenko R., **Tsvyakh O.** Growing disparity in access to land as a result of agrarian reform in Ukraine. International Journal of Business and Globalisation, Vol. 39, No. 1, 2025. <https://dx.doi.org/10.1504/IJBG.2025.143572> (Здобувачем виявлено нерівність доступу до землі у результаті аграрної реформи).

18. Openko I., Tykhenko R., Kuzmych L., Tykhenko O., **Tsvyakh O.**, Rokochynskiy A., Volk P., Halecki W. Economic Modeling of Shelterbelt Land Use on Agricultural Production in Ukraine. Land 2025, 14, 2236. <https://doi.org/10.3390/land14112236> (Scopus, Q1) (Здобувачем проаналізовано основні тенденції використання захисних лісових смуг для потреб сільськогосподарського виробництва).

19. Openko I., Kozhemiako M., Tykhenko R., **Tsvyakh O.**, Tykhenko O., Shevchenko O., Podliegaev V., Kolhanova I., Kryvoviaz Ye. Geodetic monitoring and modelling of surface deformations along main gas pipeline route. Engineering for rural development. Jelgava, 21.-23.05.2025. pp. 173 – 178. DOI: 10.22616/ERDev.2025.24.TF031 <https://www.iitf.lbtu.lv/conference/proceedings2025/Papers/TF031.pdf> (Scopus) (Здобувачем розкрито сутність геодезичного моніторингу).

Статті у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України:

20. Gorodnucha A., **Tsvyakh O.** Legal regulation of the rational use of self-seeded forests on agricultural land as the basis of management. *Агросвіт*. 2024. №4. С. 140–151. (Здобувачем визначено зміст правового регулювання раціонального використання самосівних лісів на сільськогосподарських угіддях).

21. Цвях О.М. Сутнісний вимір земельних відносин в умовах поглиблення інституціональних трансформацій. *Ефективна економіка*. 2024. №7. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/4243/4278>

22. Цвях О.М. Фінансові інструменти стимулювання розширення площі лісових земель в ЄС: можливість імплементації в українську практику. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. №14. С. 77–82.

23. Цвях О.М. Вартісні характеристики сільськогосподарських земель в умовах глобальних викликів: досвід країн ЄС. *Агросвіт*. 2024. №15. С. 44–49.

24. Цвях О.М. Методологічне забезпечення дослідження фінансового механізму регулювання земельних відносин з врахуванням викликів децентралізації та дерегуляції. *Агросвіт*. 2024. №23. С. 107–115.

25. Цвях О.М. Фінансовий механізм регулювання земельних відносин: сутнісна характеристика, теоретико-методологічне забезпечення та інвестиційний вимір. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. №23. С. 81–87.

26. Цвях О.М. Фіскально-кредитний механізм економічного стимулювання облаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних угідь та неугідь: загальнонаціональний та місцевий рівень становлення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. №24. С. 125–132.

27. Цвях О.М. Формування компенсаційного механізму екологічного реінжинірингу порушених земель в умовах воєнного часу: інвестиційні аспекти. *Інвестиції: практика та досвід*. 2025. №11. С. 126–131.

28. Опенько І.А., Цвях О.М., Подлегаєв В.П. Економічна оцінка екосистемних функцій міських лісів Києва. *Агросвіт*. 2025. №17, С. 48 – 56. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2025.17.48> (Здобувачем виявлено прикметні риси екосистемних функцій міських лісів Києва).

29. Опенько І.А., Цвях О.М., Подлегаєв В.П. Економічна ефективність ведення лісового господарства у місті Києві. *Інвестиції: практика та досвід*. 2025. № 18, С. 85-92. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2025.18.85> (Здобувачем проаналізував рівень економічної ефективності ведення лісового господарства у місті Києві).

Тези наукових доповідей

30. Цвях О.М. Плата за землю: зміст та фіскальний вимір. *Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття*: збірник наукових праць за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції, м. Біла Церква, 22 листопада, 2024 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця. ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2024. С. 31–33.

31. Цвях О.М. Економічне стимулювання розширення площі земель лісогосподарського призначення: проблемні моменти та пріоритети. *Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації*: збірник наукових праць за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції. м. Житомир. 29 листопада, 2024 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця. ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2024. С. 25–27.

32. Цвях О.М. Формування фіскально-кредитного інструментарію економічного стимулювання облаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних угідь та неугідь. *Інноваційна наука: пошук відповідей на виклики сучасності*: збірник наукових праць за матеріалами III Міжнародної наукової конференції. м. Могилів-Подільський. 6 грудня 2024 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця. ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2024. С. 28–30.

33. Цвях О.М. Інституційні засади формування фінансового механізму стимулювання раціоналізації землекористування. *Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досліджень*: збірник наукових праць за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції. м. Конотоп. 20 грудня 2024 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця. ТОВ «УКРГОЛОС Груп», 2024. С. 96–98.

34. Цвях О.М. Екологічний реінжиніринг порушених земель в умовах воєнних викликів. *Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття*: збірник наукових праць з матеріалами IX Міжнародної наукової конференції. м. Миколаїв. 16 травня, 2025 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця. ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2025. С. 14–16.

35. Цвях О.М. Інституційно-фінансові засади формування

компенсаційного механізму відшкодування втрат власникам земель в умовах воєнного часу. *Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації*: збірник наукових праць з матеріалами IX Міжнародної наукової конференції. м. Вінниця. 23 травня 2025 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця. ТОВ«УКРЛОГОС Груп, 2025. С. 25–27.

36. Цвях О.М. Європейський досвід відшкодування втрат власникам земель: фінансово-економічні аспекти. *Інноваційна наука: пошук відповідей на виклики сучасності*: збірник наукових праць з матеріалами IV Міжнародної наукової конференції. м. Київ. 30 травня, 2025 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2025. С. 61–63.

37. Цвях О.М. Інституційні засади становлення механізму економічного стимулювання облаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних угідь та неугідь. *Стале ведення лісового господарства в умовах кліматичних змін: від досліджень до практики. З нагоди 100-річчя ВП НУБІП УКРАЇНИ «Боярська лісова дослідна станція»*: тези доповідей учасників міжнародної науково-практичної конференції. 23 жовтня 2025 року. Боярка. 2025. С. 308–311.

Додаток Б

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ
АГРОЕКОЛОГІЇ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

03143, Україна, м. Київ, вул. Метрологічна, 12,
тел. (044) 526-23-38; тел/факс (044) 526-92-21; E-mail: agroecologyaan@gmail.com

12.03.2026 № 136

На № _____ від _____

Спеціалізованій вченій раді Д 26.004.20
Національного університету біоресурсів
і природокористування України

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи

Цвяха Олега Миколайовича на тему:

«Формування фінансового механізму регулювання земельних відносин: еколого-економічні засади та інституційне підґрунтя»

Інституціоналізація ринку земель сільськогосподарського призначення та земельна дерегуляція детермінували потребу у розробленні сучасного інструментарію фінансового регулювання земельних трансакцій, а також розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. У дисертаційній роботі Цвяха Олега Миколайовича сформовано авторський концепт становлення фінансового механізму регулювання земельних відносин з урахуванням воєнних, повоєнних, децентралізаційних та продовольчих викликів, що свідчить про її актуальність та своєчасність.

Розроблений у дисертаційній роботі Цвяха О.М. методичний інструментарій виявлення асиметрії в надходженнях плати за землю до бюджетів місцевого самоврядування в розрізі адміністративних областей України, який передбачає розрахунок узагальнюючого індексу міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до бюджетів сільських, селищних та міських територіальних громад, інкорпоровано у науково-дослідну діяльність Інституту агроєкології і природокористування НААН України, зокрема в межах виконання наукової теми «Еколого-економічний механізм розвитку управління сільськими територіями в умовах децентралізації» (№ ДР 0222U004961)».

Результати проведених Цвяхом О.М. досліджень дають можливість показати роль і місце плати за землю в системі забезпечення фінансової самодостатності сільських територіальних громад як ключового чинника соціально-економічного піднесення сільських територій.

Заступник директора з наукової роботи
д.с.-г.н., проф., член-кор. НААН

Олена ДЕМ'ЯНЮК

Додаток В

КОРЮКІВСЬКА МІСЬКА РАДА

вул. Бульварна, 6, м. Корюківка, Чернігівська обл., 15300, тел./факс (04657) 2 14 76,
E-mail: koryukivka.rada@cg.gov.ua, сайт: www.koryukivka-rada.gov.ua, код ЄДРПОУ 04061760

13.02.2026 № 320/04-03

На № _____ від _____

Спеціалізованій вченій раді
Д 26.004.20
Національного університету
біоресурсів
і природокористування України

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
Цвяха Олега Миколайовича на тему:
«Формування фінансового механізму регулювання
земельних відносин: еколого-економічні засади
та інституційне підґрунтя»

Бюджетно-фіскальна децентралізація та земельна дерегуляція підвищили вагомість плати за землю у забезпеченні бюджетної самодостатності територіальних громад базового рівня. У дисертації Цвяха Олега Миколайовича сформовано авторський підхід щодо здійснення узагальнюючої оцінки ефективності фінансового регулювання земельних відносин в регіонах України, що підтверджує актуальність проведеного дослідження.

У діяльності функціональних підрозділів Корюківської міської ради використовується розроблений Цвяхом О.М. методологічний підхід до проведення порівняльної комплексної оцінки ефективності функціонування фінансового механізму регулювання земельних відносин, яка передбачає розрахунок інтегрального індексу на основі індивідуальних індексів за трьома групами критеріїв: 1) фіскальна ефективність регулювання землеволодінь та землекористувань; 2) бюджетна ефективність регулювання використання публічних земельних активів; 3) цінова ефективність регулювання ринку сільськогосподарських земель.

Заслуговує на увагу розроблений Цвяхом О.М. методичний інструментарій виявлення асиметрії в надходженнях плати за землю до бюджетів органів місцевого самоврядування в розрізі адміністративних областей України, що передбачає розрахунок узагальнюючого індексу міжмуніципальної збалансованості надходжень плати за землю до бюджетів територіальних громад базового рівня.

Міський голова

Ратан АХМЕДОВ

Додаток Д

ДЕРЖАВНА ЕКОЛОГІЧНА ІНСПЕКЦІЯ УКРАЇНИ

Держекоінспекція

Новопечерський пров. 3, корпус 2, м. Київ, 01042, тел.: (044) 521-20-40, (044) 521-20-56

E-mail: info@dei.gov.ua, сайт: www.dei.gov.ua, код згідно з ЄДРПОУ 37508533

від _____ 20__ р. № _____

На № _____ від _____ 20__ р.

**Кандидату економічних наук,
доценту
Олегу Цвяху**

03040, м. Київ, вул. Васильківська, 17
e-mail: medynska.n@nubip.edu.ua

Про розгляд результатів
дисертаційної роботи Цвяха О.М.
«Формування фінансового механізму регулювання
земельних відносин: еколого-економічні засади
та інституційне підґрунтя»

Державна екологічна інспекція України на основі розгляду в установленому порядку дисертації Цвяха О.М. «Формування фінансового механізму регулювання земельних відносин: еколого-економічні засади та інституційне підґрунтя» повідомляє взяття до уваги можливе використання в подальшій управлінській та аналітичній діяльності її окремих результатів.

Запуск ринку земель сільськогосподарського призначення у 2020 році та земельна дерегуляція 2021 року актуалізували необхідність становлення сучасного фінансового механізму регулювання земельних відносин з метою стимулювання раціонального використання земельно-ресурсного потенціалу та формування фінансових фондів відтворення, охорони та захисту земель.

Результати дисертаційної роботи Цвяха О.М., які стосуються обґрунтування пріоритетів імплементації у вітчизняну практику формування фінансового механізму регулювання земельних відносин окремих складових комплексної системи відшкодування втрат власникам землі, яка функціонує в США, розроблення компенсаційного механізму екологічного реінжинірингу порушених земель, запровадження фіскально-кредитного механізму економічного стимулювання розширення площі лісових земель на основі застосування інструментів податкового, бюджетного, кредитного, майнового та

АСУД "ДОК ПРОФ 3"
Держекоінспекція України
982/2.1/7-26 від 13.03.2026
Підписання КЕП Заруба Дмитро
Васильович

Продовження додатку Д

інституційно-дорадчого стимулювання переведення самозаліснених угідь у категорію лісових земель, природооблаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь і неугідь та інших видів лісорозведення заслуговують на увагу і можуть бути використані в подальшій діяльності Держекоінспекції при прийнятті управлінських рішень та наданні рекомендацій при розробленні розпорядчих та методичних документів.

Перший заступник Голови

Дмитро ЗАРУБА

Додаток Ж

**Асоціація
Фахівців
Землеустрою
України**

**ВСЕУКРАЇНСЬКА
ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«АСОЦІАЦІЯ ФАХІВЦІВ ЗЕМЛЕУСТРОЮ
УКРАЇНИ»
саморегулівна організація у сфері
землеустрою**

м. Київ, просп. Перемоги 131А, оф.93

Тел.(068)-001-07-02

afzy@ukr.net

afz.com.ua

Вих. № 19 від 18 березня 2026 р.

Спеціалізованій вченій раді Д 26.004.20
Національного університету біоресурсів
і природокористування України

Довідка

про впровадження результатів дисертаційної роботи
Цвяха Олега Миколайовича на тему:
«Формування фінансового механізму регулювання
земельних відносин: еколого-економічні засади
та інституційне підґрунтя»

В останні десятиліття система земельних відносин значно урізноманітнілася внаслідок поглиблення інституційних трансформацій в системі землеволодіння та землекористування, що вимагає перегляду інституційних та методологічних засад фінансового регулювання процесів розширеного відтворення та господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу з метою еквівалентного вилучення різноманітних форм земельної ренти та її збалансованого розподілу в системі публічних фінансів. У дисертаційній роботі Цвяха Олега Миколайовича сформовано теоретико-методологічні підходи, еколого-економічні засади та практичні рекомендації щодо формування фінансового механізму регулювання земельних відносин з врахуванням викликів воєнного часу та наслідків бюджетно-фіскальної децентралізації.

У діяльності Асоціації фахівців землеустрою України при підготовці проектів нормативно-правових актів та методичних рекомендацій використовуються результати дисертаційного дослідження Цвяха О.М., що стосуються трансформації механізму економічного стимулювання розширення

Продовження додатку Ж

площі лісових земель, яка передбачає урізноманітнення інструментів податкового, бюджетного, кредитного та майнового стимулювання переведення самозаліснених угідь у категорію лісових земель, природооблаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та неугідь та інших видів лісорозведення з диференціацією на загальнонаціональному рівні та на рівні територіальної громади базового рівня.

Голова Правління,
доктор економічних наук

Анатолій ПОЛТАВЕЦЬ

Додаток 3

**ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ ЕКОЛОГІЇ ТА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ**

Київський майдан, 9, м. Луцьк, 43027, тел./факс: (0332) 778169, e-mail: eco@voleco.voladm.gov.ua,
код ЄДРПОУ 38740786

від 14.03.2026 № 501/1.15/2-26

на № _____ від _____

Спеціалізованій вченій раді Д 26.004.20
Національного університету біоресурсів
і природокористування України

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи Цвяха О.М.
«Формування фінансового механізму регулювання земельних відносин:
еколого-економічні засади та інституційне підґрунтя»

Поглиблення інституційних перетворень у сфері землекористування, зокрема запуск ринку сільськогосподарських земель та земельна дерегуляція, зумовили необхідність трансформації фінансового механізму регулювання земельних відносин з метою формування комплексу стимулів для упередження проявів порушення та деградації земель. У дисертаційній роботі Цвяха Олега Миколайовича сформовано авторський підхід до розроблення еколого-економічних засад та інституційного підґрунтя формування фінансового механізму регулювання земельних відносин, що підтверджує її теоретичну цінність та прикладну значущість.

В управлінській діяльності та аналітико-оціночній роботі Управління використовується розроблений Цвяхом О.М. методичний підхід, який передбачає встановлення на основі прийомів кореляційно-регресійного моделювання тісноти зв'язку між результирующим показником (сумою капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, поверхневих та підземних вод) та групою найбільш детермінуючих факторів, що дає можливість виявити закономірності впливу акумульованої у публічних бюджетах плати за землю на величину фінансування капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод.

Прикладною цінністю характеризується пропозиції Цвяха О.М. щодо формування місцевих цільових бюджетних фондів відтворення, охорони та захисту лісових земель, які були порушені внаслідок еколого-деструктивної діяльності, на основі акумуляції 50% податку на лісові землі та рентної плати за користування надрами для видобутку бурштину

Заступник начальника

Вікторія ТИМОЩУК